

SOCIALNA PEDAGOGIKA

december 2017 letnik 21 številka 03-04

SOCIALNA PEDAGOGIKA

TEMATSKA ŠTEVILKA: **DEINSTITUCIONALIZACIJA**

december 2017 letnik 21 številka 03-04

Revija **Socialna pedagogika** izdaja Združenje za socialno pedagogiko – slovenska nacionalna sekcija FICE. Vse izdajateljske pravice so pridržane.

Socialna pedagogika is a professional journal published by
Association for social pedagogy – Slovenian national FICE section.

ISSN 1408-2942

Naslov uredništva/ Address of the editors: Združenje za socialno pedagogiko
Uredništvo revije Socialna pedagogika
Kardeljeva ploščad 16 (pri Pedagoški fakulteti)
TEL: (01) 589 22 00; FAX: (01) 589 22 33
E-POŠTA: matej.sande@guest.arnes.si
SPLET: www.revija.zzsp.org

Urednik / Editor: Matej Sande (glavni urednik, Ljubljana)
Urednice/k te številke / This issue edited by: Špela Razpotnik, Jana Rapuš Pavel, Bojan Dekleva in Alenka Kobolt

Uredniški odbor / Editorial board: Margot Lieberkind (Danska, Denmark)
Friedhelm Peters (Nemčija, Germany)
Andreas Walther (Nemčija, Germany)
Stephan Sting (Avstrija, Austria)
Jacek Pyżalski (Poljska, Poland)
Walter Lorenz (Italija, Italy)
Ali Rahimi (Iran, Iran)
Josipa Bašić (Hrvaška, Croatia)
Antonija Žižak (Hrvaška, Croatia)
Vesna Zunič Pavlovič (Srbija, Serbia)
Darja Zorc (Slovenija, Slovenia)
Jana Rapuš Pavel (Slovenija, Slovenia)
Olga Poljšak Škraban (Slovenija, Slovenia)
Špela Razpotnik (Slovenija, Slovenia)
Mitja Krajncan (Slovenija, Slovenia)

Lektorirala / Proof reader: Simona Kepic
Prevodi / Translations: Zadruga Soglasnik
Oblikovanje in prelom / DTP: Iz principa
Fotografija na naslovnici/ Cover photo: Shutterstock
Tisk / Print: Tiskarna Grafex

Naročnina na revijo za leto 2017 je 25 € za pravne osebe.

Naročnina na revijo je za člane Združenja vključena v članarino.

Članke v reviji abstrahirata in indeksirata *Family Studies Database*
in *Sociological Abstracts*.

Izdajanje revije v letu 2017 finančno podpira Agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije.

VSEBINA /CONTENTS

Špela Razpotnik in Jana Rapuš Pavel

Uvodnik: Odpiranje velikih ustanov – stanje in sanje

Editorial: the Reality and Dreams Behind the Opening Doors of Big Institutions

175

Andreja Rafaelič, Katarina Ficko in Vito Flaker

Prehod k skupnostnim oblikam oskrbe v Sloveniji

The Transition to Community-Based Care in Slovenia

183

Irena Bilčič, Helena Ločniškar in Mojca Sovdat

Tabor ob zavodu – Generativne teme, zaznane skozi izkušnjo tabora

The Camp by the Institution – Generative Themes Identified at the Camp

211

Maruša Bertonec

Gibanje moči skozi akcijsko raziskavo razvijanja

pogojev za procese deinstitucionalizacije

The Shifting of Powers Through the Action Research for Development of

Conditions for Deinstitutionalisation Processes

237

Janez Kac

Interakcije med različnimi akterji v taboru

Interactions Between Different Actors in the Camp

259

Lucija Klun

(De)institucionalni fragmenti: čas

Fragments of (De)Institutionalisation: Time

277

Luka Piletič

Prostorski vidiki življenja v zavodu

Place and Living in an Institution

297

Lorenzo Toresini

Zapiranje in pravice

Restraint and Rights

309

Navodila avtorjem

Instructions to Authors

325

UVODNIK : ODPIRANJE VELIKIH USTANOV - STANJE IN SANJE

175

EDITORIAL: THE REALITY AND DREAMS BEHIND
THE OPENING DOORS OF BIG INSTITUTIONS

Špela Razpotnik, *dr. soc. ped.*

Pedagoška fakulteta v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana

spela.razpotnik@pef.uni-lj.si

Jana Rapuš Pavel, *dr. soc. ped.*

Pedagoška fakulteta v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana

jana.rapus-pavel@pef.uni-lj.si

Pred vami je številka, ki postavlja socialno pedagogiko nekoliko bolj v osrčje procesov odpiranja velikih ustanov, posledično pa v vizijo njihovega zapiranja oz. vračanja obravnave duševnega zdravja iz velikih ustanov v skupnost. Doslej je v tem procesu naša stroka sodelovala sporadično in pri nekaterih vidikih, posebej pri vidiku prenove vzgojnih zavodov (npr. Dekleva idr., 1993; Kranjčan, 2012). Od tam naprej je bila bolj ali manj tiha podpornica na tem področju mnogo aktivnejše stroke, ki domuje na fakulteti za socialno delo, torej socialnega dela (glej npr. Rafaelič, Ficko in Flaker, ta številka).

Vendarle pa so bile vsebine, povezane s kritiko velikih ustanov in razvojem ter krepitevijo skupnostnih struktur ter oblik delovanja, ves čas močno prisotne v socialnopedagoški misli, pri pedagoškem delu oz. pri formaciji bodočih socialnih pedagoginj in pedagogov.

Ti so vsebine običajno vzeli zares, in tako se je na enem od avtonomnih študijskih krožkov na pedagoški fakulteti (DFB ali Diskusijsko-filmsko-bralni krožek) leta 2015 ob branju Hrastovških analov (1988) s prevodom Goffmanovih azilov, našega klasičnega čtiva s področja odpiranja ustanov, ki popisuje in analizira tudi dogajanje na taboru v Hrastovcu leta 1987, porodila ideja, da bi bil po 30 letih morda čas za ponovitev akcijskega tabora, katerega cilj bi bil poskus doprinosa k raztapljanju simbolnih ločnic med veliko ustanovo in njenim okoljem. To je bil vznik ideje, ki se je inkubirala in razvijala celo leto 2016 ter doživela vrhunec na poletnem taboru septembra 2016 (več o vsebini in poteku tabora lahko preberete v člankih, npr. Bilčič, Ločniškar in Sovdat, ta številka). Od takrat dalje je sledil proces evalvacije, analize doživetega in oblikovanja razmislekov, katerih večji del predstavlja posebna številka revije Socialna pedagogika, ki je pred vami.

Skupina študentk, študentov ter nekaterih zaposlenih, večinoma z oddelka za socialno pedagogiko ljubljanske pedagoške fakultete, je formirala akcijsko raziskovalno skupino, ki je leto dni posvetila snovanju tabora in vaji oz. preizkušnji raznolikih teoretskih paradigem, metod in pristopov na realnih zavodskih tleh.

Izbrali smo enega izmed slovenskih socialnovarstvenih zavodov za odrasle, ki ga zaradi varovanja osebnih podatkov udeleženi (predvsem stanovalk in stanovalcev) v tej reviji namenoma ne omenjamo poimensko, s katerimi nas je že od prej družilo nekaj izkušenj in iz teh izhajajoč vera, da bo sodelovanje z njimi lahko prineslo obojestranske koristi in posledično vznik česa novega. Vstopili smo v proces snovanja in priprave akcijsko-raziskovalnih ciljev. Naša ideja je bila, da bi sodelovanje zasnovali kar se da interakcijsko in da bi cilje ter vsebino sodelovanja črpali iz čim pogostejših stikov s stanovalkami, stanovalci ter zaposlenimi v zavodu.

Zares smo izvedli kar nekaj vzajemnih obiskov, kjer smo se uspeli kot obiskovalci postopoma potopiti v resničnost zavodskega vsakdana in obenem deliti košček svojega vsakdana s sodelavci iz zavoda. Obiskovanje in srečevanje nam je omogočilo medsebojno spoznavanje, po drugi strani pa smo člani in članice akcijske skupine vodili svoj ločen proces snovanja, razmislekov ter preizkušanja raznolikih zamisli glede procesa priprav ter tabora samega. Ena

od želja, ki pa se ni uresničila v tolikšni meri, kot je bil naš namen, je bila preko tabora zavod in življenje v njem kar se da preplesti z neposredno okolico, v kateri se ta nahaja.

Ko smo poskušali pogledati na življenje v zavodu kot na nekaj, kar naj bi bilo živo prepleteno s svojo neposredno okolico, smo bili pravzaprav deležni hladnega tuša. S strani skupnosti smo sicer dobili nekaj za nas ključne podpore (npr. s strani lokalnih tabornikov in še nekaterih drugih civilnodružbenih organizacij), po drugi strani pa smo naleteli tudi na odzive, ki so se od ideje odpiranja zavoda v skupnost aktivno ograževali, ali zgolj odzive, ki sicer niso bili aktivno odbojni, pač pa zelo zgovorni v svoji nezainteresiranosti. Lahko bi rekli, da so prav slednji glasniki sodobnega izražanja predsodkov (glej Ule, 2005), ki ni kričavo, ampak je prikrito, tiho, zavito v nezanimanje. In prav vplivati na tovrstno nezanimanje javnosti za teme zaprtih, na obrobja odmaknjenih ustanov in vsakodnevnega življenja ljudi, katerih edini dom so, je eden od ključnih namenov našega pisanja v tej številki Socialne pedagogike.

V letu snovanja, sodelovanja in priprav smo kot skupina doživeli najrazličnejše procese, učne situacije in tudi pretrese. Teme, o katerih smo brali in razmišljali v učilnicah fakultet, so dobile človeške obraze in tako postale resnične, utelešene. Doživeli smo pomen ugotovitev nekaterih kolegov, ki so podobne procese izkušali pred nami (npr. brezkompromisnost glede pomena svobode, odsotnosti prisile in zapiranja). Srečali smo se z mnogimi omejitvami in ovirami, ki pa jih (morda deloma tudi zaradi našega idealizma in delne slepote) prav vseh po vrsti ne gre pripisati posameznim stanovalcem, stanovalkam in morebitnim njihovim duševnim stiskam ali nezmožnostim, pač pa so bile prav vse ovire po vrsti sistemske. Če smo torej v procesu spoznavanja institucije naleteli na stiske, ovire ali zapreke, te niso bile vezane na posameznike, ampak na značilnosti sistema in njegovo inertnost (glej npr. članek Janeza Kaca v tej številki), ki obstoječe strukture vzdržuje ter se lahko zunanjemu opazovalcu ali opazovalki zdi samoumevna.

Četudi je bil čas bivanja ob zavodu kratek, je format tabora (s ključnimi principi, ki smo jih v njem uresničevali, kot so anti-avtoritarnost, skupno odločanje, dogovori namesto pravil) vseeno omogočil, da smo v nekatere od teh samoumevnosti vnesli nekaj

karnevalskega nereda (glej npr. članek Lucije Klun v tej številki) in jih rahlo zamajali. Nekatera pravila inertnega sistema smo celo zavestno prekoračili, s časovnim zamikom pa presenečeni ugotovili, da so prekoračena pravila v očeh nekaterih zaposlenih pomenila ravno pomemben doprinos tabora (npr. prevažali smo gibalno ovirane stanovalce z lasnimi vozili, četudi smo s tem prekršili pravila ali vsaj priporočila s strani zavoda; za nazaj, ob evalvaciji, pa je bilo videti, da so se prav te poti nekaterim od zaposlenih vtisnile v spomin kot pomembni premiki oz. dosežki tabora). Ob tem je potrebno povedati, da več omejitev nismo prekršili, ampak smo jih vzeli za dane. Pogosto smo se zavoljo zavezanosti miroljubnosti ter politiki malih korakov izognili direktni konfrontaciji z vidiki delovanja ustanove, ki so se nam zdeli sporni, kar nam je pravzaprav omogočal paralelni, deloma avtonomni prostor (tabor je stal ob zavodu), ob tem pa smo se nekateri od nas prepoznali v besedni zvezi umetnika Marka Breclja, ki je s koncertom prišel gostovat na tabor in ki svoje umetniške provokacije imenuje kar »mehki terorizem«.

Tabor, ki smo ga živeli, je v prvi vrsti dajal prednost ustvarjanju atmosfere domačnosti in skrbi za sobivanje, »družinski atmosferi«, varnosti in socialnosti. V paralelnem prostoru in času smo ustvarjali »pristajališča« in skupne prostore brez potrebe ustvarjanja »za t. i. trg ali novega sebe« ter ob tem skupaj izkušali, kako se v tovrstnih pogojih ljudje lahko spreminjamo. Tabor je ustvarjal mesto in priložnosti, kjer je bilo možno začeti razmišljati o sebi v okolju sprejemanja, nudil je možnost socialne bližine, izmenjave in ustvarjalnosti, brez obveznosti druženja ali nujnosti proizvodnje nečesa. Tovrstna pozitivna izkušnja je razvidna iz sproti dokumentiranih refleksij in evalvacije udeležencev ter omenjena tudi v nekaterih prispevkih avtorjev ter avtoric v tej reviji. Doživeli smo izkušnjo, da so stanovalci in stanovalke spregovorili o tem, kaj si resnično želijo v svojem vsakdanjem življenju, a takšne aspiracije se lahko zavrtijo samo kot »sanje«. Vsakdanji stiki in pogovori z ljudmi so naše sodelovanje obarvali vizionarsko. Ljudje so spregovorili o družini, osebju, socialnih odnosih. V vsakdanjih pogovorih smo jih ob odpiranju tem spodbujali, podpirali, krepili njihove upanje in sanje, ob tem pa odkrivali vlogo in pomen takega vizionarskega

sodelovanja. Izkusili smo, da tovrstno sodelovanje predstavlja velik izziv tradicionalno prevladujočemu pristopu, ki pogosto zanemari izkušnje, samoopredelitve, želje, izbire in lasten nadzor stanovalcev in stanovalk nad svojim vsakdanjim življenjem, kar trči ob neupoštevanje temeljnih človekovih pravic in zanemarja vidike sodelovanja v skupnosti, samozagovorništva ter krepitev sposobnosti za polnopravno in aktivno državljanstvo.

Naša spoznanja ne nazadnje kažejo, da lahko tudi tako zasnovana izkušnja odpiranja ustanov spodbudno doprinaša k zametkom sprememb ali vsaj nekoliko mehča sicer sistemsko usidrane in ustaljeno organizirane formalne strukture. Izkušnje, ki ostajajo po taboru, pa omogočajo, da prizadevanja v smeri povezovanja, odpiranja in nadaljnega sodelovanja s stanovalci in stanovalkami ostajajo živa in poganjajo procese povezovanja naprej.

V času, ko ima stroka glede oskrbe na področju duševnega zdravja jasno razdelane smernice in obsežno znanje glede preobrazanja velikih ustanov v skupnostne oblike podpore (glej npr. Zaviršek idr., 2015; Flaker idr. 2015), je politični vidik deinstitucionalizacije še vedno izjemno fragmentiran in brez jasne enotne smeri. Zavodom je naloženo veliko tudi nezdružljivih zahtev, ki naj bi jih izpolnjevali, od česar so nekatere naloge socialnovarstvene, druge pa povsem azilske narave, v funkciji varovanja družbe pred členi, ki naj bi bili nameščeni v »varovane oddelke« zavodov. Žal pa je poimenovanje teh oddelkov zavajajoče; njihov namen namreč ni toliko varovanje ljudi, ki so v njih zaprti, kot je varovanje družbe pred na videz motečimi členi. Varovani oddelki pa so le pokazatelj širšega, represivno obarvanega družbenega ozračja. Zunanje zahteve in pritiski zato pogosto onemogočajo še tako visoko strokovna prizadevanja zaposlenih različnih strok, ki na področju zavodov delujejo. Razlog več, da se tema odpre v širšem strokovnem krogu ter širši javnosti in da jo različni segmenti (tudi) socialnopedagoške stroke prepoznajo kot ključno temo sedanjega časa. V nasprotnem primeru lahko mine še 30 let do naslednjega tabora, ki bo vključeval nove okrogle mize o duševnem zdravju v skupnosti (kot jih je vključeval tudi naš), na katerih se bo še bolj kot na okrogli mizi leta 2016 zdelo, da se humanistični diskurzi krepitev dostojanstva ter svobode razvrednotenih družbenih skupin in posameznikov

drobijo v prah pod težo diskurzov varovanja moralno neoporečne in močne večine ter diskurzov oboleznjevanja tistih, ki se v sistem intenzivnega izčrpavanja človeških virov za maksimiziranje profita iz različnih razlogov ne vključujejo.

Glede na pomen in obsežen doprinos, ki ga imajo akterke in akterji s fakultete za socialno delo na polju deinstitucionalizacije, je prvi izmed člankov (avtoric in avtorja Rafaelič, Ficko in Flaker) posvečen pregledu strokovnih, znanstvenih ter političnih prizadevanj v tej smeri do danes in njihovemu kritičnemu ovrednotenju. Ponuja uvid v različne dejavnike, ki so te procese doslej bodisi spodbujali bodisi zavirali, pri čemer lahko služi kot potencialna podlaga za oblikovanje prihodnjih sistemskih vizij na tem področju.

Sledi pet člankov, ki vsi izhajajo iz akcijsko-raziskovalnega projekta, katerega del je bil tudi tabor. Avtorice in avtorji teh petih prispevkov (vključno z avtoricama tega uvodnika) smo bili aktivni udeleženci procesa in smo kot raziskovalci oz. raziskovalke z udeležbo med procesom definirali različne ključne teme, ki jih v člankih osvetljujemo.¹ Pri tem izhajamo iz različnih aspektov obsežnega kvalitativnega gradiva, ki je nastajalo v enem letu.

Članek avtoric Irene Bilčič, Helene Ločniškar in Mojce Sovdat predstavlja smiselno podlago naslednjim štirim, saj sistematično predstavi potek tabora po dnevih in odpre nekatere ključne teme, ki so se kot vsebina refleksij in pogovorov kristalizirale ter nadgrajevale iz dneva v dan. Sledi članek avtorice Maruše Bertoncelj, ki procese deinstitucionalizacije poveže z vidikom moči in razmišlja o potrebnih premikih z vidika le-te. V razmislek vplete vidik ranljivosti kot posledico velike oddaljenosti od izvorov negotovosti, ki jo totalne institucije vzdržujejo, pri čemer se naslanja na Crozierovo pojmovanje boja za moč. Naslednji je članek avtorja Janeza Kaca, ki s pomočjo analize interakcij med različnimi akterji akcijsko-raziskovalnega procesa osvetljuje mikroideologije institucionalnega

¹ Poleg vseh omenjenih so bili ključen del procesa še nekateri, katerih člankov v tej številki ni, posredno pa so v njih prisotni kot so-snovalci celotnega procesa ali njegovih ključnih delov: Zala Rejc, Anamarija Šušteršič, Katarina Rupar, Nina Soršak, Anja Mislej, Kaja Leskovšek, David Gobbo, Juš Škraban, Bojan Dekleva, Matej Žalig, Nejc Maričič, Alenka Kobolt, Anže Trček in še nekateri drugi, ki so sodelovali v delu procesa.

sistema, ki prav preko jezika, prakticiranega skozi interakcije, vztraja skozi čas. Za pomembno referenco vzame Hrastovške anale (1989), ki analizirajo podobne procese pred 30 leti, ter ugotavlja, da so generativne teme tedaj in danes presenetljivo podobne ter danes nič manj pereče kot tedaj.

Avtorica Lucija Klun se v svojem prispevku obrne od pogosto analiziranega vidika institucije kot segregiranega prostora k času in dokazuje, kako je tudi čas podrejen oblastnim razmerjem in s tem v vlogi oddaljevanja stanovalcev ter stanovalk zavoda od sveta zunaj institucije. Če je čas polje raznolikih in konfliktnih percepcij, ki se med seboj borijo za moč, ni nič drugače s prostorom. Komplementarno lahko beremo naslednji članek avtorja Luke Piletiča, ki prikazuje doživljanje prostorov s strani stanovalcev in stanovalk zavoda, pri čemer se naslanja na humanistično-geografsko formulacijo občutka prostora. Oba zadnja članka se iztečeta v sporočilo, kako ključno je pri procesih deinstitucionalizacije naslavljeni obe dimenziji, tako čas kot prostor.

Članki so med seboj prepleteni v povezano celoto, z različnih vidikov pletejo razmisleke o deinstitucionalizaciji, pri čemer črpajo iz intenzivne in učno močne izkušnje procesa snovanja in soustvarjanja tabora. Naša želja je, da bi vsaj del za skupino pomembnih spoznanj s pomočjo člankov posredovali tudi širši strokovni javnosti in s tem pripomogli k temu, da diskusija zapiranja velikih ustanov kljub vsem oviram na poti ostaja živa na agendi.

Tematska številka se zaključi s člankom s tržaško izkušnjo preobražanja velikih ustanov v skupnostne oblike okrepljenega Lorenza Toresinija, ki prinaša zgodovinski pogled na zapiranje. S pogledom v preteklost lahko na nov način uzremo zgodovinske diskurze o brezumu, nezmožnosti, bolezni, norosti, prisili; pogled nazaj pa osveži tudi našo refleksijo sedanjosti, da v njej lažje ugle damo inertne ostanke diskurzov, namenjenih razmejevanju ter zapiranju.

Spletli smo torej nekatere povezave v odnosih prostor – čas, moč – nemoč, odprto – zaprto, hierarhično – horizontalno, s tem pa stanje na tem področju prepletli z vizijami ali, če želite, sanjami. Vabimo vas k branju in vam želimo, da prebrano v vas spodbudi

nove razmisleke in vam vlije voljo do aktivnega strokovnega delovanja na tem področju.

VIRI:

- Dekleva, B., Bečaj, J., Brandon, D., Flaker, V., Kobolt, A., Krajncan, M., Skalar, V., Škrlj, J., Tizmonar, B., Tolar, J., Zagorc, S., Žorga, S. (1993). *Spreminjanje uresničevanja in uspešnosti načrta prenove zavoškega obravnavanja otrok in mladostnikov z monjami vedenja in osebnosti ter razvijanje sodobnejših oblik in vsebin dela v prenovljenih zavodih*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- Flaker, V. in Urek, M. (ur.) *Hrastovski anali za leto 1987*. Ljubljana: RK ZSMS 1988.
- Flaker, V., Rafaelič, A., Bezjak, S., Ficko, K., Grebenc, V., Mali, J., Ošljaj, A., Ramovš, J., Ratajc, S., Suhadolnik, I., Urek, M., Žitek, N. (2015). *Priprava izhodišč deinstitutionalizacije v Republiki Sloveniji: končno poročilo*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo.
- Kranjcán, M. (2012). Deinstitutionalizacija na področju vzgojnih zavodov, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 40/250, 116–127.
- Ule, M. (2005). Predsodki kot mikroideologije vsakdanjega sveta. V V. Leskošek (ur.). *Nestrpnost na Slovenskem*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Zaviršek, D., Krstulović, G., Leskošek V., Videmšek P., Bohinec M., Pečarič E., Jeseničnik, N. in Poropat K. (2015). *Analiza sistema institucionalnega varstva in možnosti nevladnih organizacij zagotavljanja storitve v skupnosti za uresničevanje deinstitutionalizacije v Sloveniji*. Ljubljana: YHD.

PREHOD K SKUPNOSTNIM OBLIKAM OSKRBE V SLOVENIJI

183

THE TRANSITION TO COMMUNITY-BASED CARE IN SLOVENIA

Andreja Rafaelič, dr. soc. del.

*Fakulteta za socialno delo, Topniška ulica 31, 1000 Ljubljana
andreja.rafaelic@fsd.uni-lj.si*

Katarina Ficko, univ. dipl. soc. del.

*Center za socialno delo Koper
ficko.katarina@gmail.com*

Vito Flaker, dr. soc.

*Fakulteta za socialno delo, Topniška ulica 31, 1000 Ljubljana
vito.flaker@fsd.uni-lj.si*

POVZETEK

Slovenija ima bogato zgodovino poskusov deinstitutionalizacije in razvoja skupnostnih služb, a nam kljub temu nikoli ni uspelo izvesti systemske deinstitutionalizacije. Številni poskusi, ki so jih spodbudili gibanja in akademiki, so ustvarili veliko znanja in tehnologijo deinstitutionalizacije ter metode za oskrbo v skupnosti. Hkrati so številni poskusi povzročili tudi izgorevanje akterjev in veliko skepse v deinstitutionalizacijo. Ob vseh poskusih se tako sistem kot zakonodaja nista spreminjala. Tako v Sloveniji še vedno večji del sredstev za dolgotrajno oskrbo namenjamo institucionalnemu varstvu, skupnostne službe pa ostajajo podhranjene. V času, ko se Slovenija pripravlja na črpanje sredstev iz evropskih strukturnih

skladov, je pomembno, da se ozremo na pretekle uspehe, ovire in izzive deinstitucionalizacije, da bomo lažje sistemsko in načrtno izvedli prehod od institucionalnih k skupnostnim oblikam oskrbe. V članku analiziramo dosedanji razvoj deinstitucionalizacije v Sloveniji in opišemo dejavnike, ki so jo spodbujali oz. upočasnili.

KLJUČNE BESEDE: *deinstitucionalizacija, skupnostna oskrba, gibanja, konverzija*

ABSTRACT

In the past, there have been many attempts to achieve deinstitutionalisation and establish community care services in Slovenia. Nevertheless, we have failed to achieve system-wide deinstitutionalisation. The many attempts at deinstitutionalisation, fostered by various movements and academics, have created a wealth of knowledge and the technology of deinstitutionalisation together with the methods of establishing community care. At the same time, the numerous attempts caused many stakeholders to burn out and generated a great deal of scepticism about deinstitutionalisation. Despite all attempts, neither the system nor the legislation have changed, resulting in the fact that in Slovenia we still allocate the bulk of funds to finance long-term care services in an institutional setting, while the community care services remain underfunded. At a time when Slovenia is preparing for the absorption of funds from the European Structural and Investment Funds, we must look back at past success, obstacles, and challenges brought by deinstitutionalisation. This will facilitate the systemic and methodical transition from institutional to community-based care. The article analyses the deinstitutionalisation attempts in Slovenia so far, and describes the factors which fostered and hindered it in the past.

KEY WORDS: *deinstitutionalisation, community care, movements, conversion*

UVOD

Namen članka je opis trenutnega stanja na področju prehoda od institucionalnih k skupnostnim oblikam oskrbe v Sloveniji. To storimo tako, da v uvodnem delu pojasnimo, kaj je deinstitutionalizacija in na katerih načelih temelji, nato pa opišemo dosedANJI potek procesa deinstitutionalizacije v Sloveniji (okoliščine, v katerih je potekal, kdo so bili njegovi akterji, kateri organizacijski model smo uporabili in katere metode). V sklepnem delu poskusimo sintetizirati dejavnike, ki so jo spodbudili, in tiste, ki so jo upočasnili.

Deinstitutionalizacija pomeni zapiranje totalnih ustanov in odpiranje služb v skupnosti, ki so blizu ljudem in odgovarjajo na njihove potrebe (Willer in Itagliata, 1984). Vendar gre tudi za spremembo odnosov med strokovnjaki in uporabniki, za prevzemanje novih družbenih vlog in vključevanje uporabnikov, za premik moči od strokovnjakov in institucij k uporabniku pa tudi za spremembo epistemologije razumevanja dolgotrajnih stisk (Flaker, 1998b, str. 157; Flaker idr., 2008; Flaker, 2012a, str. 13; Ramon, 1992, 1996; Rotelli, 1999; Mezzina, 2010b).

Deinstitutionalizacija spremeni vlogo in pogled na ljudi z raznimi nalepkami. Ljudi, ki živijo v institucijah, razume kot polnovredne državljane z vsemi človekovimi pravicami. Teh pravic pa, dokler ljudje živijo v institucijah, ne moremo popolnoma spoštovati (Johnson, 1998b). Torej je proces deinstitutionalizacije tudi proces vračanja državljanskih pravic ljudem, ki so več let preživeli v institucijah (Basaglia, 1967).

Deinstitutionalizacijo povezujemo z družbenimi gibanji in okoliščinami, ki spremljajo zapiranje institucij in vzpostavljanje skupnostnih služb. Povezana je s kritiko totalnih ustanov, aktivizmom in konkretnimi inovacijami, ki spremljajo preoblikovanje institucij v službe, prijazne ljudem (Flaker, 1998b, str. 157; Rafaelič in Flaker, 2012). Deinstitutionalizacija je torej družbeni proces, ki mobilizira vse akterje, ki sodelujejo pri zapiranju v ustanove, in pri katerem kot prioriteto postavimo spremembe v odnosih moči med institucijo in njenimi uporabniki ter uporabimo moč, ki jo imajo strokovnjaki in institucije, za doseganje sistemskih in političnih sprememb ter sprememb v življenju uporabnikov (Rotelli, 1992).

Skupne evropske smernice za prehod od institucionalnega varstva k skupnostni oskrbi (European Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care, 2012) definirajo deinstitutionalizacijo ne zgolj kot zapiranje ustanov, temveč kot sočasen razvoj palete služb v skupnosti, in to vključno s preventivo institucionalizaciji. Smernice se sklicujejo tudi na Unicefovo definicijo, ki pravi, da je deinstitutionalizacija celosten proces načrtovanja preoblikovanja ustanov, zmanjšanja njihovih kapacitet in/ali njihovega ukinjanja s sočasnim vzpostavljanjem služb v skupnosti, ki temeljijo na človekovih pravicah in standardih učinkovitosti.

Če pa želimo zagnati deinstitutionalizacijski stroj, moramo ta proces zelo natančno razumeti in jemati resno. Institucionalizacije in ustanov ne moremo preprečiti, ne da bi se deinstitutionalizacije lotili sistemsko, natančno in dosledno. Vsi drugi poskusi bodo Potemkinove vasi, ki bodo morda sicer prinesle manjše estetske spremembe v socialno in zdravstveno varstvo, ne bodo pa veliko spremenile v vsakdanjem življenju ljudi, ki doživljajo dolgotrajne stiske. Ljudje bodo sicer lahko prejeli več storitev, v zadnji fazi, ko bodo potrebovali več oziroma veliko pomoči, pa bodo še vedno ostali prepuščeni volji strokovnjakov in ustanov.

Deinstitutionalizacijo torej definiramo kot proces, ki sočasno ukinja ustanove in vzpostavlja skupnostne službe. Gre za visoko etičen in moralen proces, ki zahteva neprestano prevpraševanje in spreminjanje razmerij moči med strokovnjaki in uporabniki. Spreminja tako vloge strokovnjakov kot uporabnikov, ker zahteva od strokovnjakov, da uporabnikom zagotovijo tako obliko pomoči, ki jim bo omogočala prevzemanje novih, cenjenih vlog in jih podpirala pri uveljavljanju človekovih pravic. To je proces, ki poteka kontinuirano in vztrajno tudi po ukinitvi ustanov kot edini način, da preprečimo vrnitev k ustaljenim vzorcem institucionalizacije (Rafaelič, 2015).

Evropske smernice za premik od institucionalnih k skupnostnim oblikam oskrbe predlagajo, da ob zagonu deinstitutionalizacije zastavimo temeljna načela, na katera se bomo med procesom opirali. Načela nam med procesom pomagajo, da se držimo vizije, ki jo oblikujemo za bodoče službe v skupnosti. Načela

deinstitucionalizacije morajo temeljiti na mednarodno ratificiranih deklaracijah in dokumentih.

Slovenska deinstitucionalizacija bi morala torej temeljiti na *razumevanju stanovalcev ustanov kot polnopravnih državljanov*. Stanovalce in uporabnike storitev dolgotrajne oskrbe moramo videti kot ljudi z lastnimi življenjskimi zgodbami (Brandon in Brandon, 1994; Flaker idr., 2011a; Flaker, Mali, Rafaelič in Ratajc, 2013). Kot vsi drugi ljudje morajo imeti zagotovljene vse državljske pravice (European Expert Group ..., 2012), kot so pravica do prostosti, osebnega dostojanstva, zasebnosti, izobraževanja, zaposlitve, dela in enakega plačila za delo, zdravstva, družinskega življenja. Da lahko te pravice uveljavljajo, pa potrebujejo ustrezno pomoč in podporo (Basaglia, 1967; Basaglia, 1968; Basaglia, 2005; Davis, Harris, McCabe in Škerjanc, 2004; European Expert Group ..., 2012, str. 31–46).

Deinstitucionalizacija mora uporabnikom zagotoviti *vključevanje in moč odločanja* na vseh ravneh (European Expert Group ..., 2012, str. 140–141). V prvi vrsti morajo biti prav oni ključni in edini načrtovalci svoje usode in oskrbe. Uporabniki morajo biti tisti, ki bodo odločali o tem, katero osebje bo z njimi delalo in kakšne kompetence naj osebje ima (Brandon in Brandon, 1994; Beresford, 2014; Flaker idr., 2011a; Flaker idr., 2013; Škerjanc, 2006, 2010). Hkrati pa je treba uporabnikom zagotoviti podporo in pomoč pri tem, da bodo odločali in načrtovali tudi večje spremembe, kot so prestrukturiranje in reorganizacija ustanov, načrtovanje sistema oskrbe v skupnosti, spremembe zakonodaje in uvajanje inovacij.

Zagotavljanje varne zaposlitve obstoječemu kadru. Eden izmed pogostejših strahov osebja v zavodu je, da bodo ob deinstitucionalizaciji izgubili službo. To je tudi argument, ki ga uporabljajo direktorji in drugi, ki želijo ohraniti institucije. »Več bivalnih enot pomeni manj zaposlenih.« V resnici pa je prav obratno: zaposleni so ključni pri uresničevanju vizije transformacije ustanov. Dober program deinstitucionalizacije predvideva tudi številne ukrepe, ki bodo zagotovili, da bodo zaposleni lahko pridobili nova znanja in spretnosti ter imeli dovolj podpore za spremembe v razmišljanju in ideologiji. Ključno za zaposlene bo spreminjanje pogleda na uporabnike, da jih ne bodo več videli kot predmete popravljanja,

temveč kot sodelavce (Mulheir in Browne, 2007; European Expert Group ..., 2012, str. 149–156).

Pravica do samostojnega življenja v skupnosti. Samostojno življenje je filozofija, ki so jo razvila uporabniška gibanja. Samostojno življenje pomeni, da imajo uporabniki dovolj podpore in dostopa do splošnih storitev, ki jim omogočajo, da živijo enakovredno in enakopravno življenje – enako kot ljudje, ki ne doživljajo stisk ali so brez ovir. Uporabniki morajo imeti vpliv nad svojim življenjem; ne le da lahko odločajo o svoji oskrbi, ampak tudi da so popolnoma vključeni v vsakdanje življenje in da imajo dostop do splošnih storitev¹ (Beresford, 2014; Oliver in Barnes, 1998; European Expert Group ..., 2012, str. 28–29). Končni cilj deinstitutionalizacije je samostojno življenje v stanovanju oz. v okolju, kjer je človek povsem suveren. Stanovanjske skupine lahko uporabimo kot prehodne oblike, ki pa ne smejo biti večje od 4 do 6 ljudi. Tudi v teh strukturah mora osebe stremeti k samostojnemu življenju, v njih morajo uporabniki imeti dovolj vpliva, da si lahko življenje organizirajo tako, kakor si želijo sami.

Povezovanje in sodelovanje s skupnostjo. V proces deinstitutionalizacije je treba vključiti tako okolico zavodov kakor skupnosti, v katere se bodo stanovalci preselili (European Expert Group ..., 2012, str. 83). Prvi korak prestrukturiranja zavoda je, da se odpre navzven, sprejme obiskovalce in da se v njem organizirajo razni dogodki. Hkrati pa mora zavod stanovalcem zagotoviti dovolj priložnosti za izhode, da se lahko začnejo povezovati s skupnostjo, spoznavati nove ljudi itd. (Basaglia, 1967; Cizelj idr., 2004; Flaker, 2012a). Poleg tega je nujno, da se ustanova poveže tudi s splošnimi in strokovnimi službami v skupnosti (Rafaelič, 2012; Flaker, 2012a) ter da se med seboj poskusijo povezati tudi ostale službe, da bodo lahko delovale integrirano. Pomembno je, da odnos med službami temelji na partnerstvu in ne na prevladi ene izmed ustanov ali služb

¹ Angleški termin za splošne storitve je *mainstream services*, ki bolj natančno pojasni, kakšne storitve mislimo. Gre za storitve v skupnosti, ki so namenjene splošnemu prebivalstvu, ljudem z ovirami pa pogosto niso dostopne bodisi zaradi arhitektonskih ovir bodisi zaradi pomanjkanja znanja strokovnjakov, ki v njih delajo, ali drugih mehanizmov izključevanja ljudi z nalepkami.

(Kodner, 2009). Ne nazadnje mora deinstitutionalizacija postati družbena zaveza in proces, ki ga mora kot pomembnega prepoznati vsa družba. Proces deinstitutionalizacije mora potekati javno in transparentno. Nujno je, da se akterji deinstitutionalizacije in zavodi povežejo z ljudmi v skupnosti in gibanji, ki v njih delujejo.

Vpliv in izbira. Deinstitutionalizacija mora temeljiti na prenosu moči od strokovnjakov k uporabnikom. To lahko naredimo z različnimi izobraževanji, krepitvijo moči, oskrbo po meri človeka, uporabniško perspektivo in drugimi metodami socialnega dela. Vendar pa, kot pravi Ferguson (2007), to ni dovolj, saj so stanovanjci zavodov v neenakopravnem položaju in tako prikrajšani na različnih ravneh življenja. Zato jim je treba zagotoviti tudi več glasu. Eden od načinov, kako to narediti, je spodbujanje uporabniških iniciativ in gibanj, ki bodo lahko dali večjo moč uporabnikom in jim zagotovili, da bodo edini, ki bodo odločali o svoji oskrbi, in enakovredni partnerji pri načrtovanju politik ter služb v skupnosti. Uporabniki morajo priti do vpliva na vseh ravneh, vendar njihov vpliv ne sme biti zgolj navidezen (European Expert Group ..., 2012, str. 83). Pogosto se zgodi, da so mehanizmi, ki bi morali omogočati uporabnikom vpliv in sprejemanje odločitev o oskrbi, zgolj papirnatega ali lepotnega tipa, manjši popravki, ki v resnici ne spremenijo pozicije nemoči uporabnika in pozicije moči strokovnjakov ter politike (Weinstein, 2010, str. 151–152).

Oskrba po osebni meri. Oskrba, ki nadomešča institucije, posameznemu človeku ni zgolj namenjena, temveč mu je lastna, prilagojena, prirojena, vsak posameznik jo ustvarja zase (Flaker idr., 2013). Storitve (tako v zavodu kot izven njega) moramo prilagoditi človeku tako, da bo ta dobil natančno tisto, kar potrebuje. Z oskrbo po meri človeka bomo zagotavljali bolj kakovostne in učinkovitejše storitve, ki bodo temeljile na željah, nujah, potrebah in ciljih človeka (European Expert Group ..., 2012, str. 83).

Brez zapiranja in prisile. Institucije imajo dolgo zgodovino zapiranja, prisile, poskusov, mučenja in drugih načinov obravnave, ki kratijo človekove pravice (Miller in Rose, 1986, str. 1–42). Institucije uporabljajo vse oblike prisile v imenu zdravljenja ljudi, ki v njih živijo, in zagotavljanja njihove varnosti. V resnici pa človeka degradirajo in kaznujejo, na njem pustijo številne škodljive posledice in

negativno vplivajo na njegovo duševno ter telesno zdravje (Rose, 1986; Toresini, 2010, 2014). Novi sistem dolgotrajne oskrbe ljudi, ki zdaj živijo v ustanovah, mora povsem odpraviti kakršnekoli oblike zapiranja ali prisile (European Expert Group ..., 2012, str. 78–79), in to ne le zato, ker človeku jemljejo dostojanstvo in so v korenitem nasprotju z osnovnim etičnim imperativom svobode, ampak ker so nepotrebne, škodljive in onemogočajo resnično strokovno delo.

Brez snemanja smetane. »Snemanje smetane« (skimming) je izraz, ki opisuje pogosto past deinstitucionalizacije, ko namreč najprej preselijo stanovalce, ki so bolj sposobni sami skrbeti zase. Tisti stanovalci, ki potrebujejo največ oskrbe oziroma ki jih označijo za najzahtevnejše, pa ostanejo zadnji na seznamu za preselitev. Kot kažejo raziskave (Parlalis, 2011), ima snemanje smetane dva negativna učinka: oteži preselitve zadnjih stanovalcev in ohranja ter utrjuje moč strokovnjakov, da odločajo o usodi ljudi.

Z najsposobnejšimi stanovalci iz institucije navadno odide tudi najsposobnejši kader in tisti, ki so najbolj angažirani za deinstitucionalizacijo. Hkrati pa ne razvijamo tehnologije, kako zagotavljati intenzivno podporo v skupnosti, ampak večinoma le teren-ske službe, ki občasno pridejo na obisk na dom, oziroma v slabših primerih take, ki z nepomembnimi opravki in opravili komplicirajo življenja uporabnikov. Tak scenarij pripelje v situacijo, ko moramo ljudi, ki potrebujejo veliko oskrbe, preseliti skupaj z osebjem, ki ima najmanj interesa za spremembe ali pa se jim celo upira. Obenem pa nam primanjkuje znanja in tehnologije, kako to narediti, ker ju na začetku procesa nismo razvili (Leff in Trieman, 2000; Martin in Ashworth, 2010).

Kot smo že napisali, tak način dela ohranja moč strokovnjakov, ki nazadnje odločajo o tem, kdo bo šel kam živeti in kdaj. Pri snemanju smetane ni več ključno vprašanje, kako organizirati oskrbo za človeka, da bo lahko živel v skupnosti, ampak kdo je tisti, ki je sposoben (oz. si zasluži) živeti v skupnosti. Tak način delovanja vodi v ponovno nameščanje v institucijo, ko se »stanje« uporabnika »poslabša« in postane disciplinski ukrep.

Deinstitucionalizacije se je torej treba lotiti na drugem koncu. Bodisi preseliti najprej tiste stanovalce, ki potrebujejo največ oskrbe, bodisi sočasno preseljevati ljudi z različnimi intenzitetami

potreb glede na okolje, iz katerega prihajajo oziroma v katerega se bodo preselili.²

Zgoraj opisana načela bi lahko razdelili v dva sklopa. V prvem so tista, ki so bolj postulati in imperativi procesa oziroma cilji, ki naj bi jih proces dosegel. V drugem sklopu pa sta zadnji dva načela, ki sta predvsem opozorili pred pastmi, ki proces lahko upočasnijo ali celo zaustavijo. Za uspešen proces deinstitutionalizacije potrebujemo oboje: smernice o tem, kam želimo priti, kaj so naši cilji, in hkrati opozorila o tem, česa ne smemo narediti oziroma čemu se moramo izogniti.

Bistvo temeljnih načel deinstitutionalizacije je, da zagotavljajo enakopraven položaj vseh uporabnikov. Deinstitutionalizacija temelji na prepričanju o pomembnosti vsakega človeka posebej, da ima vsakdo pravico do življenja v skupnosti in osebnega dostojanstva, da lahko izbira med različnimi storitvami in da sam odloča o tem, kakšne naj bodo storitve, ki jih prejema.

Pomembno je, da ob deinstitutionalizaciji zagotovimo pozitivno diskriminacijo tistim uporabnikom, ki so navadno bolj prikrajšani – večinoma gre tu za uporabnike, ki potrebujejo največ oskrbe, ali pa take, ki imajo najbolj kompleksne potrebe. Če hočemo zares spoštovati pravico do življenja v skupnosti in je ne razumeti kot privilegij peščice uporabnikov, morajo biti le-ti ves čas v ospredju procesa. Deinstitutionalizacija lahko zares zagotovi dostojanstvo vsem uporabnikom le, če temelji na preprečevanju nečloveškega

² Tam, kjer se deinstitutionalizacije lotevajo prvič in nimajo tako bogate zgodovine poskusov preselitev in znanj, kot jo imamo pri nas, je pomembno, da ima osebje dobro prvo izkušnjo preselitev, zgodbo o uspehu. Zato je morda včasih smiselno, da v prvi bivalni enoti živijo takšni ljudje, ki bodo osebju zagotovili več zadovoljstva pri delu. Vendar se je smiselno držati pravila, da gre tu le za prvo enoto ali stanovanjsko skupino, že naslednje pa so namenjene bodisi mešani skupini, kjer so ljudje, ki potrebujejo veliko in malo oskrbe, ali skupini, ki potrebuje veliko oskrbe. V razpravah o deinstitutionalizaciji najdemo različna stališča glede tega. Nekateri pionirji deinstitutionalizacije pravijo, da je stroškovno in strokovno neučinkovito, če skupaj živijo ljudje z različnimi intenzitetami potreb, ker se v tem primeru zgodi, da stalno prisotnost osebja potrebuje stanovanjska skupina, v kateri živijo trije stanovalci, ki potrebujejo marginalno podporo, in eden, ki potrebuje intenzivno podporo. Drugi pa zavzemajo stališče, da je smiselno preseliti skupaj ljudi z različnimi intenzitetami potreb ali oviranosti, saj lahko to povzroči sinergijske učinke. Ne samo da lahko drug drugemu pomagajo, ampak tudi ustvarijo bolj vključujoče okolje.

ravnanja in mučenja, zato je nujno, da ukinja razne oblike prisile in zapiranja.

Temeljna načela deinstitutionalizacije sicer postavijo v ospredje uporabnika in njegovo oskrbo, a da bi to zares lahko zagotovili v vsakdanji praksi, moramo vlagati v kadre in njihov razvoj. Če ljudje, ki organizirajo in zagotavljajo oskrbo, nimajo dovolj znanja, potem tudi težje zagotavljajo kakovostno oskrbo, prenašajo moč k uporabnikom in zagotovijo take storitve, nad katerimi bodo imeli uporabniki popoln vpliv.

Deinstitutionalizacija ni proces, odtujen ljudem in skupnosti, ni last strokovnjakov, ampak je skupno prizadevanje uporabnikov, njihovih sorodnikov in strokovnjakov za premik v skupnost, kjer vsakdo prispeva svoj delež. Deinstitutionalizacija je tako proces, ki mora biti vpleten v skupnost, biti z njo tesno povezan in jo okrepiti.

ZAČETKI DEINSTITUCIONALIZACIJE V SLOVENIJI

Slovenija ima dolgo zgodovino deinstitutionalizacije, ki sega že v sedemdeseta leta (Flaker, 2015; Flaker, 2012; Vodopivec, 1974), ko so na temeljih permisivne oz. demokratične vzgoje preoblikovali vzgojni zavod v Logatcu. V osemdesetih smo preoblikovali še nekaj drugih vzgojnih zavodov v stanovanjske skupine, a deinstitutionalizacije zavodov za otroke nikoli nismo izpeljali do konca, zato še vedno ostaja trdno jedro totalnih ustanov in dvotirni sistem zagotavljanja oskrbe otrokom, ki ne morejo živeti v domačem okolju (Krajncan, 2012).

V osemdesetih je deinstitutionalizacija zajela še področje duševnega zdravja. Odmevno je bilo predvsem delovanje Odbora za družbeno zaščito norosti, ki je organiziral dva tabora v Hrastovcu, zadnji postaji socialnega varstva (Flaker, 2012; Flaker in Rafaelič, 2012). V začetku devetdesetih je odbor ustanovil prvo stanovanjsko skupino, kamor so se preselili prvi stanovalci iz Hrastovca.

Pozneje v devetdesetih so na področju duševnega zdravja nastajale številne nevladne organizacije, ki zagotavljajo dnevne centre, stanovanjske skupine in terenske obiske. Sama vzpostavitev

in zagotavljanje novih storitev v skupnosti nista zagotovila deinstucionalizacije. Institucionalne kapacitete se namreč niso zmanjšale. Ker se ob vzpostavljanju skupnostnih služb nismo lotili tudi zapiranja ustanov, vmesne strukture³ niso postale orodje za prehod iz institucij v skupnost, ampak za prehod iz domačega okolja v institucije (Flaker idr., 1999; Videmšek, 2013).

Po letu 2000 se je deinstitucionalizacija iz nevladnega sektorja premaknila v javni. Zavod Hrastovec je začel s preoblikovanjem ustanove, demokratizacijo odnosov in preselitvami v skupnost. Skoraj polovico vseh stanovalcev (od 680) so preselili v stanovanjske skupine (Flaker, 2012; Cizelj idr., 2004). Zgledu Hrastovca so sledili tudi drugi zavodi. Tako imajo danes skoraj vsi posebni zavodi več stanovalcev, ki živijo v bivalnih enotah (Rafaelič, 2015; Flaker idr., 2015b).

Kljub temu da so se po letu 2008 preselitve iz posebnih zavodov upočasnile, smo uvedli številne inovacije na področju zagotavljanja oskrbe v skupnosti. Leta 2003 se je začel pilotni eksperiment neposrednega in osebnega financiranja, ki je preizkušal metodo osebnega načrtovanja in poskušal nastaviti podlage za sprejem zakona o dolgotrajni oskrbi (Flaker idr., 2007; 2011a). Zakon o duševnem zdravju iz leta 2010 je uvedel koordinatorje obravnave v skupnosti in zastopnike na področju duševnega zdravja (Flaker idr., 2011b).

Tudi po letu 2010 so bila pomembna gibanja za deinstitucionalizacijo. Izvedli smo 700 kilometrov dolg pohod (Iz-hod) skozi institucije (Flaker in Rafaelič, 2012; Rafaelič in Flaker, 2012), uporabniško društvo YHD je leta 2014 vzpostavilo Mrežo za deinstitucionalizacijo ali MDI (Zaviršek idr., 2015), na fakulteti za socialno delo smo organizirali Mrežo za deinstitucionalizacijo zavodov ali MEDUZA (Flaker idr., 2015a). Leta 2015 je MDDSZ napovedalo črpanje sredstev ESS za deinstitucionalizacijo v Republiki Sloveniji in fakulteti za socialno delo naročilo pripravo izhodišč (Flaker idr., 2015b). V tem trenutku je Slovenija na pragu sistemske deinstitucionalizacije,

³ Vmesne strukture so tiste organizacijske oblike za delo z ljudmi, ki so »vmes« med zavodom in vsakdanjim, civilnim življenjem. Ko govorimo o vmesnih strukturah, mislimo na namestitvene vmesne strukture in na dnevne oblike oskrbe (stanovanjska skupina, dnevni centri idr.). (Flaker, 1998a, Flaker idr., 2015b)

ki naj bi jo na podlagi izhodišč izvedli s pomočjo evropskih strukturnih skladov.

Slovenija ima torej zelo dolgo in bogato zgodovino deinstitucionalizacije ter eksperimentiranja v socialnem varstvu, vendar nikoli nismo uspeli v celoti preoblikovati nobenega zavoda ali vzpostaviti učinkovitega sistema zagotavljanja oskrbe v skupnosti. Še vedno ohranjamo dvotirni sistem zagotavljanja intenzivne oskrbe v institucijah in storitev v skupnosti. Z inovacijami, ki smo jih izvedli (navadno na pobudo gibanj), smo ustvarili številna nova znanja in metode deinstitucionalizacije. Vedno znova smo izvedli razne eksperimente in se ob uvajanju inovacij prebili čez številne ovire, a temu nikdar niso sledile sistemske in zakonske spremembe. Tako so se akterji inovacij velikokrat izčrpali in se ustavili na polovici poti k deinstitucionalizaciji. Ko se stvari ne premaknejo naprej in ne težimo več k razvoju, se navadno vrnejo nazaj v staro stanje.

Slovensko deinstitucionalizacijo so zaznamovala številna gibanja in aktivizem, predvsem na področju duševnega zdravja. V zgodovini deinstitucionalizacije je nastalo tudi nekaj uporabniških gibanj in združenj (Paradoks, YHD, Mostovi). Iz pritiskov, ki so jih ustvarila gibanja, so se rodili številni projekti deinstitucionalizacije in vzpostavljanja oskrbe v skupnosti.

Četudi v Sloveniji niso bile nikoli močno prisotne mednarodne nevladne organizacije, lahko rečemo, da smo imeli pri začetkih veliko podpore iz tujine. Projekt Tempus »Študij duševnega zdravja v skupnosti« je zagotovil podporo in znanja tujih strokovnjakov, med njimi predvsem Davida Brandona, Shule Ramon in Lorenza Toresinija ter drugih Basaglievih sodelavcev (Leskošek in Flaker, 1995). To je omogočilo, da smo se lahko povezali s kolegi iz tujine (mreža Alpe Jadran), ki so se tudi borili za premik v skupnost, in številna metodična ter teoretska znanja. Z eksperimentiranjem in prenašanjem znanja iz tujine smo razvili tako tehnologijo preselejevanja kot metode deinstitucionalizacije.

Hkrati pa slovensko deinstitucionalizacijo ves čas spremlja pomanjkanje politične podpore in volje. Vse inovacije, ki smo jih izpeljali, smo izvedli večinoma z obstoječimi sredstvi, ki smo jih prenesli iz institucij v skupnost. V zadnjih dveh letih se je sicer Slovenija z operativni programom za črpanje evropskih sredstev

zavezala k temu, da bo za dve tretjini zmanjšala svoje institucionalne kapacitete. Kljub zavezi Slovenija še vedno ni začela s črpanjem sredstev za deinstitucionalizacijo in ni načrtno ter odločno začela procesa na nacionalni ravni.

AKTERJI

Za slovensko deinstitucionalizacijo so bili v različnih obdobjih pomembni različni akterji. Od osemdesetih dalje je nastalo več gibanj, ki so obsojala obstoj totalnih ustanov. Hkrati pa so bila gibanja pogosto prisiljena vzpostavljati nove storitve in so tako zgubljala aktivistični naboj oziroma so nekateri aktivisti postali vodje ali del društev, ki so zagotavljala storitve. Tako so na primer člani Odbora za družbeno zaščito norosti ustanovili nekatere nevladne organizacije na področju duševnega zdravja, uporabniško gibanje YHD se je oblikovalo v društvo in začelo zagotavljati storitve osebne asistencije itd. Na tak razvoj dogodkov lahko na eni strani gledamo kot na nujo gibanj, če so zares želela spremeniti situacijo ljudi, ki so živeli v ustanovah, in kot pragmatičen način delovanja, da je bilo moč izvesti inovacije, ki so jih zagovarjala. Na drugi strani pa je to povzročilo, da so nekateri aktivisti za pravice ljudi v ustanovah pogosto postali predvsem zagovorniki interesov svojih organizacij in ne več v tolikšni meri zagovorniki uporabnikov in deinstitucionalizacije.

Med pomembne akterje, ki so izvajali pritisk za deinstitucionalizacijo, lahko štejemo tudi fakulteto za socialno delo in njeno proaktivno delovanje. Fakulteta kot nosilka številnih inovacij na področju socialnega varstva je med pomembnejše teme svojega delovanja zelo kmalu postavila tudi deinstitucionalizacijo. Pogosto je stopala v dialog predvsem z MDDSZ, mu predlagala projekte in se pogajala za uvajanje inovacij (Flaker in Urek, 1988; Cizelj idr., 2004; Flaker idr., 1999, 2007, 2009, 2011a, 2013, 2015b; Urek idr., 2011; Rafaelič in Flaker, 2012). V zadnjih letih pa lahko opazimo tudi vse bolj pomembno vlogo, ki jo imata pri boju za deinstitucionalizacijo pedagoška in ekonomska fakulteta.

Nevladni sektor je bil v devetdesetih predvsem pomemben akter razvoja novih storitev v skupnosti, ne pa toliko deinstitutionalizacije in preselitev v skupnost. Z izjemo dveh uporabniških organizacij (Sonček in YHD) redko javno izpostavljajo problem obstoja totalnih ustanov, v večji meri je njihov interes razvoj novih oziroma dodatnih storitev v skupnosti.

Po letu 2000, ko se je deinstitutionalizacija premaknila v javni sektor, so glavni akter in spodbujevalec deinstitutionalizacije postali posebni socialnovarstveni zavodi. Ti so bili ključni pri izvajanju preselitev in povezovanju z nevladnimi organizacijami. Razvijali so metode in tehnologijo deinstitutionalizacije. Pokazali so, da je možno preoblikovati institucije, spremeniti način dela in preseliti tudi ljudi z najbolj intenzivnimi potrebami v vmesne strukture. Ni pa jim uspelo razviti preselitev v samostojne oblike bivanja, saj se je proces že pred tem ustavil (Cizelj idr., 2004; Rafaelič, 2015; Flaker idr., 2015b).

Kljub temu da je bila tudi Slovenija ena izmed držav v tranziciji, nismo nikoli imeli močne prisotnosti mednarodnih organizacij in mrež za človekove pravice, prav tako ni Evropska komisija nikoli pritiskala na nas, da bi izvedli deinstitutionalizacijo, kot je to počela pri drugih državah pristopnicah in novih članicah. Morda je zdaj čas, ko bi tako podporo, ki bi poleg gibanj, strokovnjakov in uporabnikov spodbudila črpanje sredstev evropskih strukturnih skladov in začetek sistemske deinstitutionalizacije, potrebovali.

SISTEM IN ODSOTNOST SISTEMSKIH SPREMENB

Slovenija ima torej bogato zgodovino eksperimentiranja ter razvijanja oblik in metod oskrbe v skupnosti. Dolga zgodovina nam hkrati lahko vliva optimizem, da imamo veliko znanja in izkušenj, na katerih lahko utemeljujemo deinstitutionalizacijo, hkrati pa je dolgoletno eksperimentiranje prineslo tudi veliko razočaranj in nezadovoljstva pri akterjih deinstitutionalizacije. Številni poskusi so ustvarili številne ovire in vztrajne nasprotnike deinstitutionalizacije. Nedoslednost MDDSZ do nje je pri drugih deležnikih sprožila dvome vanjo, tisti, ki ji nasprotujejo, pa so se naučili, kako jo

TABELA 1: Pregled obstoječih možnosti oskrbe in število uporabnikov (povprečno na mesec) v letu 2014

TIP OSKRBE	uporabnikov/ mesec
institucionalno varstvo	22.106
vmesne strukture: namestitev	1259
dnevne oblike	5020
vmesne oblike	6279
skupnost: visoka intenzivnost	10.283
nizka intenzivnost	48.434
skupnostna oskrba skupaj	58.717
samo denarna nadomestila	18.461
skupaj brez nizko intenzivnih in kratkotrajnih	57.129
skupaj	113.145

VIR: Flaker idr., 2015b⁴

⁴ V tabeli so zbrani podatki Statističnega urada RS, Kumulativnega letnega poročila SSZS 2014 (Skupnost socialnih zavodov Slovenije, 2014), poročila Spremljanje izvajanja programov socialnega varstva 2014 (Smolej, Kovač in Žiberna, 2015), Urada RS za makroekonomske analize in razvoj, poročil BSP Centrov za socialno delo, posameznih letnih poročil VDC, in MDDSZ. Zaradi težavne primerjave raznorodnih podatkov (npr. mesečna vključenost uporabnikov) smo nekatere podatke z manjšo veljavnostjo označili z zvezdico*. Podatke, ki so le ocena nekega deleža znanega števila uporabnikov, smo označili z dvema zvezdicama **. (1) V številu stanovalcev zavodov so od skupnega števila uporabnikov institucionalnega varstva odšteti tisti, ki so se preselili v stanovanjske skupine. (2) Podatke števila uporabnikov programov, ki so namenjeni dnevnim obiskom, smo dobili iz poročila IRSSV o izvajanju socialnovarstvenih programov (v nadaljevanju SVP). Podatke VDC smo dobili iz letnih poročil posameznih VDC. V podatke o kratkotrajnih namestitvah so zajeti podatki materinskih domov, kriznih centrov in programov za brezdomce (analiza SVP IRSSV). Te podatke v preglednici navajamo v oklepaju in jih nismo všteli v skupno število uporabnikov. Iz istega vira so podatki za DC TDZ in otrok. (3) Podatke o storitvah visoke ali nizke intenzivnosti smo črpali iz več virov: BSP CSD – družinski pomočnik, koordinirana obravnava, osebna pomoč na CSD; analiza SVP IRSSV – osebna asistenca, oskrba na domu, delo svetovalnic, spremstvo, skupine za samopomoč, medgeneracijski centri, mladinski programi; kazalniki NPSV – rejništvo, oskrba v drugi družini; UMAR – patronažna služba. (5) Podatki o osebni asistenci so korigirani na intenzivne programe in glede na prekrivanje uporabnikov raznih programov.

na deklarativni ravni podpreti, hkrati pa ohranjati status quo in utrjevati ustanove.

Deinstitucionalizacijo v Sloveniji lahko utemeljimo na več kot tridesetletnih uspešnih izkušnjah s preselitvami v skupnost in razvojem oskrbe v skupnosti. Izkušnje, ki jih imamo, so pokazale, da je deinstitucionalizacija mogoča, da je mogoče ljudem zagotoviti tako oskrbo v skupnosti, ki je boljša od institucionalne in ki ljudem omogoča več povezanosti z okoljem, v katerem živijo. Težave in ovire ljudi, ki so inovacije uveljavljali (Flaker idr., 2011a), pa kažejo na to, da se je zdaj procesa nujno lotiti tudi na nacionalni ravni. Najprej s pripravo dobre strategije in načrta deinstitucionalizacije, nato pa s sistemskimi in zakonskimi spremembami.

V tem trenutku imamo torej dvotirni sistem socialnega varstva z močnimi institucijami in podhranjenimi skupnostnimi službami. Tako institucionalne kakor skupnostne oblike oskrbe so neenakomerno razporejene po državi. Sistem oskrbe je preveč centraliziran in premalo povezan s svojim okoljem in viri v njem. Sistem zaradi načina financiranja, logike pristojnosti pa tudi logike skrbniške odgovornosti deluje po sektorjih in resorjih ter med posameznimi deležniki oskrbe nepovezano in razdrobljeno (Flaker idr., 2015b).

Nepovezanost prispeva k vztrajanju institucionalnega modela in tudi neskladnemu razvoju skupnostnih služb, saj tudi v skupnosti prevladujejo vmesne strukture, veliko možnosti oskrbe pa ostaja nepreizkušenih. Kot lahko vidimo v spodnji tabeli, imamo v institucionalnem varstvu veliko ljudi, a še vedno bistveno manj kot v skupnostnih in vmesnih strukturah.

Kot lahko vidimo v spodnji tabeli, pa še vedno večji del sredstev namenjamo institucionalnemu varstvu, ki je bistveno dražje od storitev v skupnosti. Stroški oskrbe v institucijah na letni ravni znašajo 295.766.478 €, v vmesnih in skupnostnih strukturah pa 51.880.986 €. To ne kaže samo na potratnost institucij in podhranjenost skupnostnih služb, ampak tudi na to, da finančno še vedno bistveno bolj spodbujamo institucionalno varstvo. V procesu deinstitucionalizacije bomo morali prenesti sredstva iz institucij v skupnost. Če se bomo (kot doslej) deinstitucionalizacije lotili s konverzijo, bo to enostavnejše, v primeru substitucije pa bomo že

TABELA 2: *Financiranje različnih vrst oskrbe za leto 2014*

	uporabnikov	VSOTA	/letno/ uporabnika	/mesec/ uporabnika	/dan/ uporabnika
CUDV	1430	41.044.294	28.702,00	2.391,85	78,64
POS	1518	29.388.000	19.359,68	1613,31	53,04
VDC 24	982	16.374.392	16.674,70	1389,56	45,68
DSO	11.527	180.070.000	15.621,58	1301,80	42,80
VDC	2068	28.889.792	13.969,92	1164,16	38,27
družinski pomočniki	839	11.331.300	13.505,72	1125,48	37,00
stanovanjska	287	2.866.310	9987,15	1071,12	35,21
VDC 8	1086,01	8.136.109	7491,74	624,31	20,53
osebna asistenca in spremstvo	1089	3.281.012	3012,87	373,11	12,27
dnevni center	2578	1.889.142	732,79	257,61	8,47
oskrba na domu	6888	20.639.517	2996,45	249,70	8,21
svetovalnica	1610	857.921	532,87	97,05	3,19
mladi	11.950	1.550.927	129,78	63,07	2,07
medgeneracijska središča	6829	519.806	76,12	32,28	1,06
programi za stare	165.193	808.942	4,90	1,52	0,05

VIR: *Flaker idr., 2015b*⁵

⁵ Podatki Statističnega urada RS, Kumulativnega letnega poročila SSZS 2014 (Skupnost socialnih zavodov Slovenije, 2014), poročila Spremljanje izvajanja programov socialnega varstva 2014 (Smolej, Kovač in Žiberna, 2015), Urada RS za makroekonomske analize in razvoj, poročil BSP Centrov za socialno delo, posameznih letnih poročil VDC in MDDSZ.

ob začetku procesa več delati na spreminjanju financiranja oskrbe v institucijah in skupnosti.

PREOBLIKOVANJE USTANOV

Kljub temu da se nikoli nismo načrtno lotili deinstitutionalizacije in je izpeljali od začetka do konca, lahko rečemo, da smo v Sloveniji kot organizacijski model v večji meri izvedli konverzijo. Četudi je bila v devetdesetih morda v ozadju ideja, da bi lahko s vzpostavitvijo nevladnih organizacij nadomestili institucije, se je izkazalo, da ni tako, saj se te (prav tako kot politika) niso lotile načrtnega zapiranja ustanov.

Večino preselitev iz ustanov v vmesne strukture smo izvedli s preoblikovanjem obstoječih institucionalnih kapacitet. Kljub temu da nismo nobenega zavoda zaprli, je model konverzije pozitivno vplival tudi na delovanje ustanov. Sočasno s preselitvami v stanovanjske skupine se je deloma izboljšalo tudi življenje znotraj ustanov, kultura je postala manj pokroviteljska in skrbniška, ustanove so začele uvajati socialni model (Mali, 2008; Rafaelič, 2015; Flaker idr., 2015b).

Tudi v načrtu deinstitutionalizacije do leta 2020 smo predvideli, da bi bil osnovni organizacijski model konverzija, substitucija pa le v regijah, kjer ni ustanov oziroma kjer vodstvo ustanove ne bo preoblikovalo (Flaker idr., 2015b). Prednost konverzije vidimo v tem, da je bolj organski in dialoški model deinstitutionalizacije. Je proces prilagajanja vizije deinstitutionalizacije in projekt skupnega učenja vodstva, strokovnjakov in uporabnikov, kako preoblikovati tako ustanove kakor ustaljene institucionalne vzorce moči. V njem se vsi akterji veliko naučijo, spremenijo poglede in razumevanje dolgotrajnih stisk in pridobijo številna metodična znanja, ki so pomembna za delo v skupnosti in vsakodnevno prevpraševanje moči ter institucionalnih vzorcev. Izkušnja dela v zavodu in preoblikovanja zavoda omogoča ljudem, ki so bili del procesa, da lahko tudi v skupnosti pri svojem delu prepoznajo vzorce, ki jih ustvarjajo totalne ustanove in ki se lahko prenesejo v vsakdanje življenje v skupnosti (Rafaelič, 2015).

RAZVOJ METOD

Projekt Tempus je v devetdesetih uvedel številne nove metode, ki smo jih uporabljali in razvijali tudi kasneje v raznih poskusih deinstitucionalizacije. Osnovna metoda, ki smo jo uporabili za prehod k skupnostnim oblikam oskrbe, je osebno načrtovanje in izvajanje (Brandon in Brandon, 1994; Škerjanc, 2004, 2006; Flaker idr., 2007, 2011a, 2013). Osebno načrtovanje se je kot metoda v Sloveniji dobro uveljavilo in je dobilo tudi podlago v Zakonu o duševnem zdravju.

S projektom Tempus smo začeli uporabljati tudi normalizacijo (Brandon, 1991, 1993a, 1993b; Dekleva, 1993; Flaker, 1993, 1994b) in uvajati timsko delo (Brandon in Brandon, 1992; Flaker, 1996, 1997) na področju duševnega zdravja v skupnosti. Za ravnanje s tveganji smo razvili analizo tveganja (Flaker, 1994a).

Zdaj, ob sistemskem uvajanju deinstitucionalizacije, pa bomo morali razviti tudi načrtovanje preobrazbe. Pri dosedanjih preselektivah in vračanju ljudi v skupnost se ustanove ali akterji v skupnosti nikoli niso lotili načrtovanja preobrazbe ustanove in nove mreže služb.

V načrtu deinstitucionalizacije (Flaker idr., 2015b) smo torej predvideli, da bomo za to, da bi lahko neko ustanovo izpraznili in preselili njene stanovalce, potrebovali dober načrt za njeno preobrazbo. Stanovalci pa morajo imeti dobro načrtovano oskrbo po osebni meri in dovolj priložnosti za prevzemanje cenjenih vlog. Osebe se mora naučiti delati timsko, prevzemati tveganja in raziskovati potrebe ljudi, na podlagi ugotovljenih potreb pa načrtovati in vzpostavljati inovativne odgovore v skupnosti.

S projektom Tempus smo izoblikovali podiplomski študij duševnega zdravja v skupnosti. Imeli smo organizirano akademsko izobraževanje o deinstitucionalizaciji, nismo pa imeli strokovnega in celostnega izobraževanja. V večji meri so ustanove same organizirale interna izobraževanja oziroma so povabile zunanje strokovnjake, da jih podprejo pri uvajanju novih sprememb. V načrtu deinstitucionalizacije do leta 2020 smo predvideli dodatno usposabljanje in izobraževanje za ves kader v ustanovah in skupnostnih službah, hkrati pa tudi izobraževanje za zaposlene na ministrstvih, ki so pristojna za deinstitucionalizacijo.

USPEHI IN IZZIVI

Dejavnike, ki so spodbudili preselitve in deinstitucionalizacijo, lahko registriramo na treh ravneh (Rafaelič, 2015). Na ravni ljudi so bila za spodbudo preselitev ključna gibanja. Ne samo da so spremenila dinamiko delovanja in življenja v ustanovi, da prevprašujejo ustaljene institucionalne vzorce, ampak včasih tudi izvedejo preselitve in pogosto povežejo posameznike s skupnostjo.

Službe socialnega dela v ustanovah in v skupnosti so navadno tudi povod in motor deinstitucionalizacije. Temeljna naloga socialnega dela tudi v ustanovi je povezovanje z zunanjim svetom in je zato že organsko povezano z deinstitucionalizacijo (Flaker, 2013). Lahko bi celo rekli, da je deinstitucionalizacija priložnost za socialno delo in socialne delavke, da ponovno zavzamejo svojo tradicionalno vlogo in zares začnejo delati na zagotavljanju boljšega življenja ljudi.

Na ravni služb je za uspešnost deinstitucionalizacije na državni ravni tako rekoč nujen pilotni zavod, ki je gonilo razvoja različnih strok in metod, ki omogočajo življenje v skupnosti. Preselitve potekajo bistveno hitreje, če občina želi in namerava razvijati skupnostno oskrbo. Takrat je lažje zagotoviti preselitve in nemoteno življenje ljudi v skupnosti.

Na ravni sistema se je večina sprememb na področju deinstitucionalizacije zgodila, ko je ministrstvo, pristojno za socialne zadeve, podpiralo proces oziroma ga ni zaviralo. Takrat smo uvedli največ inovacij na področju socialnega varstva in zaprli ustanovo na gradu v Tratah. Za uspešno deinstitucionalizacijo je nujno upoštevati nove profile, kot so bili v preteklosti na primer koordinatorji obravnave v skupnosti, in eksperimentiranje z uvajanjem inovacij.

Tudi dejavnike, ki ovirajo preselitve, lahko registriramo na treh ravneh (Rafaelič, 2015). Na ravni ljudi so v preteklosti preselitve pogosto ovirali sorodniki. Včasih zato, ker so skrbniki, včasih pa s prepričevanjem uporabnikov in drugih služb. Ustanove in druge službe v skupnosti pa se ne postavijo v ustrezno zagovorniško držo, da bi preselitve vseeno izpeljali. Velikokrat se preselitvam upira osebje ustanov. Včasih se jim zdi delo v bivalnih enotah manj vredno ali pa vidijo stanovalce kot nesposobne samostojnega življenja. Na ravni služb smo opazili, da ustanove večinoma dajejo prednost

varnosti in zdravju pred kakovostjo življenja človeka. Kjer sta zdravstvena in socialna oskrba v ustanovah bolj ločeni, je manj timskega dela. Vračanje ljudi po preselitvi v zavod pa daje drugim uporabnikom sporočilo, da tudi po preselitvi niso suvereni ljudje in bodo še vedno ostali v podrejenem položaju. Preselitvam v samostojne oblike se upirajo tako zavodi kot centri za socialno delo, saj težko razumejo spremembo strukture odgovornosti, ki jo taka preselitev zahteva. Pri preselitvah v stanovanjske skupine lahko namreč zavod ali drug izvajalec nosi podobno odgovornost kot pri institucionalni oskrbi, pri samostojnem življenju postane človek za svoje življenje odgovoren sam, kar pa je nekaterim težko sprejeti.

Na ravni sistema preselitve v prvi vrsti ovirata zakonodaja in financiranje, ki očitno dajeta prednost institucionalnemu varstvu. Ena izmed pomanjkljivosti sistema je tudi, da nimamo fonda stanovanj za povratnike iz ustanov. Premalo investiramo v izobraževanje, ki bi bilo usmerjeno v deinstitutionalizacijo. Zavodi pa težje izpeljejo preselitve, saj dobivajo mešana sporočila s strani ministrstva in drugih pomembnih odločevalcev. Na deklarativni ravni sicer spodbujajo preselitve, dejansko pa še vedno investirajo v velike zgradbe, postavljajo dolgotrajne birokratske postopke za uvajanje inovacij in podobno.

NAČRTOVANJE SISTEMSKE DEINSTITUCIONALIZACIJE

MDDZS načrtuje do leta 2020 izpraznitev 2/3 institucionalnih kapacitet in preusmeritev sredstev iz institucionalnih v skupnostne oblike oskrbe. V izhodiščih za deinstitutionalizacijo, ki jih je MDDSZ potrdilo, smo predvideli začetek deinstitutionalizacije z dvema glavnima pilotnima projektoma, in sicer s preoblikovanjem ene ustanove v skupnostne službe in vzpostavljanjem skupnostnih služb ter vračanjem ljudi iz zavodov v regijo, kjer večje ustanove ni. Ob dveh ključnih pilotnih projektih smo predvideli tudi postopno vsakoletno vključevanje v preoblikovanje drugih zavodov.

Prehod iz institucionalnega varstva v skupnostno oskrbo je moč izpeljati v dveh sedemletnih cikliih – od 2016 do 2022 in 2023

do 2029 z naraščajočim številom preselitev in sprotnim, dinamičnim vzpostavljanjem novih storitev in služb. V prvem obdobju naj bi dosegli cilje nacionalnega programa, v drugem pa vzpostavili nov sistem v celoti (Flaker idr., 2015b). Že v prvem obdobju smo predvideli spremembo socialne zakonodaje, ki bo omogočala oskrbo v skupnosti in preprečevala institucionalizacijo. Hkrati smo predvideli še druge projekte, ki bodo proces spremljali, kot so na primer razvoj centra za zagovorništvo, ukinjanje varovanih oddelkov, projekti preživljanja krize v skupnosti in drugi. Ključen proces pa bo tudi razvoj stanovanjske organizacije, ki bo zagotavljala stanovanja za deinstitutionalizacijo.

Kljub temu da je od potrditve izhodišč minilo že skoraj leto dni, vlada še ni naročila pilotnih projektov in začela s črpanjem sredstev za deinstitutionalizacijo. Zato ponovno nastajajo nova gibanja za deinstitutionalizacijo; na različnih ravneh spodbujamo začetek črpanja ESS sredstev za prehod iz institucionalnih v skupnostne oblike oskrbe.

Razgiban proces deinstitutionalizacije v Sloveniji so skozi zgodovino podprli razni akterji. Če je v osemdesetih proces deinstitutionalizacije temeljil predvsem na gibanjih in je svojo moč črpal iz ogorčenja nad neživljenjskimi pogoji v institucijah, so devetdeseta zaznamovale nove službe v skupnosti, ki so bile veliki produkt teh gibanj. Po letu 2000 so štafetno palico prevzeli socialnovarstveni zavodi, ki so tudi sami začeli odpirati bivalne enote, vendar se je tudi ta poskus kmalu zaustavil. Po sprejemu Zakona o duševnem zdravju, ki je predvsem kompromis med socialnim in medicinskim pogledom, so na nujnost procesa transformacije institucionalnih oblike oskrbe spet začela opozarjati gibanja.

Deinstitutionalizacijo je zapovedala tudi EU, Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti pa jo je že večkrat napovedalo. Kljub številnim optimističnim napovedim pa smo pred kratkim npr. vložili veliko denarja v obnovo varovanih oddelkov socialnovarstvenih zavodov, nekateri imajo po novem zaposlene tudi varnostnike.

Imamo smernice, priročnike in metode, kako bi izvedli proces deinstitutionalizacije v Sloveniji, vendar ni odločnega koraka naprej. Dosegli smo veliko sprememb, kar se tiče življenjskih pogojev, več

je stanovanjskih skupin in dnevnih oblik varstva, institucije so postale nekoliko bolj udobne in na pogled spodobne. Zelo malo pa se je zgodilo na področju pravic ljudi, ki doživljajo duševne stiske, in na njihovi polnopravnosti.

Če se učimo iz zgodovine, vidimo, da je za uspešen proces transformacije od institucionalnih k skupnostnim oblikam oskrbe nujno sodelovanje in povezovanje vseh deležnikov. Nujen je skupen boj na vseh treh ravneh. Potrebujemo podporo gibanj, ki spodbujajo spremembe in opozarjajo na kršitve človekovih pravic, služb, ki spremembe izvajajo (pilotni projekti, pilotni in pivotni zavod), in vlado ter ministrstvo, ki spremembe naroči in omogoči (s financiranjem, spremembo zakonodaje).

LITERATURA

- Basaglia, F. (ur.) (1967). *Che cos'è la psichiatria?* Parma: Amministrazione provinciale di Parma.
- Basaglia, F. (1968). *L'istituzione negata. Rapporto da un ospedale psichiatrico*. Torino: Giulio Einaudi editore.
- Basaglia, F. (2005). *L'utopia della realta*. Torino: Giulio Einaudi editore s.p.a.
- Beresford, P. (2014). Personalisation: from solution to problem? V P. Beresford, *Personalisation* (str. 1–45). Chicago: Policy Press.
- Brandon, D. (1991). *Increasing Value: The Implications of the Principle of Normalisation for Mental Illness Services*. Salford: Salford University College.
- Brandon, D. (1993a). *Pet principov normalizacije*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo, študijsko gradivo.
- Brandon, D. (1993b). Veselje in žalost pri normalizaciji. *Socialno delo*, 32(1-2), str. 19–25.
- Brandon, D. in Brandon, A. (1992). *Praktični priročnik za osebe v službah za ljudi s posebnimi potrebami*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Brandon, D. in Brandon, A. (1994). *Jin in Jang načrtovanja psihosocialne skrbi*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Cizelj, M., Ferlež, Z., Flaker, V., Lukač, J., Pogačar, M. in Švab, V. (2004). *Vizija posebnih socialnih zavodov*. Ljubljana: Skupnost socialnih zavodov Slovenije in Fakulteta za socialno delo.

- Davis, A., Harris, V., McCabe, A. in Škerjanc, J. (2004). *Izbira, moč, akcija, mreže. Usposabljanje trenerjev v partnerstvu z organizacijami hendikepiranih ljudi v Sloveniji 1992–2002* (neobjavljeno).
- Dekleva, B. (ur.) (1993). *Življenje v zavodu in potrebe otrok - Normalizacija*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- European Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care (2012). Common European Guidelines on the Transition from Institutional to Community-based Care (Guidance on implementing and supporting a sustained transition from institutional care to family-based and community-based alternatives for children, persons with disabilities, persons with mental health problems and older persons in Europe), Brussels. Pridobljeno s deinstitutionalisationguide.eu/wp-content/uploads/2012/12/2012-12-07-Guidelines-11-123-2012-FINAL-WEB-VERSION.pdf.
- Ferguson, I. (2007). Increasing user choice or privatizing risk? The antinomies of personalization. *British Journal of Social Work*, 37(3), str. 387–403.
- Flaker, V. (1993). Kdor je z majhnim zadovoljen, ne zasluži velikega (teze k normalizaciji). V B. Dekleva (ur.), *Življenje v zavodu in potrebe otrok – Normalizacija* (str. 42–48). Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
- Flaker, V. (1994a). Analiza tveganja. *Socialno delo*, 33(3), str. 189–196.
- Flaker, V. (1994b). On the Values of Normalisation. *Care in Place*, 1(3), str. 225–230.
- Flaker, V. (1996). Teams as Means of Interdisciplinary Collaboration: Developing Community Mental Health in Slovenia. V N. Berkowitz, *Humanistic Approaches to Health Care: Focus on Social Work* (str. 133–146). Birmingham: Venture Press.
- Flaker, V. (1997). Timi kot način interdisciplinarnega sodelovanja. *Socialno delo*, 36(1), str. 3–13.
- Flaker, V. (1998a). Opis stanovanjskih skupin v Sloveniji in analiza modelov življenja v njih. *Socialno delo*, 37(3/5), str. 257–269.
- Flaker, V. (1998b). *Odpiranje norosti: Vzpon in padec totalnih ustanov*. Ljubljana: Založba / *cf.

- Flaker, V. (2012a). Kratka zgodovina deinstitucionalizacije v Sloveniji. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 39(250), str. 13–30.
- Flaker, V. (2013). *Direktno socialno delo*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Flaker, V. (2015). Deinstitutionalisation as a machine. *Dialogue in Praxis*, 1–2(1–2), str. 119–131.
- Flaker, V., Cuder, M., Nagode, M., Podbevšek, K., Podgornik, N., Rode, N. Škerjanc, J. in Zidar, R. (2007). *Vzpostavljanje osebnih paketov storitev: poročilo o pilotskem projektu Individualiziranje financiranja storitev socialnega varstva*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Mali, J., Kodele, T., Grebenc, V., Škerjanc, J. in Urek, M. (2008). *Dolgotrajna oskrba: Očrt potreb in odgovorov nanje*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Mali, J., Rafaelič, A., Cigoj Kuzma, N. in Udovič, N. (2011b). *Vzpostavitev in izvajanje podpore za uresničevanj nalog in izvajanje dodatnega usposabljanja koordinatorjev obravnave v skupnosti, zaposlenih na centrih za socialno delo: zaključna evalvacija projektna*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Mali, J., Rafaelič, A. in Ratajc, S. (2013). Osebno načrtovanje in izvajanje storitev. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Nagode, M., Rafaelič, A. in Udovič, N. (2011a). *Nastajanje dolgotrajne oskrbe: ljudje in procesi, eksperiment in sistem*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V. in Rafaelič, A. (2012). The walkout. *Dialogue in Praxis*, 1(1/2), str. 119–131.
- Flaker, V., Rafaelič, A., Bezjak, S., Dimovski, V., Ficko, K., Fojan, D., ... Žitek, N. (2015b). *Priprava izhodišč deinstitucionalizacije v Republiki Sloveniji*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Rafaelič, A., Caserman, D., Zupančič, D., Marušič, D., Matkovič, D., ... Nagode, M. (2015a). *Hitra ocena potreb in storitev za dolgotrajno oskrbo in deinstitucionalizacijo zavodov za dolgotrajno oskrbo na področju duševnega zdravja in intelektualnih ovir*. Interno gradivo. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Flaker, V., Rode, N., Jurančič, I., Vončina, M., Škerjanc, J., Kavar Vidmar, A., ... Šircelj, J. (1999). *Oblike bivanja za odrasle ljudi, ki potrebujejo organizirano skrb in podporo: analiza in predlog ukrepov : raziskovalno poročilo*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

- Flaker, V. in Urek, M. (ur.) (1988). Hrastovski anali za leto 1987. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS, Center za mladinsko prostovoljno delo.
- Flaker, V., Urek, M., Škerjanc, J., Oreški, S., Kobal Tomc, B., Nagode, M., ... Cigoj Kuzma, N. (2009). *Formalni in strokovni okvirji za uvajanje in izvajanje Zakona o duševnem zdravju*. Ljubljana: Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo, Fakulteta za socialno delo.
- Johnson, K. (1998). *Deinstitutionalising women*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kodner, D. (2009). Integrated service models: an exploration of North American models and lessons. V J. Glasby, H. Dickinson (ur.), *International perspectives on health and social care. Partnership working in action* (str. 68–80). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Krajncan, M. (2012). Deinstitutionalizacija na področju vzgojnih zavodov. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 39(250), str. 116–127.
- Leff, J. in Trieman, N. (2000). Long-stay patients discharges from psychiatric hospitals: Social and clinical outcomes after five years in the community, The TAPS project 46. *British journal of psychiatry*, 176(3), str. 217–222.
- Leskošek, V. in Flaker, V. (1995). The impact of the TEMPUS programme on mental health social work in Slovenia. *Out loud: new thoughts about mental health from the states of Central and Eastern Europe*.
- Mali, J. (2008). *Od hiralnic do domov za stare*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Martin, L. in Ashworth, M. (2010). Deinstitutionalization in Ontario, Canada: understanding who moved when. *Journal of policy and practice in intellectual disabilities*, 7(3), str. 167–176.
- Mezzina, R. (2010a). Introduzione. Dall'Italia all'Europa e ritorno, pratiche di libert . V L. Toresini in R. Mezzina (ur.), *Oltre ai muri* (str. 15–33). Meran: 'ab' edizioni.
- Mezzina, R. (2010b). Esiti della deistituzionalizzazione a Trieste. V L. Toresini in R. Mezzina (ur.), *Oltre ai muri* (str. 135–166). Meran: 'ab' edizioni.
- Miller, P. in Rose, N. (1986). *The power of psychiatry*. Cambridge: Polity Press.

- Mulheir, G. in Browne, K. (2007). *De-Institutionalising and Transforming Children's Services: A Guide to Good Practice*. Birmingham: University of Birmingham Press.
- Oliver, M. in Barnes, C. (1998). *Disabled People and Social Policy: from exclusion to inclusion*. London: Longman.
- Parlalis, S.K. (2011). *De-institutionalisation, organisational changes and professional roles*. Saarbrücken: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG.
- Rafaelič, A. (2012). Sedemsto kilometrov je veliko, a ne dovolj. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 39(250), str. 165–176.
- Rafaelič, A. (2015). *Pomen povezovanja in vključevanja pri oskrbi po meri človeka in procesih deinstitucionalizacije*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Rafaelič, A. (ur.) in Flaker, V. (ur.) (2012). Iz-hod iz totalnih ustanov med ljudi. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 39(250).
- Ramon, S. (1992). *Psychiatric Hospital Closure: Myths and Realities*. London: Chapman Hall.
- Ramon, S. (1996). *Mental Health in Europe: End, Beginnings and Rediscoveries*. London: Macmillan.
- Rose, N. (1986). Psychiatry: the discipline of mental health. V *The power of psychiatry*. Cambridge: Polity Press.
- Rotelli, F. (1992). *Per un'impresa sociale, in Salute mentale - Pragmatica e complessita*. Centro Studi Regionale Friuli-V.Giulia. Trst: W.H.O. Collaborating Centre.
- Rotelli, F. (1999). *Prevenire la prevenzione. Per la normalita. Taccuino di uno psichiatra negli anni della grande riforma. Scritti 1967 - 1998* (str.144–159). Trst: Edizioni "e".
- Skupnost socialnih zavodov Slovenije (2014). *Kumulativno statistično poročilo za leto 2014*. Ljubljana: Skupnost socialnih zavodov Slovenije.
- Smolej, S., Kovač, N. in Žiberna, V. (2015). *Spremljanje izvajanja programov socialnega varstva - Poročilo o izvajanju programov v letu 2014, končno poročilo*. Ljubljana: IRSSV.

- Škerjanc, J. (2004). *Individualizacija socialno varstvenih storitev in njen vpliv na kakovost življenja uporabnikov*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede (magistrsko delo).
- Škerjanc, J. (2006). *Individualno načrtovanje z udejanjanjem ciljev. Pomen uporabniškega vpliva pri zagotavljanju socialno-varstvene storitve*. Ljubljana: Center za poklicno izobraževanje in usposabljanje.
- Škerjanc, J. (2010). *Individualizacija storitev socialnega varstva*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Toresini, L. (2010). *Kletka strahu in smrti: medicinski in pravni vidik zblojenosti*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- Toresini, L. (2014). Contenzione e diritti: dal coccodrillo di Lombroso alla chiusura degli Ospedali Psichiatrici Giudiziari in Italia. *Dialogue in praxis*, 3(1-2), str. 1–13.
- Urek, M. (avtor, ur.), Budja, D., Lapajne, G., Cigoj Kuzma, N., Marinič, M., Flaker, V., Mali, J. in Škerjanc, J. (2011). *Spremljanje zastopnikov pravic oseb na področju duševnega zdravja: končno poročilo o projektu*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo.
- Videmšek, P. (2013). *Iz institucij v skupnost: stanovanjske skupine nevladnih organizacij na področju duševnega zdravja*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Vodopivec, K. (ur.) (1974). *Maladjusted youth: An experiment in rehabilitation*. Lexington, Mass: Saxon House.
- Zaviršek, D., Krstulović, G., Leskošek, V., Videmšek, P., Bohinec, M., Pečarič, E., Jeseničnik, N. in Poropat, K. (2015). *Analiza sistema institucionalnega varstva in možnosti nevladnih organizacij zagotavljati storitve v skupnosti za uresničevanje deinstitucionalizacije v Sloveniji : raziskovalna analiza*. Ljubljana: YHD - Društvo za teorijo in kulturo hendikepa.
- Weinstein, J. (2010). *Mental Health, Service User Involvement and Recovery*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Willer, B. in Itagliata, J. (1984). *An Overview of the Social Policy of Deinstitutionalization, International Review of Research in Mental Retardation*, 12, str. 1–23.

TABOR OB ZAVODU - GENERATIVNE TEME, ZAZNANE SKOZI IZKUŠNJO TABORA

211

THE CAMP BY THE INSTITUTION - GENERATIVE
THEMES IDENTIFIED AT THE CAMP

Irena Bilčić, *univ. dipl. soc. ped.*
irena.bilcic@gmail.com

Helena Ločniškar, *dipl. jezik. posred.*
helena.locniskar@gmail.com

Mojca Sovdat, *univ. dipl. soc. ped.*
sovdat.mojca@gmail.com

POVZETEK

Članek opiše dogajanje na taboru ob zavodu, ki je potekal od 4. do 9. septembra 2016, ter zapis podpre s teoretičnimi spoznanji. Tabor so organizirali študentke in študenti, profesorice in profesorji pedagoške fakultete v sodelovanju s stanovalkami in stanovalci zavoda ter zaposlenimi v njem. Odvil se je z namenom, da bi skozi prvoosebno izkušnjo (so)delovali v smeri ustvarjanja pogojev za deinstitutionalizacijo.

V času tabora sta soobstajala dva prostora: zavod kot institucionalno okolje in tabor kot delno zaprt prostor terenskega dela. Vplivala sta drug na drugega in opažali smo drobne premike, ki so se z naše plosko organizirane skupine, temelječe

na dialogu in ideji opolnomočenja stanovalcev, prenesli v dinamiko medsebojnega sodelovanja. V tem času smo pobudniki tabora opazali, kako organizacija zavoda narekuje vsebino in ritem življenja stanovalcev, ter ugotavljali, kakšno mero otopenosti to prinaša. Prenatrpanost v zavodu onemogoča intimnost, ki naj bi pripadala prostoru, ki se imenuje dom. Opažali smo, da je prikrito brezdomstvo situacija mnogih stanovalcev, ki zaradi socialno-ekonomskih razmer ne bi mogli bivati samostojno; to dejstvo še dodatno kaže na potrebe po novih oblikah podpor in bivanja. Pobudniki tabora smo ozaveščali tudi lastno držo v odnosu do stanovalcev, ki se je gibala od ustrežljivosti do zagovornišтва.

KLJUČNE BESEDE: *tabor, zavod, dialog, stanovalci, življenje v zavodu, soustvarjanje, refleksije, odpiranje institucij*

ABSTRACT

This article aims to describe the events and processes at a camp which took place near a residential special care institution between 4th and 9th September 2016. The camp was organised by students and professors of the Faculty of Education in cooperation with residents and employees of the institution. It was organised in order to provide a first-person experience of (co)working towards creating conditions for deinstitutionalisation.

Two spaces coexisted during the camp; the residential care facility as the institutional environment and the camp as a partially enclosed area of field work. They influenced each other: we noticed minimal shifts in the dynamic of our cooperation and we recognised them as a result of the influence of our flat-organised group which was functioning based on dialogue and the idea of empowering residents. While camping, the initiators of the camp realised how much the institution's organisation dictates the content and the pace of the residents' lives. We also observed how this affects the level of their apathy. The institution being overcrowded blocks the access to a level of intimacy expected in a place called home. Since

many residents would not have the possibility of living independently elsewhere (due to their socio-economic situation), we noticed they actually experience hidden homelessness. This fact further supports the need for new forms of support and accommodation. Nonetheless, the initiators of the camp raised awareness about our own attitude in relation to residents which went from being helpful to taking on the role of advocating.

KEY WORDS: *camp, functioning of a residential special care institution, dialogue, life of the residents of the institution, co-creation, reflections, opening of institutions*

UVOD

Pobudnike tega tabora je navdahnili tisti, ki je bil leta 1987 izveden v zavodu Hrastovec (Flaker in Urek, 1988). Njegov glavni cilj je bil (tako kot naš) odpiranje zavoda. To, kar nas je kot pobudnike povezovalo in motiviralo, so bile želje po spoznavanju in sobivanju z ljudmi, ki živijo v zavodu, ter zanimanje za premike v smeri deinstitucionalizacije.

Večina pobudnikov tabora je že imela izkušnje delovanja v različnih aktivističnih skupinah in drugih gibanjih, katerih delovanje je temeljilo na načelih direktne demokracije in dialoga, kot ga definira Freire (1972). Ista načela so nas vodila tudi pri izvedbi tabora. Naša skupina je bila več kot skupina kolegov, prijateljev, saj nas je povezovala skupna vizija. Vključenost v soustvarjanje tabora je bila prostovoljna, vsak je vnesel toliko, kolikor je v danem trenutku zmožni in znal. Ugotovimo lahko, da so bili za uspeh tabora pomembni naša samoiniciativnost in odgovornost, redno obiskovanje zavoda pred izvedbo ter povezovanje s stanovalci in zaposlenimi v zavodu v času priprav in izvedbe. S pogostimi srečevanji, druženji in debatami smo se kot iniciativa močno povezali ter se počutili varno. To nam je dalo moč, da smo prebrodili konflikte in osebne stiske, ki so se pojavljale pred in v času tabora.

Pred taborom je nekaj pomembnih članov odstopilo od sodelovanja, saj smo za to, da je sploh lahko prišlo do izvedbe tabora, morali odstopiti od nekaterih pomembnih prvin svojega delovanja. Tik pred začetkom so v zavodu postavili pogoje sodelovanja, s katerimi smo izgubili možnosti za svobodnejšo izvedbo tabora in aktivnosti. Odločili smo se, da se spoprimemo z novonastalo situacijo in da kljub nenadnim spremembam tabor izvedemo. Postavljanje tabora se je začelo že v petek pred začetkom tabora. Tabor je trajal šest dni (od nedelje do petka) in je bil postavljen na zelenici ob zavodu. Stalno taborečih, ki smo vsak dan spali v šotorih, je bilo približno 20 (pobudniki tabora in stanovalci zavoda), čez dan se je število udeležencev (stanovalci, zaposleni, zunanji obiskovalci, izvajalci aktivnosti) spreminjalo. Sodelovalo je od 20 do 50 oseb, na posameznih dogodkih pa je bilo število še višje.

Pred vami je opis dnevnega dogajanja na taboru, ki vključuje doživljanja udeležencev. Citate črpamo iz transkriptov skupnih večernih refleksij udeležencev in izvajalcev. Na podlagi zbranih in analiziranih refleksij izluščimo ključne teme dneva in vsebine, ki so bile v refleksijah najbolj poudarjene, čustveno nabite, vsebinsko zanimive ali tematsko močne.

Opišemo dogajanje na taboru, izpostavimo glavne teme in situacije, jih podpremo s teoretičnimi zapisi in podamo ideje za nadaljnje delovanje podobnih iniciativ. Ob pripravi in izvedbi tabora so se porajale različne teme in vprašanja, ki jih obravnavajo tudi drugi prispevki. Ocenjujemo, da lahko naš članek služi kot osnova za razumevanje poteka tabora.

PETEK (2. SEPTEMBER) IN SOBOTA (3. SEPTEMBER)

Tabor se postavlja

Prva ekipa se na pot odpravi zjutraj, saj smo v pričakovanju prvega sestavnega dela tabora, tj. stranišča na zelenici za zavodom. Dopolodne mine v dogovarjanju z vodstvom in tehniki ter v dokončnem odločanju o postavitvi šotorov. Po opravljenih formalnostih se odpravimo v mesto, popoldne pa prepeljemo taborniško opremo na zelenico, kjer se bo odvijal tabor. Do večera stojita že dva velika šotora, ki to noč služita za prvo prenočišče in shranjevanje opreme.

Pod zvezdami še malo klepetamo in naredimo načrte za naslednji dan.

Dopoldne se lotimo ostalih tehničnih priprav prostora, med katerimi zagotovo izstopa domišljena prha z razgledom na vinograde, pri vsem nam pomaga tehnik iz zavoda. Opravimo še nekaj nakupov in počasi se nabira celotna ekipa.

NEDELJA (4. SEPTEMBER)

Brez ognja ni tabora!

Nedeljsko jutro se začne, ko v enega od šotorov pride eden izmed stanovalcev in se uleže namesto nekoga drugega. Čas je za jutranjo jogo na travniku, nato pa naš prvi skupni zajtrk: kruh, marmelada, kosmiči, piškoti in seveda nepogrešljiva kava. Tu je prostor in čas za seznanjanje ljudi s taborom, za medsebojno spoznavanje ter načrtovanje tekočega dne.

»Lepo je bilo videt ljudi za eno mizo sedet. Ker drugače, kot sm dobil občutek, je dost razparcelirano. Skoz neke take male mizice po zavodu, pa vsak, al so male skupince. Tko da enkrat je bilo prov lepo videt velik ljudi skupaj, no, ko pijejo kavo pa se pogovarjajo.«

Sestanek z vodstvom prinese odločitev, da se tabor za stanovalce uradno začne s ponedeljkom, kar pomeni, da večina stanovalcev še ne bo spala z nami. Razlog, ki ga ob tem navajajo, je slabša kadrovska pokritost med vikendom. Za nas to pomeni mali poraz, saj iz komunikacije z vodstvom med letom ni kazalo tako. Vedeli so, da prihajamo že čez vikend. Še ena tema sestanka z vodstvom zavoda, ki jo doživimo kot oženje manevrskega prostora, je prepoved vožnje stanovalcev na izlete z osebnimi avtomobili. Razloga, ki ju navajajo, sta predvsem naša varnost in odgovornost, ki bi jo morali prevzeti v primeru, če bi se kaj zgodilo. Nekateri udeleženci tabora nimajo opravlne sposobnosti in v njihovem imenu se lahko odločajo samo skrbniki. V zavodu odgovarjajo za varnost stanovalcev, zato ne dovolijo, da jih brez dovoljenja skrbnikov prevažamo z osebnimi avtomobili. Prosimo za seznam ljudi, ki imajo skrbnika. Seznama do konca tabora ne dobimo.

Naslednja točka na sestanku je taborni ogenj. Po pogovorih, vztrajanju in našem zagotovitvi, da bomo pazili na varnost ob ognju, je ogenj izborjen, saj »brez ognja ni tabora«.

»To je vse življenje, ogenj je življenje. Nekaj tvegaš, ko greš v trgovino skupi z avtom, nekaj tvegaš, to je del življenja, ane. Jst bi raje, da bi imel take sogovornike, tako da mi je to težko, ko moramo tuki potem si izboriti stvari, ki so pač del vsakodnevnega življenja, tko. Je pa tud poučno po drugi strani, da vidmo vse te resničnosti, no.«

Dopoldne nekateri obiščejo varovani oddelek in opazijo, kako je tam vzdušje bolj živo in sproščeno kot na zavodskih hodnikih.

Skupaj z nekaterimi stanovalci začnemo s kuhanjem kosila. Na meniju so testenine z zelenjavno omako.

Po kosilu vabimo stanovalce na krajši sprehod in opazimo, kako je večino ljudi težko privabiti. Vseeno se nas nekaj zbere in kljub popoldanski vročini odidemo.

Naša ekipa je dovolj velika, da si lahko tisti, ki potrebuje počitek, čas zase ali čas za pisanje dnevnika, to privošči.

Ko se vročina umakne, pripravimo vse potrebno, da zaku-rimo ogenj. Medtem ko nabiramo drva in postavljamo kamenje, se čudimo dejstvu, da bo ogenj prižgan, še preden se stemni (okrog 19. ure). Razlog: ljudje hodijo spat zelo zgodaj, saj je večerja v zavodu ob 18. uri, po večerji pa dobijo zdravila, kar vpliva na njihovo delo-vanje in počutje. Številni postanejo zaspani, omotični, brez ener-gije, težje govorijo, v ustih se jim nabira slina ipd.

Ko ogenj zaživi, zaživimo tudi mi ob njem. Ob ognju se nam pridruži tudi stanovalec, ki drugače sploh ne hodi ven. Zaigramo in zapojemo nekaj pesmi, nato pa vsak deli svoje občutke in misli prvega dne.

PONEDELJEK (5. SEPTEMBER)

»Vsak dan smo bolj tabor.«

Ponedeljkovo jutro se za najbolj disciplinirane začne z jogo, ostali še malo izkoristimo čas za spanje. Kasneje se dobimo ob zajtrku in kavi, kar postaja stalnica (»baza«) našega tabora. Iz stanovanjske skupine se nam pridruži eden izmed stanovalcev, ki z »DJ perfor-mansom« poskrbi za veselo jutranje razpoloženje in ples.

Jutranji sestanek z vodstvom, zaposlenimi ter stanovalci je namenjen predvsem seznanjanju s posebnostmi prehrane stanovalcev, njihovimi zdravstvenimi težavami in z napotki glede ukrepanja (npr. ob epileptičnem napadu).

Na taboru vse poteka spontano, teče v miru (tudi zaradi poletne vročine), a se stvari dogajajo, saj smo dobra in utečena ekipa, polna življenjske energije.

Dopoldansko dogajanje zapolnijo masaža, petje, igranje šaha in priprava kosila. Danes je na meniju fižolova mineštra. Ena izmed stanovalk, ki pomaga pri kuhanju, omeni, da že pet let ni kuhala. To je le ena izmed opaženih situacij, ki kažejo na razlike med zavodskim in vsakdanjim življenjem.

Po kosilu se odpravimo na izlet v bližnji kraj. Z zaposlenimi se uspemo dogovoriti, da se z zavodskim vozilom dvakrat zapelejo do mesta, tako da gre lahko tja več ljudi. Ko se naša glasna in živahna karavana zbere, nas stanovalec, ki živi v tem kraju, popelje do kavarne, kjer si privoščimo sladoled, nato še sprehod po mestu.

Ko pridemo nazaj v tabor, skupaj nabereмо drva, zakurimo ogenj ter pripravimo vse potrebno za spanje stanovalcev v šotorih. Imamo dovolj šotorov, zato imajo stanovalci, ki to želijo, možnost sami spati v šotoru.

Zvečer imamo mali »techno party« z našim DJ rezidentom. Obiščejo nas tudi ljudje iz stanovanjske skupine iz bližnjega kraja.

Veliko se nas zbere ob ognju in čas je za večerno refleksijo. Privoščimo si krompir in pečene banane. Ugotavljamo, da je z vsakim dnem v delu tabora več ljudi (predvsem stanovalk in stanovalcev, čez dan pa se vključujejo tudi zaposleni), in želimo si, da bi se jih v prihodnjih dneh vključilo še več (tudi z zaprtega oddelka). Stanovalci bodo preživeli prvo noč v šotoru. Sprejememo predlog, da odslej vsak pomije posodo za seboj. Stanovalka je navdušena, ko na poletnem nebu zagleda ogromno zvezd. *»Glejte, kolk je zvezdic na nebu, zvezdice božje migljajo lepo, odprto široko je sveto nebo. Pogledj, kok je gor zvezdic, pogledj no.«* Stanovalec deli z nami občutke o svojih dnevnih izpadih, verjetno poskuša tudi sam sebi razložiti in razumeti, od kod to pride. Na refleksiji v večernem krogu vsak dobi priložnost, da izrazi sebe in svoja doživljanja.

TOREK (6. SEPTEMBER)

»Pa pravijo, da se shizofreniki ne mormo smejat!«

Zjutraj nas v enem od šotorov nasmeji prizor pozabljene zobne proteze na vzglavniku. Nekateri dan začnejo z jogo.

Rahlo poklapani, a polni vtisov od »nočnih pohodov« na stranišče se zbiramo ob (nujno potrebni) kavi in zajtrku. Podelimo vsak svojo izkušnjo, doživljanje noči. Za večino od nas je bila naporna, dokaj hladna in neprespana noč, a tudi polna smeha in raznih dogodivščin. Nekateri ljudje so se (zaradi mraza in polulanih ležišč) sredi noči odločili, da se vrnejo v zavod, v svoje sobe, drugi so se zbudili, ker so morali na stranišče.

Dopoldne mine v duhu glasbe našega DJ rezidenta, plesa in petja ob bobnih in kitari, skupinskega risanja ter posameznih druženjih s stanovalci (npr. razstava kamnov). Nekateri obiščejo ljudi na varovanem oddelku, kjer z njimi igrajo človek ne jezi se.

Ko začne deževati, se nas večina zbere v skupnem šotoru, ki je hkrati shramba in kuhinja. Obišče nas socialni delavec, ki ima za nas spontano predavanje o situaciji v zavodih, o novih politikah, deinstitucionalizaciji.

Glavni dnevni kuhar s pomočjo stanovalk in stanovalcev skuha zmagovalno kosilo tabora: riž z omako curry. Jutranjega sestanka z vodstvom se tokrat udeležimo brez profesorice, kar je za vodstvo nepričakovano, saj so navajeni govoriti z njo, a sprejmejo tudi nas. Na tak način želimo pokazati, da profesorji, ki so del tabora, ne nosijo vloge glavnih odgovornih, ter da delujemo kot skupina, ki se o pomembnih stvareh odloča skupaj.

Po kosilu se borimo z burjo in v skupnem šotoru vzpostavimo kino.

Vsi se »gužvamo« v kuhinjskem šotoru, ker je tam najtopleje. S skupnimi močmi pripravimo večerjo, ki jo pojemo kar v skupnem šotoru. Odločimo se, da zaradi burje ne bomo zakurili ognja, a večerno druženje zato ni nič manj živo in polno sreče. Zgodi se večerni »jam session«, katerega rezultat je spontano zapeta himna našega tabora. Na predlog ene od stanovalk igramo tudi igro zaupanja, t. i. pijano boco. Vzdušje tega večera je posebno in se z začetkom refleksije le še poglobi. Izpostavijo se nekatere pomembne

teme in opažanja, med drugim tudi ta, da nas nekateri zaposleni še vedno gledajo z distance, ostajajo odmaknjeni od območja tabora.

Na ta dan izpostavimo tudi opažanja o pretirani ustrežljivosti do stanovalk in stanovalcev, na katero nas nekateri od njih tudi opozorijo.¹

Prostovoljka deli vtise o taboru, ki so jih čez dan izpostavili zaposleni: *»Potem je pa tam v tej pisarni, ko smo se malo sprostil, pa so prišle še neke druge delavke in so bile presenečene nad tem, kako se je eden izmed stanovalcev danes nepričakovano lepo obnašal, tako so one rekle, do njih. In da pa se jim zdi, tako, kot nek vtis, da na tem taboru se tudi pač neki dobrega za njih dogaja, no.«*

Stanovalec pove, da se zaradi učinkovanja tablet težko spomni današnjega dogajanja. *»To sem študiral predavnimi leti ... Ampak kaj, ko so tablete take. In to, to je bistvenega pomena, imam take tablete, da spomin kar nekako briše, in za tekoč dan težko povem.«*

Drugi stanovalec nas nasmeji, ko deli z nami svoje veselje ob tem, da je del tabora, da je za njim prva noč v šotoru in da so ga zjutraj zbudile srne in bambiji.

Stanovalka deli z nami svoj pogled na »politiko varčevanja« v zavodu (npr. glede toaletnega papirja, brisačk, mila).

Poseben trenutek se zgodi, ko izjava stanovalke neskončno nasmeji drugega stanovalca. Prvič ga vidimo tako nasmejanega. Tudi njega samega preseneti ta trenutek in dogajanje pospremi z izjavo, ki se nam vtisne v spomin: *»Pa pravijo, da se shizofreniki ne moremo smejat!«*

SREDA (7. SEPTEMBER)

»Hvala vodstvu, da je omogočilo vse, česar ni onemogočilo.«

Jutro se za eno izmed pobudnic tabora začne že ob 6. uri, ko jo zbudi stanovalka, češ da »sta dovolj spali in da gresta kuhat kavo«. Tako se nekaj stanovalcev že zbere v »bazi«. Vse je še mirno, tiho. Nekateri telovadijo. Uresniči se nam želja, saj sestanek z vodstvom oz. zaposlenimi poteka zunaj, v »našem okolju«, ob zajtrku in kavi, v središču dogajanja, ne pa v hladnem pisarniškem okolju.

¹ Več o tem v poglavju Od ustrežljivosti do zagovornštva.

Nekateri dopoldne obiščemo varovani oddelek, kjer ustvarimo cirkuško vzdušje, ko skupaj s stanovalci mečemo žogice, se učimo vrtenja pojev in trikov z rožnimi palicami. Nekateri doživimo delavnico in vzdušje na varovanem oddelku kot prijetno, živahno, čas nam hitro mine, drugi imajo mešane občutke. *»Mislm, zjutraj sem bil tudi js na varovanem oddelku, kjer smo delal ta cirkus, in sm tako, kot se razpoloženja tiče al pa mojega doživljanja, ves čas nekje vmes bili, al pa menjal med nekim občutkom spokojnosti pa med neko težo. Mi je blo provzaproz kar težko tm ... mislm težko ... tuki je tko, tuki so forice, je zabava, je lajf tudi, mislm sej dogaja se, tudi če se kdo jezi, se pač jezi, tm je pa vse nekako ... tako mrtvilo mi je blo tam v bistvu, to mi je bilo kar naporno.«*

Nekateri se v dopoldanskem času odpravijo nabirat zelišča, drugi kuhajo kosilo – krompirjev golaž.

Po kosilu se ena skupina odpravi na sladoled v bližnje mesto. Za nekatere stanovalce je to prvi »izlet« po zelo dolgem času, saj ti v zavodu niso najbolj pogosti, pa tudi na vrsto je treba priti.² *»Drgač sm pa ugotovila, da mi ful bolj ustreza s stanovalci it proč od tukaj, /.../ ko smo šli v bližnji kraj na sladoled, mi je blo super in smo se meli skor tri ure odlično in je cajt res ful hitro minil in se mi zdi, da gre cajt izven tega prostora tukej še dost bolj hitro, in všeč mi je bilo, da sta šli z nami tudi dve gospe, k drugače niso neki dosti tukej z nami, mislm sploh niso, no.«*

Dve taboreči iznajdljivo rešita zagato s prevažanjem v osebnih avtomobilih in se odpravita na izlet. *»Sva tko na šverc se zmenile za strategijo. Je ona prst dvignla tm pred zavodom, pa sem ji jst ustavla.«*

Trojica taborečih se umakne stran od zavoda, v nevtravno okolje, kjer je čas in prostor za zaupanje in pogovor. Stanovalka kasneje deli svoje občutke o pogovoru. *»Sm neki začutila, da se lahko res odkrito pogovarjam, ne, in to, da lahko zaupam, ne. In mi je blo res ful u redu, tko da ja.«*

² Uporaba besede »izlet« mogoče ni najbolj primerna, saj smo v bistvu šli le na sladoled v bližnje mesto, a dejstvo je, da v tovrstnih institucijah vsakdanje stvari, kot je npr. sprehod v vas, za večino postanejo neka posebna priložnost, za katero je potrebno priti na vrsto.

V popoldanskem času se prvič v času tabora množično odpravimo v zavod in vabimo ljudi na interni koncert Marka Breclja. Zaposleni postavljajo oder in prostor za koncert.

Medtem pride Breclj s svojo ekipo. Ker velja za provokativnega umetnika, s strani zavoda začutimo zadržanost do koncerta. To se pokaže tudi ob Brecljevem srečanju z vodstvom, s katerim nato potekajo »do-dogovori« na temo odprtosti/zaprтости dogodka ter snemanja dogodka. Breclj ima namreč navado vse svoje dogodke tudi snemati, medtem ko je z zavodom dogovorjeno, da dogodkov na taboru ne fotografiramo ali snemamo. Večina nas pogovor spremlja z razdalje in upamo, da koncert sploh bo. Zaključek debate: koncert bo, snemanja ne bo!

Ljudje se počasi nabirajo zunaj. Pride veliko novih ljudi iz zavoda, nekateri pridejo prvič pogledat dogajanje na taboru.

Pred koncertom oder zavzamejo stanovalke in stanovalci ter imajo svoje »stand up« trenutke, drugi kaj zapojejo, tretji berejo svoje pesmi. En dogodek nam ostane še posebej v grenkem spominu; ena od stanovalk prebira svojo pesem, deli svojo žalost, že v naslednjem trenutku pa jo prekine nekdo od zaposlenih, češ naj gre dol z odra, saj zdaj ni čas za to. Ta odziv nas preseneti, saj se nas je njena stiska dotaknila.

Na koncertu uživamo, nekateri stanovalci nas nasmejijo s svojim soustvarjanjem koncerta, Breclj pa v svojem stilu, s humorjem in provokativnostjo opozori na različne vidike delovanja institucij in družbe na splošno.

Ko se koncert zaključí, se zberemo ob ognju, pojemo pesmi in igramo na glasbila.

Nekateri delimo ozaveščanje lastnega odpora do notranjosti zavoda. Raje ostajamo zunaj, kjer je več dogajanja in je bolj živo. Nekateri pa gredo radi v zavod, da spoznavajo nove ljudi, jih vabijo na tabor.

Delimo presenečenje nad tem, koliko stanovalcev je ves čas v svoji sobi, ne pridejo ven, dogajanje na taboru jih sploh ne doseže.

Ena izmed taborečih se sprašuje, kakšno življenje sploh omogoča zavod in ali je delo v takšnem okolju mogoče. *»Ko sm bila noter, po pač zavodu ... kakšen občutek imam glede tega, a je sploh ta cela organizacija zavoda, kot je ... a omogoča neko, ne vem, življenje no,*

kot bi se nam zdelo, da bi naj bilo no, tko, to mi je ... če je sploh možno v takih razmerah neki dobrega naredit, no.»

Spet so del refleksije tudi dileme oz. naše nestrinjanje z zavodom glede prevažanja ljudi z osebnimi avtomobili. *»/.../ pol sm se mal skregala z zaposleno glede teh prevozov ... ma nismo se skregale, ma tko na živce mi gre, da jih ne smemo peljat in da je to kao nek dogovor (globoko izdihne) ... V glavnem, na koncu je vse šlo dobro, smo vsi šli lahko v bližnji kraj, ampak me prizadenejo take stvari, prov razjezijo me tako globoko, da ne moremo normalno peljat ljudi in sprejet odgovornost pač, tako kot jo sprejemamo vsakdan. Zato, ker so ljudje tukaj, kaj? Zaprti pri njih. Ne štekam.»*

Vsi smo mnenja, da je Brecljev koncert dobro uspel in da je imel celoten dogodek večji pomen kot le glasbenega. *»Sem pa v bistvu ful razmišljala, da je pač ta dogodek imel ful velik pomen onkraj dogodka, ker pač ja, bil je oder, pa Breclj na njem, ampak v resnici ta oder se je postavil že prej in je pač strašno velik ljudi pač dobil priložnost bit na odru, razen Breclja, ki ni bil na odru, in ja pač, bilo je to ozvočenje in ta oder in se mi zdi, da pač tega odra se ne bi postavlo kar tako za stanovalce, ampak so bili oni edini, ki so ga res izkoristili, in pol še ta učinek, ki ga je imel to za nas, da smo dejansko prvič množično odšli v zavod in smo se tam po hodnikih srečevali in smo bili kar presenečeni, kako smo številni, in ja /.../«*

Na koncert pride nekaj ljudi z varovanega oddelka, česar se razveselimo, prostovoljka pa se sprašuje, ali ne bi moralo biti samo-umevno, da tudi ljudje z varovanega oddelka obiskujejo dogodke. *»Ful sem se razveselila še enih oseb iz zaprtega oddelka, ko so prišle, ko so jih pripeljal, in sem pol na koncu tej vratarici, ne vem, kar zahvalila sm se ji, da jih je pripeljala, čeprav se mi je potem zdelo, a se ji res moram zahvaljevat al bi moralo bit to nekaj čist samoumevnega, da so prišli? Tak nek reflektivni moment.»*

ČETRTEK (8. SEPTEMBER)

»Kaj pa etika in morala?«

Jutro in dopoldne sta usmerjena v logistiko in načrtovanje dneva. Načrt dneva: dopoldne obisk likovne kolonije v bližnji vasi, popoldne pa okrogla miza na temo deinstitucionalizacije in dela v skupnosti

ter ogled filma Mettejini glasovi. Obiščemo ljudi v sobah in jih povabimo zraven. Obiski ljudi v sobah prinesejo težke občutke zaradi prenapolnjenosti in s tem tudi pomanjkanja osebnega prostora v sobah.

Že dopoldne trčimo v »zidove delovanja institucije«, ko se z zaposlenimi ne moremo dogovoriti glede prevoza ljudi. Kljub temu da smo se o tem na sestanku že dogovorili, na licu mesta ugotovimo, da je kombi neprimeren za osebe na vozičku, zato se zaposleni odločijo, da ti ljudje pač ne gredo zraven. Mi se ne strinjamo. Ena izmed taborečih se bori, opominja zaposlene, da gre za ljudi in da kršijo njihove pravice. Dovolj nam je, saj se ta »dogovarjanja« dogajajo vsak dan znova, stanovalci pa so tisti, ki so diskriminirani na vsakodnevnem nivoju. Odločimo se po svoji volji, pospravimo vozičke in odpeljemo ljudi z lastnimi avtomobili.

Ta dogodek doživimo kot uspeh, saj smo stvari vzeli v svoje roke in jih odgovorno izpeljali.

Na likovni koloniji se udeležimo delavnic (npr. skupinsko risanje, obrazna joga), nekateri odidejo na sprehod.

Po kosilu se odpravimo v bližnji kraj. Če smo dopoldne »zmagali« v boju za ljudi, pa popoldne izgubimo. Med odhajanjem nam zaposleni očitajo, da stanovalci zaradi izleta nekaj ur niso bili previti. V vsej tej paniki zaradi logistike, stresa zaradi izvedbe okrogle mize in hitenja nimamo časa niti energije, da bi se še enkrat borili za ljudi, ki se želijo z nami udeležiti okrogle mize. Tako žal ljudje na vozičkih ostanejo v zavodu. *»Zjutraj smo meli še čas se bunit, kje je morala in etika, ampak potem res nismo imeli več v zadnji rundi in mi je bilo prav hudo, da dva izmed stanovalcev nista mogla iti. Ampak sta rekla, da ne zamerita, da je okej. Ja, kaj pa naj.«*

Okroglo mizo doživimo bolj kot predstavitev vseh institucij v regiji, ki delajo na področju duševnega zdravja, ne pa kot debato, usmerjeno v proces deinstitucionalizacije. Sprašujemo se, če bi vse skupaj morali zastaviti drugače. *»Mogoče je celoten način, da povabiš par institucij v sejno sobo na občino ... Mogoče bi bilo bolje te ljudi spraviti v drugačno situacijo, ki bi izvabila drugačne pogovore. Okvir, ki smo ga zastavili, je predpostavil, kako se je vse izšlo. Ko sem to ugotovila, v tistih desetih sekundah, sem se ulegla na stol in se zelo udobno namestila.«*

Po okrogli mizi si nekateri v bližnji knjižnici ogledamo film Mettejini glasovi, ki se nas dotakne. Prikaže dejstvo, da se z ljudmi, ki imajo težave v duševnem zdravju, strokovnjaki premalo pogo-varjajo, na njihovo življenjsko zgodbo ne gledajo celostno. Po filmu se med stanovalci vzpostavi debata o izkušnjah s psihiatrijo, s tabletami.

Medtem sta v taboru na obisku dva kužka, ki se jih stanovalci zelo razveselijo.

Po tako napornem in čustvenem dnevu, polnem vzponov in padcev, zmag in porazov, dogovarjanja in logistike, se z veseljem vrnemo nazaj »domov«, ob ogenj, med ljudi.³ Pojemo odlično bučno juho in se izčrpani zberemo ob ognju. Danes je zadnja noč, ki jo bomo preživeli skupaj s stanovalci v šotorih. Ta večer je najbolj čustven za večino od nas, saj nas dogodki in kontrasti, ki se zvrstijo čez dan, izmučijo.

Zgodi se dogodek, ki vse šokira. Zdravstveno osebje pride po stanovalca, češ da naj gre v zavod, on pa želi ostati še nekaj časa. Tudi mi jih poskušamo pregovoriti. Njihov argument je, da če stanovalec ne pride takoj noter, ne bo dobil uspavalnih tablet. Stanovalec odide z njimi, saj se zaveda, da drugače ne bo mogel spati. Ostanemo brez besed.

Prostovoljka deli žalost ob vseh dogovarjanjih in dejstvo, da je včasih potrebno stvari vzeti v svoje roke. *»Zdi se mi, da je določene stvari potrebno kar narediti. Tako sem eno stanovalko vsakič kar odpeljala ven iz zavoda. Ne da se mi več kaj dosti govoriti in se dogovarjati. Dogovarjanje se mi zdi kot neko sprenevedanje, ker je tukaj šest ljudi v eni sobi. Če bi jaz tako živela, bi se mi zmešalo. Ne vem, če bi sploh lahko kdo tako živel. To sprenevedanje me boli. Na okrogli mizi sem videla kolega, s katerim sva bila skupaj pri enem podobnem projektu, kot je naš, in me je to še bolj prizadelo. Počutim se za utihniti. Varčevati z energijo, da naredim tisto, kar lahko naredim. Da nimam v glavi kaj velikega, ampak majhne stvari. Da v vsakem trenutku poskušam biti človek.«*

³ Zanimivo je dejstvo, da smo veliko časa želeli posvetiti izletom, biti stran od zavoda, a se je v tem intenzivnem in čustvenem dnevu pokazalo, da so nam doga-janje na taboru in predvsem ljudje prirasli k srcu in da smo soustvarjali svoj svet znotraj drugih svetov (svet zavoda, izkušnja okrogle mize). Tabor kot pristen, živ, človeški, naš!

PETEK (9. SEPTEMBER)

Piknik bo!

V ozračju se čuti odhajanje ljudi, zaključevanje tabora.

Dopoldne namenimo pospravljanju šotorov (zadnjo noč bomo pobudniki spali v skupnem šotoru) in kuhanju mineštre. V skupnem šotoru poteka lutkovna predstava. Enega stanovalca želijo odpeljati v zavod, ker je čas za prho, a se uspemo dogovoriti »za izjemo« in lahko ostane. *»Ta logika, da mora nekdo naredit neko veliko izjemo pa iti ful s svoje poti, da bi lahko nekaj totalno banalnega vsakdanjega lahko zagotovil tukaj notr.«*

Čas je za skupinsko fotografiranje, kjer se nas uspe zbrati veliko, a ne vsi. *»Bilo mi je ful lepo, ko smo delali skupinsko, skoraj skupinsko sliko danes, ko sem prav pogledala, mater, koliko nas je. Pa sploh nismo bili vsi. Govorim in ekipa in ljudje, ki ste bili tko tukaj z nami cel teden, in pol sem prav enemu izmed stanovalcev rekla: Stari, mi lahko vse naredimo, vse lahko naredimo skupi.«*

Po kosilu se pred vročino skrijemo za šotorom, se družimo, masiramo, ustvarjamo ter imamo svoj prostor in čas, medtem ko začnejo zaposleni pripravljati vse za piknik. Občutek imamo, kot da piknik ni čisto »naš«. Mogoče je videti v začetku vse preveč formalno (beli prti), institucionalno.

Mi začnemo spontano pripravljati srečelov, kjer so vse srečke dobitne, saj smo dobili veliko donacijo od trgovine.

Z nekaterimi zaposlenimi se pogovarjamo o taboru, o opažanju sprememb v počutju stanovalcev, ki so bili del tabora, ter o možnostih sodelovanja v prihodnosti.

Na pikniku se zbere veliko stanovalcev, a tisti, ki so nepokretni, žal ostanejo v zavodu.

Za glasbo in ples (kot že prejšnje dni) poskrbi naš DJ rezident. Začetek piknika poživi tudi improvizirana cirkuška točka.

Vsem ljudem razdelimo srečke in srečelov postane pravi hit, ki poveže dogajanje. Srečke »privabijo« stanovalce, ki še niso bili na taboru. Naključno se vzpostavita fizična in simbolna enakost med vsemi prisotnimi (prostovoljci, stanovalci, zaposleni, vodstvo), saj smo vsi v pričakovanju darila in imamo vsi enake možnosti za sodelovanje. Vse je odvisno le od sreče.

Zvečer se zberemo na zadnji skupni refleksiji. Večina nas je utrujenih od prejšnjih dni, od reflektiranja, intenzivnega čustvovanja. Stanovalka deli svoje misli o tem, da se tabor zaključuje. *»Mi je ubistvu hudo, ker se moramo že posloviti, tako rečeno je to zadnji dan, ane ... in mi je res šlo ful hitro in ... mi je malo hudo, ker sem se ravno navezala na vas in ... ne vem ... meni je bilo ... Nisem se še imela tako lepo, odkar sem klele, ne. Tako da mi je blo to šotorjenje pa taborjenje ful uredu in si želim tega še velik, sam ... pač ... ne vem«.*

Dotaknemo se zagovornišтва, ki je še precej nerazvito, odmaknjeno od stanovancev, čeprav bi bilo zanje zelo koristno. Govorimo o tem, kako vzpostaviti dialog oz. neko vmesno fazo delovanja na taboru oz. v sodelovanju z zavodom, ki nas ne bi delila na »mi« in »oni«. Prostovoljec deli svoje doživljanje, ki se navezuje na strah, da te institucija »požre«. *»Js sm se samo nekaj spomnu, kaj se mi je zgodilo, ko sem popoldne tukaj ležal in bral in veter je pihov in je pač tko zapihu, da sem se naenkrat znašu, prej sm bil odzuni šotora, iz te plahte, in pol sm se znašu kr znotri šotora. Pol sm prov razmišlu, kako te institucije lahko kar požrejo, prov občutek sem imel, da me je ta šotor požru. In sem takoj asociacijo na institucijo dobil ...«*

Utrujeni zaključimo refleksijo in skupaj zaspimo.

SOBOTA (10. SEPTEMBER)

Tabor se poslavlja

Zjutraj pojemo še zadnji skupni zajtrk in spijemo nepogrešljivo kavo. Pospravimo preostale šotore, prostor, kjer je bil ogenj, inovativno prho in ostalo opremo. Našega tabora ni več. Zelenica je le zelenica in parkirišče je le parkirišče. Najraje bi kar odšli in zaključili, saj vemo, da bo slovo od stanovancev težko in žalostno. Zavedamo se, da bodo stanovanci ostali tu in bo kmalu »vse po starem«, mi pa bomo odšli v svoje svetove.

Čas je za slovo od stanovancev. Pridejo solze. Vemo, da se bomo še srečali. Naša karavana se odpelje domov.

SREČANJE INSTITUCIJE IN TABORA

Institucija in tabor sta bila dva različna svetova, ki sta delovala drug ob drugem, kar smo lahko začutili že zgolj z vstopom v en ali drugi prostor dogajanja. Tako kot so mehanizmi totalne ustanove abstraktna kategorija, ki pa jih kot take lahko opredelimo že iz občutij ob vstopu v prostor, je tudi njihova odsotnost (oz. prisotnost deinstitutionalizacijskih mehanizmov) abstrakten pojem, a njegove prvine hitro zaznamo (Flaker, 2015).

Prvine dela v institucionalnem okolju in pri terenskem delu se med seboj razlikujejo, prav tako pa razlike v delovanju najdemo na odprtem (npr. ulice v mestu) ali zaprtem (npr. delo na domu) terenu (Grebenc, 2009). Naš tabor bi težko opredelili kot institucionalni projekt, prav tako ne kot klasično terensko delo, so pa v času našega delovanja značilnosti prehajale iz enega okolja v drugega ravno zaradi neposredne bližine tabora in institucije. Teren, na katerega smo vstopili, ni bil odprt, temveč delno zaprt, saj je tabor potekal v neposredni bližini zavoda.

Taboreča skupnost je bila organizirana bistveno bolj plosko kot hierarhična institucija. Naloge so bile med pobudniki tabora že pred začetkom organizirane v spreminjajočih se delovnih skupinah in takšno delovanje se je sproti oblikovalo tudi na taboru. V zavodu ni tako, saj so naloge in organizacijski sistem bistveno bolj rigidni in prilagojeni predvsem delovanju institucije ter delovnemu času zaposlenih. Tako smo se morali naučiti sobivati, pobudniki tabora pa smo z veseljem ugotavljali, da smo npr. sestanke premaknili iz pisarniških prostorov v krog ob jutranji kavi, kar smo prepoznali kot vpliv svoje organiziranosti na zavodsko. Jutranji krogi ob kavi so bili odprti za vse, prostor je bil svež in še ne zaznamovan.

Celoten tabor je bil osmišljen v dialogu, v katerega so bili vpleteni udeleženci, tako zunanji pobudniki tabora kot tudi stanovalci in zaposleni v zavodu. Lahko rečemo, da je naše delovanje idejno temeljilo na dialogu, kot ga opisuje Freire (1972). Njegova ideja dialoga temelji na predpostavki, da smo si udeleženci med seboj enakovredni, se med seboj spoštujemo, v dialog vnašamo ljubezen in upanje, da lahko sami ustvarjamo svojo prihodnost oz. prestrukturiramo sedanost in skupaj rešujemo skupne probleme.

Cilja tovrstnega dialoga sta humanizacija in osvoboditev. Dialog je nenehen proces, ki se spreminja v času glede na zunanje okoliščine, individualne želje in spremembe. Pomemben del dialoga je neprestano prepletanje refleksivnosti in akcije, saj ta dva elementa eden brez drugega ne prinašata konstruktivnega dialoga in premišljenih sprememb.

Taborniški ogenj lahko vzamemo za simbol skupnega dogovarjanja in refleksije. Ogenj je bil po eni strani pomemben element našega tabora zato, ker je predstavljal »malo zmago« pri dogovarjanju z zavodom, še pomembnejši pa zaradi dogajanja, ki se je ob večerih odvijalo ob njem. Skupno sedenje ob njem se je že brez besed zdelo smiselno, ko pa smo prostor zapolnili še z vtisi preteklega dne in svojimi doživljanji, pa je postal pomemben gradnik naše skupnosti. Tam smo se smejali do solz, jokali, se jezili, premišljevali. Vsak je dobil prostor, da je izrazil svoje misli, prisotni so bili tudi stanovalci, ki so se aktivno vključevali in izražali svoje zaupanje in občutek sprejetosti, npr. *»Vam lahko povem, ker vem, da štekate.«*

Kot smo ugotavljali tudi v drugih kontekstih, se nam zdi, da so bili iskreni pogovori dobrodošli med stanovalci, saj so se počutili varne med nami. Zaposleni v tovrstni instituciji se namreč v odnosu s stanovalci lahko hitro znajdejo v dvojni vlogi: kot zaupniki in hkrati njihovi nadzorniki ter zapisovalci v medicinske kartoteke.

Pobudniki tabora smo tabor razumeli kot prostor, ki je osvoboden hierarhije in omogoča prerazporeditev moči med taborečimi in posledično opolnomočenje stanovalcev. »Posameznik, s katerim se v večji ali manjši skupini podamo npr. v naravo, preneha biti uporabnik, dana mu je možnost, da se predstavi kot človek z osebnim imenom in osebnimi značilnostmi, talenti ter posebnostmi, ki so lahko izredno zanimive, vendar jih v pisarni ne more pokazati, ker prostor in način dela to onemogočata« (Kladnik, 2009, str. 48).

NEKAJ OČITNIH POSLEDIC INSTITUCIONALIZACIJE

DNEVNI RED V ZAVODU JE PODREJEN DELOVNEMU ČASU ZAPOSLENIH, NE STANOVALCEM

V času našega bivanja ob zavodu smo lahko opazili, da je delovanje ustanove prilagojeno predvsem organizaciji dela in ne primarno potrebam stanovalcev, ki v njem bivajo. Obroki so postreženi ob stalnih urah, saj si jih stanovalci ne kuhajo sami. Ob koncu tedna je zaposlenih v zavodu manj kot čez teden, kar postane prvi dan tabora tudi glavni razlog za prepoved spanja zunaj za nekatere stanovalce. Zdravila in uspavala je potrebno vzeti, ko si na vrsti, sicer jih ne dobiš. Umivanje je za tiste, ki se ne umivajo sami, mogoče takrat, ko so na vrsti in ko so razpoložljivi tisti, ki so za to zadolženi.

Pri tem ne moremo mimo očitnega razkoraka med svetovoma stanovalcev in zaposlenih, ki se kaže med drugim tudi v okoljih, v katerih se gibljejo eni in drugi. »Varovanci v ustanovi živijo in imajo močno omejen stik z zunanjim svetom. Osebe je v ustanovi le med 8-urnim delovnikom, sicer pa živi in je integrirano v družbo zunanjega sveta.« (Flaker, 1998, str. 21) Glede na to, da zavod za mnoge stanovalce predstavlja dolgotrajno stalno okolje, je nepredstavljivo, kako omejeno in nesvobodno je zadovoljevanje njihovih potreb.

OTOPELOST IN MORTIFIKACIJA

Na taboru je bil dnevni red drugačen, saj ni bil tako tog in se je prilagajal bolj ali manj spontanim idejam ter potrebam različnih taborečih. Te so bile lahko v obliki želja po aktivnostih ali čisto fizične narave, ko se je običajno v popoldanski vročini po kosilu (in po zdravilih) dogajanje umirilo.

V vlogi tistih, ki želijo uresničiti želje in spodbuditi ljudi k aktivnosti, smo pri stanovalcih – še zlasti tistih, ki niso bili aktivni udeleženci tabora – presenetljivo pogosto naleteli na otopelost, odsotnost izražanja želja, vodljivost. Eden izmed primerov je bilo zbiranje ekipe za sprehod, saj se nas je le stežka nekaj zbralo. Prav tako smo na pretežno pasivnost stanovalcev naleteli pri poskusu skupnega načrtovanja tabora.

Pomanjkanje želja lahko povežemo tudi z intenzivnim procesom mortifikacije, ki se zgodi v ustanovi, ko stanovalci svoje stvari, dejavnosti, vloge in vezi odložijo v preteklosti in ob surovem občutenju minljivosti identitete izgubijo smisel (Flaker, 1998). Stanovalci ustanov so »materialno dokaj dobro oskrbljeni, povsem v ozadju pa so njihove nematerialne potrebe, med katere bi vsekakor sodili pristen in poglobljen medčloveški odnos, sprejetost, varnost, pripadnost, pozitivna samopodoba, povezanost z mlado in srednjo generacijo, upoštevanje njihove modrosti na področju medčloveških odnosov itn. /.../ Ljudem v domovih je skoraj v celoti odvzeta skrb zase, to pa pomeni tudi razkroj odnosa do svoje identitete, ki se zato kaže v občutkih nekoristnosti, odvečnosti, anonimnosti in izgubi smisla« (Kladnik, 2009, str. 47). Zapisano se v osnovi navezuje na domove za starejše, vendar lahko vzporednice potegnemo tudi s svojimi opažanji življenja v zavodu.

ALI JE ZAVOD DOM?

V času tabora je bila odsotnost intime v zavodu večkrat izpostavljena. Potrebe po intimnosti težko zadovoljimo v večposteljnih sobah. To potrebo sta v času tabora najbolj jasno izrazili dve osebi, ki sta živeli v »lastni garsonjeri«, tj. v samostojnem šotoru.

Osebe, ki živijo v zavodih, najpogosteje prebivajo v večposteljnih sobah (v tem primeru od 3 do 5 oseb v sobi). Stanovalci so pogosto omenjali, da jim zaradi tega manjka intime, težje vzpostavljajo in vzdržujejo intimne odnose s partnerji. Nimajo prostora, kjer bi lahko počeli nekaj »samo svojega«. Flaker (1999, str. 43) izpostavi: »Stanovanje je nujni pogoj za duševno zdravje v naši civilizaciji.« V času tabora smo spoznali par, ki je imel svojo zasebnost in lastno sobo, vendar je šlo bolj za izjemo, ki potrjuje pravilo. Iz razgovorov z vodstvom smo izvedeli, da se zavedajo tega primanjkljaja, vendar slabo finančno stanje zavodu ne dovoljuje manjšanja števila oseb v sobah. Na koncu so stanovalci tisti, ki jim je z namestitvijo v zavod za »njihovo dobro« odvzeta možnost, da bi zaživel po svoje.

Pravica do stanovanja predstavlja pomembno vrednoto, ki je zaščitena z mnogimi predpisi, mednarodnimi deklaracijami (npr.

Deklaracija o človekovih pravicah Organizacije združenih narodov) in celo z ustavo Republike Slovenije (36. člen in 78. člen). S stanovanjskimi zakoni »država ustvarja možnosti, da bi državljani lahko pridobili primerno stanovanje« (Ur. l. RS, št. 33/91, v Videmšek, 2013), kar pomeni, da država ni obvezana ljudem zagotoviti stanovanja, temveč poskrbeti za to, da državljani lahko sami poskrbijo zase. S tem se posameznikova odgovornost za življenje preloži z države na posameznika, podpora družbe in države pa ni definirana in obvezujoča. Težave se seveda poglobijo, ko se oseba znajde v stiski in je nezmožna poskrbeti sama zase. Pri tem so prav osebe z izkušnjo duševne stiske v zelo ranljivem položaju. Če oseba nima dovolj finančnih ali drugih virov, da bi si sama ali s podporo bližnjih zagotovila varno in kakovostno bivanje, namestitve v zavod ali stanovanjsko skupino marsikdaj predstavlja edino možnost. V tem kontekstu govorimo o t. i. prikritem brezdomstvu. Osebe, ki nimajo virov, da bi si same zagotovile in obdržale stanovanje, pogosto živijo v varovanih namestitvah tudi takrat, ko po tem ni več potrebe.

Avtorji (Flaker, 1999; Videmšek, 2013; Razpotnik in Dekleva, 2007) izpostavljajo, da veliko oseb, nameščenih v zavodu, nima druge možnosti, saj si sami z omejenimi financami ne morejo privoščiti stanovanja na trgu in z njim povezanih stroškov. Pri tem seveda zmanjka denarja za podporo na drugih področjih.

Kot alternativa zavodski oskrbi je prva »na meniju« oblika stanovanjskih skupnosti in skupin, ki je precej razvita v Sloveniji. Organizirane so tako s strani zavodov kot s strani nevladnih organizacij. Videmšek (2013) na podlagi raziskave s področja stanovanjskih skupin v Sloveniji prihaja do ugotovitve, da stanovanjske skupnosti kot take predstavljajo pomembno rešitev in pomoč pri integraciji ljudi z izkušnjo duševne stiske v skupnost, vendar naj bi bile stanovanjske skupine samo ena izmed prehodnih oblik podpore, ki pelje v čim bolj samostojno življenje in integracijo. Videmšek (2013) v trenutni situaciji vidi velik primanjkljaj v časovni nedoločenosti bivanja v stanovanjski skupini. »Prvič zato, ker ni motivacije za izboljševanje situacije in se tako kaže v brezizhodnosti. In drugič zato, ker se ohranja binarno nasprotje med odvisnostjo in samostojnostjo.« (prav tam, str. 201) Zato je v procesu deinstitutionalizacije

v tem trenutku pomembno ustvarjati nove oblike podpor in bivanja za osebe s heterogenimi potrebami.

OD USTREŽLJIVOSTI DO ZAGOVORNIŠTVA

»Misl, dons sm z [ime stanovalca] skupi pomivala posodo in in sm vzela njegovo vilico in mi jo je izpulil iz rok in reku »Sam!«. In sm bla tko, ojoj. [smeh] Misl, pač, ker, ja. Am, to je prva stvar, ki sem jo hotla povedat, da sm tud js bla mal pozorna nanjo in me je mogoče mal zmotla pri meni.«

Večina taborečih se nas je prvič znašla v danem institucionalnem kontekstu. Nema lokrat smo se srečevali z lastnimi predsodki, ki so bili zasidrani globlje, kot smo si mislili. To je bilo za nas po eni strani šokantno spoznanje, po drugi strani pa motivacija, da se v prihodnosti odzivamo na drugačen način. Zgornji citat plastično opiše, kako nas je ravnanje nemalokrat »povleklo« v pokroviteljsko držo ter odvzem moči udeležencem zaradi svoje »dobronamernosti«. »Naša odgovornost je, da nikoli ne spregledamo osnovne svetosti, dostojanstva in posebnosti drugega človeškega bitja, ne glede na to, kakšno diagnozo ima, ne glede na to, koliko je »v regresu« ali »ubog«, in ne glede na njegovo/njeno prognozo ali prizadetost. Obstaja namreč nevarnost, da se pretirano poistovetimo s svojimi strokovnimi vlogami in pozabimo na to, kakšni ljudje smo v resnici.« (Deegan, 1990, v Švab, 2004, str. 136)

Flaker (2012) piše, da je pomemben del »človekoljubnih strok« (pri tem mislimo na stroke, kot so socialno delo, socialna pedagogika, pedagogika ipd.) varovanje interesov, ki naj bi bili isti pri vseh oz. za vse enaki, in po drugi strani zagovarjanje dejanskih želja posameznikov, zasidrano v samem temelju in zgodovini omenjenih strok. Govorimo o skrbniški in zagovorniški vlogi, ki se med seboj bistveno razlikujeta, čeprav se v praksi večkrat prepletata in sobivata. »Osnovne značilnosti take (»skrbniške«⁴) strokovne vloge so, da na podlagi apriorne vednosti skrbi za virtualne interese posameznika, da poudarja varnost in skrb, da dobi družbeno pooblastilo, ki temelji na pomanjkljivosti posameznika, in da obravnava človeka bodisi kot otroka ali tujca, ki sta oba nemočna in nevedna,

⁴ Opomba avtoric.

potrebujeta pomoč in pokroviteljstvo. Zagovorniška vloga temelji na tradiciji boja za družbeno emancipacijo obrobni družbenih skupin (delavcev, žensk, etničnih in rasnih manjšin ...). V načelu je namenjena zastopanju interesov ljudi, ki nimajo 'pravice glasu' ... « (prav tam, str. 70–71).

V preteklosti je v tem sektorju prevladovala ideja skrbništva, danes pa v socialni pedagogiki in socialnem delu prevladujejo ideje zagovorništva. V času tabora so se naše vloge gibale od skrbniških do zagovorniških.

Zagovorništvo na področju duševnega zdravja se je v Sloveniji uradno začelo leta 2008 (Ur. l. RS, 77/2008) s sprejetjem Zakona o duševnem zdravju, in to po skoraj dvajsetih letih prizadevanja številnih skupin (Lapajne, 2012). Po Zakonu o duševnem zdravju naj bi zagovorništvo v Sloveniji temeljilo na ideji neodvisnega zagovorništva. »Načela neodvisnega zagovorništva so: neodvisnost, človek na prvem mestu (brez predsodkov in vrednotnih sodb), jasen namen in vloga, krepitev moči, zaupnost, nediskriminatornost in dostopnost do storitev« (prav tam, str. 99).

Tako Lapajne (2012) kot Flaker (2013) izpostavljata širšo vlogo zagovorništva. Poleg zagovarjanja posameznikov naj bi bilo zagovorništvo usmerjeno v spreminjanje same družbe, v smeri večje solidarnosti in destigmatizacije oseb s težavami v duševnem zdravju. V okviru tabora smo želeli z namenom odpiranja teme širši skupnosti organizirati dve večji akciji, s katerima bi povabili »zunanje« občinstvo v zavod (Brecljev koncert, delavnice za otroke) ter se predstaviti v bližnji okolici, vendar nam je bilo to onemogočeno s strani vodstva zavoda. Kljub temu smo v bližnji okolici organizirali dva javna dogodka (okrogla miza, ogled filma), katerih namen je bil ozaveščanje lokalne skupnosti.

SKLEP

Ko beremo Hrastovške anale, ugotavljamo, kako so se kljub vsem pretečenim letom tudi na našem taboru ponavljali podobne teme, konflikti, doživljanja udeležениh. Institucije ostajajo institucije,

ki stanovalke in stanovalce velikokrat omejujejo, diskriminirajo, hromijo.

Naš tabor je morda za en teden spremenil ustaljeno dogajanje institucije, res pa je tudi, da smo se potem vrnili in nadaljevali vsak s svojim življenjem. Kljub temu verjamemo, da je bila izvedba tabora majhen, a pomemben korak v smeri odpiranja institucij, opozarjanja na rigidno delovanje institucij in prikazovanja, da obstajajo tudi drugačni, bolj vsakdanji skupnostni načini delovanja, ki prinesejo vsem udeleženi dragocena doživetja in motivacijo za naprej.

Med taborom in po njem smo se strinjali, da bi bila velika škoda za vse udeležene, če bi tabor (zaradi pogojev zavoda) odpovedali, in veseli smo bili, da smo premagali ovire.

Izpostaviti je potrebno tudi pomen povezane, srčne in energične ekipe, ki je bila del celotnega procesa in katere vpliv se je odražal tudi skozi energijo tabora. V prihodnje se želimo pobudniki tabora usmeriti v to, da ohranjamo stik s stanovalci in stanovalkami ter jih čim večkrat odpeljemo ven. S člankom želimo pustiti sled za bodoče generacije, ki bodo iskale svoje načine za odpiranje ter spreminjanje institucij.

LITERATURA

- Flaker, V. in Urek, M. (1988). *Hrastovski anali za leto 1987*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS.
- Flaker, V. (1998). *Odpiranje norosti: Vzpon in padec totalnih ustanov*. Ljubljana: Založba *cf.
- Flaker, V. (1999). Stanovanjske težave ljudi z dolgotrajnimi duševnimi stiskami in možne rešitve. V S. Mandič (ur.), *Pravica do stanovanja: brezdomstvo in druga stanovanjska tveganja ranljivih skupin* (str. 43–71). Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Flaker, V. (2012). *Direktno socialno delo*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Flaker, V. (2015). Deinstitutionalisation as a machine. *Dialogue in Praxis*, 4(17), str. 1–23.
- Freire, P. (1972). *Pedagogy of the oppressed*. London: Penguin Books.
- Grebenc, V. (2009). Terensko delo kot projekt in vloga uporabnikov. V V. Milošević Arnold in Š. Urh (ur.), *Terensko delo: Institucionalni,*

- javni in zasebni prostori socialnega dela* (str. 71–87). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Kladnik, T. (2009). Uporaba in odpiranje institucionalnega prostora. V V. Miloševič Arnold in Š. Urh (ur.), *Terensko delo: Institucionalni, javni in zasebni prostori socialnega dela* (str. 45–52). Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Lapajne, G. (2012). Varovanje pravic oseb s težavami v duševnem zdravju. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 39(250), str. 95–105.
- Razpotnik, Š. in Dekleva, B. (2007). *Na cesti – brezdomci o sebi in drugi o njih*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Švab, V. (2004). Izobraževanje strokovnjakov. V V. Švab (ur.), *Psihosocialna rehabilitacija* (str. 136–138). Ljubljana: ŠENT, Slovensko združenje za duševno zdravje.
- Videmšek, P. (2013). *Iz institucij v skupnost: Stanovanijske skupine nevladnih organizacij na področju duševnega zdravja*. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

STROKOVNI ČLANEK, PREJET NOVEMBRA 2017

GIBANJE MOČI SKOZI AKCIJSKO RAZISKAVO RAZVIJANJA POGOJEV ZA PROCESE DEINSTITUCIONALIZACIJE

237

THE SHIFTING OF POWERS THROUGH THE ACTION
RESEARCH FOR DEVELOPMENT OF CONDITIONS
FOR DEINSTITUTIONALISATION PROCESSES

Maruša Bertoneclj, univ. dipl. soc. ped.

Pedagoška fakulteta v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, 1000 Ljubljana

Marusa.Bertoneclj@pef.uni-lj.si

POVZETEK

Prispevek obravnava enega od vidikov akcijske raziskave, ki je leto dni potekala v enem od slovenskih socialnovarstvenih zavodov – premikanje družbene moči od (totalne) ustanove k njenim stanovalcem skozi projekt razvijanja pogojev za procese njenega odpiranja. Osrednji del raziskave je bil tabor, ki je potekal teden dni na vrtu za stavbo zavoda. Vidik moči je v tem času v za Slovenijo še posebej aktualnem diskurzu deinstitucionalizacije pomemben predvsem zaradi pomena zniževanja stopnje ranljivosti oseb, ki stanujejo v ustanovah, bi pa lahko oz. bodo v prihodnosti spet živele v skupnosti. Ranljivost v tem kontekstu pojmuje kot posledico velike

oddaljenosti od izvorov negotovosti, ki jo totalne institucije vzdržujejo, pri tem pa se naslanjamo na manipulacijo negotovosti kot univerzalno strategijo boja za moč, kot jo je utemeljil Michael Crozier. Tabor kot socialnopedagoška praksa je v našem primeru pokazal, kar so pravzaprav demonstrirale že vse predhodne sorodne raziskave: kateri so ključni pogoji za povečevanje moči oseb v oskrbi totalnih ustanov kot posledice zmanjševanja negotovosti (razbitje krožnosti časa, odpiranje prostorov aktivne participacije pri vsakodnevnih aktivnostih in soodločanju, prilagajanje pravil potrebam stanovalcem, izhajanje iz praktičnih konceptov odnosnega državljanstva ter radikalnih pedagogik). Izrazila pa se je tudi potreba, da morajo procesi deinstitucionalizacije, če dejansko želijo omogočiti povečanje moči stanovalcev totalnih ustanov, podpreti tudi strokovni kader v njih, saj ta prav tako čuti posledice različnih oddaljenosti od izvorov negotovosti, na ta način pa se hierarhična struktura (samo)vzdržuje naprej.

KLJUČNE BESEDE: *moč, negotovost, socialna pedagogika, deinstitucionalizacija, akcijska raziskava, socialnovarstveni zavod*

ABSTRACT

This paper deals with one of the aspects of the action research that took place in one of the Slovenian Residential Social Care Institutions for a period of one year – the movement of social power from (total) institution to its inhabitants through the project of developing the conditions for the processes of its opening. The main part of the research was a camp that was held for a week in the garden by the building of the institute. At the moment, the aspect of power is especially important in the current discourse of deinstitutionalisation in Slovenia, especially due to the importance of lowering the degree of vulnerability of people living in institutions, who could or will again live in the community in the future. Vulnerability in this context is conceived as a consequence of a great distance from the sources of uncertainty that the total institutions maintain, while leaning on the manipulation of uncertainty

as a universal power struggle strategy, as justified by Michael Crozier. In our case, the camp as a social pedagogic practice demonstrated what all the preliminary related research has shown – that the key conditions for increasing the power of people in care as a consequence of reducing uncertainty are: breaking the circular time, opening of spaces for active participation in everyday activities and codecision, adapting rules to the needs of the inhabitants and stemming from the practical concepts of the relational citizenship and radical pedagogies. It also became apparent that if the processes of deinstitutionalisation actually want to enable the increase in the power of residents of total institutions, they should also grant support to the professional staff, since the latter also experiences consequences of the unequal distances from the sources of uncertainty, which is what maintains the hierarchical structure.

KEY WORDS: *power, uncertainty, social pedagogy, deinstitutionalisation, action research, residential social care institution*

UVOD

Totalne institucije so nekoč predstavljale pragmatično družbeno rešitev. Znotraj njih se je lahko »ustrezno« skrbelo za tiste, ki so tako ali drugače predstavljali breme ali grožnjo za vse bolj industrializirano družbo 19. stoletja (duševno bolni, osebe z motnjami v duševnem razvoju, sirote, prestopniki ...). Dolga desetletja so bile samoumeven prostor za obravnavo družbeno ranljivih in marginaliziranih. S prvimi raziskavami, analizami in kritikami nekje na polovici 20. stoletja pa so se začela uveljavljati spoznanja o škodljivih posledicah takšnih ustanov – zlasti za varovance, a tudi za družbo na splošno. Prvi in najbolj odmevni takšni kritiki, predvsem Barton, Goffman ter Foucault (Flaker, 1998), so sprožili proces, ki še vedno ni končan, je pa že občutno zmanjšal nepotrebno kršenje človekovih pravic – proces deinstitucionalizacije, ki v grobem pomeni

proces prerazporejanja moči od institucije k njenim varovancem, stanovalcem.

Ena od najbolj obširnih vseevropskih raziskav v okviru projektov spodbujanja v skupnostno oskrbo usmerjenih politik (Mansell J., Knapp, M., Beadle-Brown, J., Beecham, J., 2007) je pokazala, da 28 v raziskavo zajetih evropskih držav ne nudi enako dostopnih in preglednih podatkov o tem, koliko ljudi je dejansko nastanjenih v institucijah, namenjenih populaciji z različnimi oblikami telesne ali psihične prizadetosti oz. motenosti, zlasti glede na njihove ključne karakteristike. V evropskem prostoru seveda obstajajo razlike, tako v zgodovini institucionalizacije kot razvoja skupnostnih oblik oskrbe, glede na razpoložljive podatke pa velja ocena, da imamo v Evropi v velikih ustanovah (nad 30 ljudi) še vedno zaprtih približno milijon otrok in odraslih (prav tam).

Odpiranje ustanov je zlasti po najbolj uspešnih poskusih v 80. in 90. letih prejšnjega stoletja (predvsem v Italiji in v Veliki Britaniji) postalo globalna strategija. Proces prehoda v skupnost se je v zadnjih letih začel pospešeno odvijati tudi v državah srednje in vzhodne Evrope (Hrvaška, Srbija, Madžarska, Estonija, Češka, Slovaška, Albanija, Romunija). Vse naštetje izkušnje prehoda v skupnostne oblike podpore in pomoči na splošno potrjujejo večjo kakovost življenja uporabnikov, boljšo vključenost, storitve se kažejo kot ustrežnejše, dejavnejše pa so tudi same skupnosti. Poleg tega se je pokazalo, da stroški niso večji od stroškov institucionalne oskrbe (Flaker, V., Rafaelič, A., Bezjak, S., Ficko, K., Grebenc, V., Mali, J. idr., 2015).

Socialnopedagoška stroka se je v Sloveniji uveljavila prav preko procesov odpiranja vzgojnih zavodov ter normalizacije z namenom izboljševanja kakovosti življenj otrok, ki so bili v zavode nameščeni zaradi specifičnih čustvenih in/ali vedenjskih težav (Kranjčan, 2012). Kot glavni mejnik tega velja t. i. logaški eksperiment – ustanovitev prve stanovanjske skupine za stanovalce vzgojnega zavoda Logatec leta 1981 (Flaker, 2012). Raziskav, ki bi analizirale stanje ter napredek odpiranja zavodov z namenom oblikovanja prihodnjih smernic, pa v tej niši nimamo prav veliko. Prva temeljita je bila analiza usmeritev zavodske vzgoje otrok in mladostnikov z motnjami vedenja in osebnosti iz leta 1983, ki jo je izvedla Šelih s

sodelavci (1983). Deset let kasneje je bila končana raziskava o normalizaciji v zavodih pod vodstvom Dekleve (1993), nato pa (če ne štejeemo manjših raziskav v okviru zaključnih del študentov socialne pedagogike na vseh treh stopnjah) spet šele kvantitativna in kvalitativna raziskava o močeh, izzivih in vizijah vzgojnih zavodov, ki so jo izvedli sodelavci z oddelkov za socialno pedagogiko ljubljanske in koprške pedagoške fakultete (ur. Kobolt, 2015).

Naštete raziskave in izkušnje iz prakse kažejo, da v 3. fazi procesa deinstitucionalizacije – implementaciji, ki sledi fazama artikulacije (konceptualizacije deinstitucionalizacije) ter instauracije (ustanavljanja skupnostnih oblik služb), ko naj bi prišlo do realizacije ciljev (preselitev v skupnost, reorganizacija zavodov, nova konceptualizacija programov ...) – rado prihaja do zastojev (Flaker, 2012). Razlogov za to je več: od izgorevanja kadrov preko želje po ohranitvi struktur moči tistih na voditeljskih položajih do pomanjkanja politične volje, strukturnih vzrokov ipd. (Flaker, 2012; Kobolt, 2015). Slovenija, na katero so bila kot na članico EU v zadnjem obdobju naslovljena priporočila v smeri deinstitucionalizacije (Flaker idr., 2015), se je zavezala narediti odločnejše korake v smeri postavljanja potreb ljudi pred potrebe institucij, kar pa od nas terja ustrezen znanstveni oz. strokovni razmislek o konkretnih procesih preoblikovanja ali zapiranja totalnih ustanov. Naše akcijsko raziskovalno razvijanje pogojev za procese deinstitucionalizacije v enem izmed slovenskih socialnovarstvenih zavodov za odrasle osebe s težavami v duševnem zdravju in drugimi oblikami diagnosticiranih težav je bilo namenjeno prav temu. Preko proučevanja različnih izkušenj in potreb vseh ciljnih skupin, ki so tako ali drugače neposredno povezane z zavodom (stanovalci zavoda in dislociranih enot, zaposleni v zavodu, lokalna skupnost), smo skušali identificirati mehanizme, ki ovirajo ali preprečujejo večjo demokratizacijo odnosov in večjo udeležbo stanovalcev v neposrednem okolju, jim onemogočajo uveljavitev osebne moči ter vzdržujejo njihovo ranljivost, hkrati pa preizkusiti kreativne načine ter procese za to, da bi omenjene ovire lahko odpadle ali se vsaj zmanjšale (Razpotnik, 2016).

RANLJIVOST KOT NE-MOČ V KONTEKSTU TOTALNIH USTANOV

Diskurz deinstitucionalizacije se ves čas prepleta z diskurzoma socialne integracije ter družbene pravičnosti, kot ključne pojme obeh pa lahko izpostavimo zlasti izključevanje oz. diskriminacijo, neenakost oz. neenakopravnost ter ranljivost. Če gre pri prvem za neupravičeno razlikovanje med posamezniki in skupinami zaradi določenih osebnih značilnosti ali okoliščin, lahko rečemo, da gre pri drugem za mehanizme vzdrževanja neenakopravne obravnave kot posledico prvega, medtem ko tretji opisuje pripisano družbeno lastnost, ki je predvsem posledica obeh. Na njihovem presečišču pa lahko prepoznamo koncept moči. Če moč razumemo kot kapaciteto razpolaganja z viri za (čim bolj) neodvisno življenje in če upoštevamo, da je le-ta pri različnih skupinah različno velika, je jasno, da koncept ranljivosti presega dobronamerno odobravanje tistih, ki jih je doletela takšna ali drugačna nesrečna usoda. Neenaka razmerja v posedovanju družbene moči namreč niso zgolj neka mehanska, logična posledica izključenosti oz. diskriminacije (čeprav so *tudi* to), saj je neenakost vzdrževana sistemsko – s tem da je dojeta kot nekaj samoumevnega (Zaviršek, Škerjanec, 2000). Vzdrževanje poteka z nekim namenom. Dober primer tega je Crozierjeva študija delovanja velikih poslovnih organizacij v 50. letih prejšnjega stoletja (1964, v Baumann, 2011), ki imajo, kot bomo videli, s totalnimi ustanovami nemalo skupnega. Crozier je na primer dokazal, da Webrov idealni tip birokracije ne deluje: njena deklarativna funkcija (racionalizacija delovanja organizacije) je zgolj iluzija, znotraj nje pa se dejansko odvija univerzalna strategija kateregakoli boja za (pre)moč, naj gre za organizacije, institucije ali družbo na splošno, to je generiranje in institucionaliziranje neenakosti preko manipuliranja negotovosti. Po Crozierju je naša (ne)moč torej odvisna od tega, kako oddaljeni smo od možnosti upravljanja z viri negotovosti. Dlje kot smo od njih oddaljeni, manj imamo vpliva nanje, bolj smo odvisni od volje tistih, ki so jim bliže oz. z njimi upravljajo (prav tam, str. 42). Družbena ranljivost se torej povečuje z oddaljenostjo od izvorov negotovosti, eden od močnejših mehanizmov določanja

mesta na tej daljici pa je diskriminacija, saj norme zapovedujejo najmočnejši v družbi.

Sodobni koncepti s področja socialnega varstva v grobem prepoznajo tri vrste diskriminiranih (Zaviršek, Škerjanec, 2000, str. 387):

- Ekonomsko diskriminirani: sodobne zahodne družbe povzdičujejo predvsem subjekte, ki so sposobni ustvarjati dobiček, biti »avtonomni« in »neodvisni«. Ta oblika diskriminacije je nemalokrat podlaga ali šele iztočnica za druge oblike diskriminiranja.
- Socialno diskriminirani: subjektom je onemogočeno vplivanje na družbo, kar je predvsem posledica onemogočanja zasedanja takšnih delovnih mest, ki krepijo družbeno pozitivno vrednoteno identiteto.
- Kulturno diskriminirani: zaradi odklona od večinskih družbenih norm so tem skupinam pripisane različne negativne lastnosti.

Če to primerjamo s Crozierjevo daljico: bolj oddaljeni od izvorov gotovosti so tudi manj gotovi, saj tisti, ki je izvorom najbližji, na njej torej »vlada« (Bauman, 2011). Manj gotovi so zaradi pomanjkanja vpliva na svoje življenje bolj ranljivi, posledično pa manj fleksibilni in slabše opremljeni za to, da bi se lahko pomaknili bližje k izvorom ali da bi vplivali nanje, medtem ko imajo tisti na drugi strani daljice veliko ali več izbir. Manj gotovi se tako lahko vedejo zelo predvidljivo, kar pa ne velja za bolj gotove, kar občutek negotovosti pri prvih spet samo še povečuje. Ob vzajemnem brzdanju lastnih svoboščin ima tak začarani krog lahko določene koristi za oba pola in neenakost razmerij moči postane najmanj »znosna«. Primer tega je npr. Fordov tip organizacije, znotraj katere se oba pola zavedata soodvisnosti in se na ta način vzdržujeta. Kasnejši, modernejši menedžerski revoluciji pa sta se polastili precej bolj prefinjenih mehanizmov za to, da najbolj negotovi ostanejo najbolj negotovi (ali še bolj), medtem ko fleksibilen pol lahko svoj položaj moči in svobode izbire samo še bolj utrjuje – najprej z uvedbo menedžerjev, ki so namesto sredstev produkcije v last dobili produktivne

odnose, nato pa z uvedbo samo-menedžeriranja, ko menedžerji v organizaciji neposredno niso več potrebni: ljudje se znotraj ohlapnih fleksibilnih koalicij upravljajo kar sami, postajajo pa seveda še bolj negotovi, saj v teh novih koalicijah vladajo kaos in deregulacija, spreminjajoči se trendi, fleksibilnost, začasnost (prav tam).

Za blažitev posledic dotičnih neenakovrednih razmerij naj bi skrbela (socialna) država. (Zaviršek, Škerjanec, 2000) A kot poudarja tudi Baumann (prav tam, str. 49), so ta razmerja danes vzdrževana globalno, posamezniki pa, obratno, si ne morejo zares pomagati, saj so njihove težave vzdrževane družbeno. Država, ne nazadnje, ne more zares pomagati tudi zato, ker isto logiko uporablja tudi sama, predvsem z naravo mehanizmov svojih vej oblasti, med drugim z uporabo totalnih in pol-totalnih institucij. Znotraj teh se odvija enak začarani krog »birokratske organizacije večjih blokov ljudi« (Flaker, 1998, str. 21). Odvisno od stopnje odprtosti ter dobre volje vodstev in zaposlenih se med seboj razlikujejo predvsem v tem, koliko »fordovstva« premorejo. Totalne institucije kot države v državi poleg tega delujejo dvosmerno (navznoter in navzven) ter kot idealni tip (Flaker, 2015); kot opiše že Foucault (1973; v Flaker, 2015), takšne institucije izvajajo etnično čiščenje družbe s tem, ko izločajo »neustrezne«, ter so nekakšno svarilo zoper kršenje norm ali pretirano odstopanje od teh, njihov domet pa presega konkretne zidove ter posamezne organizacije, saj imajo kot abstraktne mašine sposobnost zavzemanja različnih oblik v različnih zgodovinskih obdobjih ter družbenih okoljih (Flaker, 2015, str. 9). Navidezno torej delujejo pregledno in jasno, na trdnih in razmeroma trajnih socialnopravnih podlagah, a dejansko mnogo bolj spominjajo na sodobni tip upravljanja poslovnih organizacij: nikoli zares ne vemo, kje so tiste meje norosti, bolezni, deviantnosti, revščine, kršenja zakona, zaradi katerih nas utegne doleteti »usoda stigme ranljivosti oz. marginaliziranosti«.

TOTALNE INSTITUCIJE: INSTITUCIJE MOČI NAD

Z izrazom (družbena) moč se v obsežni vrsti teorij in klasifikacij za namene naše analize najprej naslanjamo na splošno opredelitev:

moč kot zmožnost realizacije lastne volje, ciljev ali namenov – morebitnemu nasprotovanju ali odporu navkljub. Konkretnije se naslanjamo na Dahlovo definicijo moči, po kateri se ta kaže skozi nadzorovanje obnašanja drugega, torej možnost, da A lahko pripravi B do tega, da ta naredi nekaj, česar sicer ne bi (Lukes, 1986). Gre pa seveda še vedno za zelo poenostavljeno razlago, saj ne obsega tudi pomena celotnega konteksta, na katerega se moč ali uveljavljanje moči vsakič sprti nanaša. Zato za naše potrebe razširjamo koncept še z večplastnostjo moči, kot jo pojasnjuje Allen (1998). Moč v resnici pridobi svoj pomen šele v odnosu *do*, za kar pa ni dovolj, da vemo zgolj, kdo je na eni ali drugi strani. Vsakič, ko skušamo koncipirati moč, ki jo imamo (ali si jo želimo), se moramo najprej vprašati, kaj nas sploh zanima, kaj je naš ključni interes, ko nas zanima moč – vprašanje, ki ga je zastavil že Lukes (prav tam). Allen zato govori o treh modalitetah moči: moč *nad* (dominacija), moč *za* (opolnomočenje) in moč *z*. Pri prvi se moč ene skupine, kot pove že ime samo, udejanja skozi omejevanje možnosti neki drugi skupini, po večini preko rutiniziranega in nekritično reproduciranega delovanja (dober primer tega je gotovo totalna ustanova). Nasprotna tej modaliteti je moč *za*, ki vsebuje potencial za upor, preoblikovanje rutiniranega delovanja ter povečevanje moči skozi opolnomočenje (nekdo z močjo podpre nekoga, ki ima le-te manj). Moč *z* pa moč *za* presega ravno v tem, da se nanaša na skupno, enakopravno angažirano delovanje in kolektivno sodelovanje za to, da se prva modaliteta oz. nek sistem dominacije konča.

Totalne institucije v prvi modaliteti zlahka prepoznamo, če upoštevamo, kako vzdržujejo in (po)ustvarjajo podreitev institucionalizirane populacije – preko kršenja pravic do prostosti, osebne dignitete, zasebnosti in še nekaterih drugih pravic po Splošni deklaraciji o človekovih pravicah. Natančneje so te pravice po Goffmanu kršene na naslednje načine (Flaker, 1998):

- z ustvarjanjem in/ali povečevanjem stigme;
- s socialnim omrtvičenjem osebne identitete;
- s prekinitvijo oz. oviranjem stikov z osebami izvirnega okolja, kar lahko vodi tudi v civilno smrt;

- s porajanjem vedenj, kakršna je institucionalna nevroza – apatično, resignirano vedenje kot posledica vdanosti v institucionalno usodo;
- s programiranjem vedenja preko specifičnih sprejemnih procedur;
- z onemogočanjem samoobrambe – odnos med varovancem in njegovimi dejanji je prekinjen s t. i. lupingom, ko je vsaka obramba že razlog za naslednji napad;
- z mortificiranjem varovančeve volje in kontaminacijo njegovega intimnega prostora – vdiranje v zasebnost, izvajanje izpovedovanja, fizično poseganje v njegov prostor (telesno izpostavljanje pa tudi zlorabe) in fizična kontaminacija (umazane obleke, hrana, pribor ...);
- z birokratizacijo življenja – varovanec izgubi »osebno ekonomijo« dejavnosti in mora prositi za dovoljenje ali se pogajati o skoraj vsem, kar želi ali potrebuje;
- paradoksalno pa tudi z onemogočanjem učinkovite strokovne pomoči – zaradi iztrganosti iz vsakdanjega konteksta je varovance nemogoče hkrati zares celostno spoznavati in obravnavati.

Našteli smo samo najbolj očitne, saj gre za prepletajoče se dejavnike, ki ustvarjajo spet svoj začarani krog. Deinstitutionalizacija je torej v prvi vrsti prizadevanje za odpravo naštetega. Zapiranje v fizičnem smislu je zgolj stranska posledica, saj se vsaka odprava institucije kot idealnega tipa oziroma »abstraktne mašine« začne za oz. neodvisno od fizičnih zidov – kot se je torej tudi začela.

METODA

Akcijsko raziskovalno razvijanje pogojev za procese deinstitutionalizacije je potekalo skoraj leto dni in je vključevalo posamezne obiske zavoda ter stanovanjskih skupin, osrednji del projekta pa je bil enotedenski tabor na vrtu za stavbo. Na taboru so se odvijale številne aktivnosti, od vsakodnevnih taborniških (priprava obrokov, druženje ob ognju, čiščenje, spanje v šotoru ...) do različnih

kreativnih, izobraževalnih in zabavnih aktivnosti. Občasno se je dogajanje preselilo tudi v lokalno skupnost (obisk Sežane, kjer smo organizirali tudi dve okrogli mizi na temo duševnega zdravja ter možnosti za skupnostne oblike pomoči osebam s težavami v duševnem zdravju).

V skupini udeleženih raziskovalcev je sodelovalo približno 15 študentov, asistentov in profesorjev, srečevali pa smo se različno pogosto z različnim številom oseb (z nekaj stanovalci in zaposlenimi smo se srečali vsakič, z nekaterimi pa občasno). Točnega števila vseh udeleženih ter vključenih tako ne moremo podati, se je pa gibalo nekje med 15 in 50 (največ v času tabora).

Podatke smo zbirali nestrukturirano (Jones in Somekh, 2005) preko opazovanja z udeležbo (Sarantakos, 2005), internih ter odprtih skupinskih refleksij, izmenjave internih pisnih refleksij (ki smo jih zapisovali sproti) ter z vodenimi skupinskimi evalvacijami po koncu tabora (mešane skupine). Večje število omenjenih diskusij in eno okroglo mizo smo tudi posneli ter jih transkribirali. Vse naštetu kot vir služi tudi za namene pričujočega prispevka o tem, kako se je v času trajanja projekta spreminjala (ne)moč stanovalcev in zaposlenih, katere premike smo zaznali in kako jih lahko povežemo z nameni oz. cilji samega projekta. Podatke smo interpretirali po metodi kvalitativne vsebinske analize (Vogrinc, 2008), kot kategorije za analizo pa so nam služili naslednji pogoji povečevanja moči stanujočih v totalnih ustanovah: razbitje krožnosti časa, odpiranje prostorov aktivne participacije pri vsakodnevnih aktivnostih in soodločanju, prilagajanje pravil potrebam stanovalcem, izhajanje iz praktičnih konceptov odnosnega državljanstva ter radikalnih pedagogik.

REZULTATI

Premiki moči na daljici oddaljenosti od izvorov negotovosti so se v času tabora v primerjavi z opažanji med predhodnimi obiski zavoda izražali na različne načine. Same premike smo v grobem opazili na dveh nivojih: neposrednem (opazni v vedenju udeleženi stanovalcev) ter posrednem (izraženi v vedenju zaposlenih kot

odziv na povečanje moči stanovalcev). Za potrebe analize pa smo same načine odražanja premikov moči na obeh nivojih povezali v kategorije, ki jih predstavljajo ključni pogoji za zmanjševanje negotovosti ter povečevanje moči stanovalcev v (totalni) ustanovi:

- Razbitje krožnosti časa: cikličnost časa v ustanovah ni naravna, saj je njen namen predvsem v racionalizaciji časa zaposlenih pa tudi discipliniranju stanovalcev, katerih čas je najmanj vreden (čas čakanja, podrejanja pravilom) in je zato izgubljen (Flaker, 1998).
- Odpiranje prostorov aktivne participacije pri vsakodnevnih aktivnostih in soodločanju: kategorija se naslanja na Zimmermanovo definicijo koncepta opolnomočenja (1990, v Bolton & Brookings, 1996), zlasti na njegovo vedenjsko komponento, ki vključuje tiste aktivnosti, ki povečujejo vpliv skozi sodelovanje v skupnosti. V ustanovah, kakršna je socialnovarstveni zavod, je tovrstna participacija močno okrnjena ali pa je sploh ni.
- Prilagajanje pravil potrebam stanovalcem: sistem pravil deluje na stanovalca ustanove kot napad, saj mu onemogoča »osebno ekonomijo aktivnosti (Flaker, 1998, str. 27). Kot je poudaril že Goffman (1991), s sistemom pravil ustanove posameznika ovirajo ravno v polju samodeterminiranja in osebne avtonomije.
- Izhajanje iz praktičnih konceptov odnosnega državljanstva ter radikalnih pedagogik: odnosno državljanstvo poudarja pomen medosebnih odnosov kot polje omogočanja aktivnega državljanstva, znotraj katerega se posamezniki enakopravno pogajajo o medsebojnih razlikah in oblikujejo takšne odnose, ki omogočajo akomodacijo razlik s strani vseh (Razpotnik, 2014; Pols, 2016). Vidik radikalnih pedagogik pa je bil skozi raziskavo udejanjan zlasti preko udejanjanja radikalne pedagogike horizontalnih stekališč, pri kateri gre za obliko organizacij, ki pomagajo povezovati in samoorganizirati socialna okolja ter kolektivitete za samodoločanje razvoja ter življenja »od spodaj« (Gregorčič, 2008).

Na prekinitev krožnosti so vplivale predvsem negotovost urnika, raznovrstnost poteka posameznih dni ter sprotne spremembe, kar je bilo zelo blizu linearnejšemu toku v življenju zunaj institucij – življenju, kot so ga pred nastanitvijo živeli tudi sami stanovalci. Vpliv tega se je pokazal že med samo udeležbo. Na tabor je hodilo kar nekaj stanovalcev, ki: *»... smo si mislil, da ne bodo zdržali, da ne bodo prespali, ljudje, k niso šli iz svoje sobe vn ...«* Raziskovalka, ki je komentirala udeležbo, je povzela še naslednji komentar ene od zaposlenih o tem, kaj so najbolj opazili: *»... kako so eni spal zunaj, za katere sploh ni pričakovala, da se bojo udeležil tabora, in to koncentracijo, ko so mislil, da 10 minut, pa so fertik, tko da so bli presenečeni nad tem, kok so sodeloval pa pomagal postavljat šotore, pa aktivnosti pa kuhat pa pomivat pa to.«* Na eni od večernih refleksij je raznovrstnost dogajanja na taboru kot nasprotje »praznosti dni« stanovalec povzel takole: *»Mi je fajn, skoz u bistvu, kako bi reku, ker je dobro dogajanje tuki v taboru in niso prazni dnevi, ampak skoz kej dogaja, skoz so stvari na seznamu in tk, da mi je ful uredu ane. Potem ... kurjenje ognja je pa prva liga.«*

Krožnost časa se je neposredno razbijala skozi odpiranje prostorov aktivne participacije pri vsakodnevni aktivnostih in soddločanju. Za večino so bile zlasti pomembne vsakdanje aktivnosti, ki jim v ustanovi niso omogočene, kot je na primer priprava obrokov in čiščenje. Ena od medicinskih sester je na zaključni evalvaciji izpostavila: *»Na zelo dober način ste stanovalce vključevali v kuhanje. Vsak, ki je prišel v kuhinjo, je bil sprejet. Vsak je lahko kaj počel. A. je samo mešala, nekdo je samo odprl pokrovko. Na videz je bilo spontano, drugače pa vse načrtovano, da so bili ljudje vključeni. To je to, da oseba rada počne tisto, kar ima pozitiven učinek nanjo. Vsak je lahko sodeloval, kolikor je bil zmožen.«* Takoj za njo se je veselo oglasila omenjena stanovalka: *»Jaz sem mešala!«*

Prostori participacije so skozi skupnostne aktivnosti omogočili še eno pomembno posledico sodelovanja in skupnega formiranja aktivnosti: skupinsko identiteto. Povezanost v izkušnji tabora je eden od stanovalcev primerjal s staroselskimi rituali: *»Men je blo najbolj spanje v šotoru in kurjenje ognja, potem smo vzpostavil nek vrhunec tabora. U bistvu kurjenje ognja, igranje kitare, ples, petje, u bistvu čist tko, kk bi reku, čist prvinsko al kako bi temu reku, kako so*

delal indijanci, aboridžini, stik z naravo bom reku z ognjem in to ...» Ker so bili vključeni tudi že v fazo priprav, je bil občutek identitete toliko močnejši. Isti stanovalec je na zaključni evalvaciji pri tem, ko je reflektiral proces, tudi ves čas govoril v prvi osebi množine: »Edino, kar smo pa pozabil, smo pa kle že ene pol leta nazaj delal, ene plakate skupinske, in smo že takrt rekl, da bomo napisal gor na šotore, naša skupina se je imenovala Obelixa, in smo pozabil napisat. U bistvu smo se spomnl šele proti koncu tabora, da smo pozabil napisat.« Drugi stanovalec ga je dopolnil z besedami: »Tabor se je imenoval Pijem vodo, jem korenje – tko sm ga jz poimenoval.« Izbrano ime tabora smo z matematičnimi simboli zapisali na rjuho, ki je bila izobešena čez enega glavnih šotorov. Na tak in podobne načine smo odpirali možnosti za obnovitev pozitivnih elementov starih identitet ter za oblikovanje novih, ki niso vezane na bolezen, nanjo vezano nemoč, stigmo ali življenje v ustanovi.

Premiki moči so bili očitni tudi skozi prizmo odnosnega državljanstva in elementov radikalne pedagogike horizontalnih stičišč, še posebej v prepletu s kategorijo prilagajanja pravil potrebam stanovalcev. Navajamo zgolj nekaj primerov, kako se je krepil občutek osebne avtonomije in osebne ekonomije aktivnosti ter kako se je skozi enakopravno vstopanje v odnose ne glede na razlike ali institucionalni kontekst krepila kolektiviteta življenja »od spodaj«. Eden od primerov je bilo ostajanje pri večernem ognju po uri, ob kateri stanovalci sicer hodijo spat. Dva od stanovalcev sta se odločno uprla pozivu zavodskega osebja k počitku, eden celo kljub opozorilu, da v tem primeru ne bo prejel tablete za spanje – na kar je, v prisotnosti ostalih taborečih, enako odločno pristal. Drugi primer povzame raziskovalka z naslednjimi besedami: »Mi je blo ful dobr, ko sva šle s C. ven. Sva tko na šverc se zmenile za strategijo. Je ona prst dvignla tm pred zavodom, pa sm ji jst ustavla, pa sva si /.../ kuple slaščice, pa sva šle /.../ sva si prvoščle eno tako posedanje pa en pogovor...« Na opisani način sta upognili pravilo, da nismo smeli prevažati stanovalcev, in to zato, da sta lahko odšli v naselje na tortico. Kot tretjega pa lahko podamo primer posrednega premika moči od zaposlenih k taborečim stanovalcem in drugim udeležencem tabora zunaj stavbe: »Fino mi je blo /.../ zjutri, ko sm tko ustala in si rekla O, zdej pa spet ta sestanek v pisarni! In mi je blo to tko naporno razmišljat, kako je

treba gor, pa se prpravt, kaj vse se je treba zment, in pol sta pršli dol G. pa še /.../ mislim, da psihologinja, in mi je tko blo lepo, k sta rekli Sej bo kr tuki sestank, ker sm si točno tega želela, da nam ni treba več v to pisarno /.../ Tko mi je bolj to, da pridejo oni dol.» Raziskovalka opisuje frustracijo ob vzdrževanju ločenosti svetov osebja in stanovalcev, ki se je skozi tabor obojestransko začela postopno delno brisati. To pa je imelo spet novo pozitivno posledico – postopno rahljanje rigidnosti pravil. Primer stanovalke: *»Zjutri sm bla presenečena tut js, da so me pustl spat, tko da sm šele ob devetih tut (dobila) zdravila, ker po navad zbujaajo in za na zajtrk in tko ne ...«*

O uspešnem odnosnem državljanstvu po Pols (2016) govorimo, kadar je posameznik vpet v takšne odnose, ki imajo zanj smisel, naj gre za prijateljstvo, druženje, zaposlitev ali skupno preživljanje časa. Nasproten učinek ima izolacija, čemur se še tako odprta institucija ne more izogniti. Prav zato je tako pomembno, da navznoter omogoča odnose, ki bi bili čim bolj podobni tistim zunaj. Primer, kako je to doživela ena od raziskovalk: *»Mi je ful sedu popoldanski pogovor s K. /.../, se mi zdi, da smo ... tak, se res pogovarjale kot ene prjatlice, ko se dobijo, po nekaj cajta spet na kavi in obdelajo vse stvari, tut tak mal bolj na osebni ravni.»* Podoben primer izkušnje opiše tudi stanovalka: *»Fajn mi je pa blo to, v bistvu, pogovor z (raziskovalkama, op. a.) ... Sm neki začutila, da se lahko res odkrito pogovarjam, ne, in to, da lahko zaupam, ne. In mi je blo res ful u redu, tko da ja.»* Druga stanovalka je potrebo po prostoru za vsakdanji pogovor povzela takole: *»V zavodu primanjkuje socialnega osebja, ki bi bilo tam zato, da bi nas poslušalo, pa da bi se pogovarjalo.»*

Seveda ne impliciramo, da zaposleni ne prisluhnejo ali ne upoštevajo potreb stanovalcev, zagotovo pa mehanizmi totalne ustanove s premajhnim številom zaposlenih na čelu vplivajo tako, da potrebe teh, za katere naj bi ustanova skrbela, niso zares prioriteta – vsaj ne tako, kot jih izražajo sami. Prioritete še vedno predvsem določata država in (medicinska) stroka v njenem imenu. Tega se ne nazadnje zavedajo tudi sami zaposleni ter drugi strokovni delavci, ki delajo na področju duševnega zdravlja in ki so sodelovali na okrogli mizi o skupnostnih oblikah podpore osebam z motnjami v duševnem zdravju (organizirana je bila v okviru raziskave). Tam so kot glavno oviro na poti k spremembam poudarili predvsem

nezadostnost financ. Zadostna sredstva namreč enačijo z večjim številom zaposlenih strokovnih delavcev, odpiranjem oblik skupnostne oskrbe, povečevanjem števila stanovanjskih skupin ipd. *»Država varčuje na račun javnih zavodov«, je povzela ena do strokovnih delavk, druga pa poudarila, da se glede na razpoložljiva sredstva dela najbolje: »Zdaj to obdobje, od 2008 pa do zdaj, je prej nazadovalo kot napredovalo. Prišel je zakon o duševnem zdravju, to je bila prednost, drugač glede financ in tega, kar se dogaja, je pa država samo stiskala, na vseh področjih – javnem, gospodarskem. Tako da jaz mislim, da se optimalno dela na tem.«*

Izvor negotovosti je, vsaj kot ga zaznavajo strokovni delavci, preveč oddaljen tudi zanje, saj eksplicitno izražajo nemoč, da bi udeleženi to, kar bi res radi (npr. bolj dosledno delovali v skladu z vsemi etičnimi načeli in smernicami deinstitucionalizacije). Kot dober primer tega, kako takšna samodeterminiranost pomaga vzdrževati nemoč tistim, ki so od izvorov negotovosti oddaljeni še bolj, pa navajamo še naslednji dialog:

Zaposlena v zavodski stanovanjski skupini: »Botruje temu sigurno ta otopelelost, ki nastane s časom. Mogoče bi jih mogli več aktivirati, da bi tut sami povedli malo, kaj si želijo. Jaz sem to probala, ma nisem dobila nič. /.../ Nobenih sprememb si ne želijo, nikamor si ne želijo, nič si ne želijo, tko naj ostane.«

Stanovalka zavoda: »Jaz si zelo želim it v stanovanjsko, ker tolk časa že čakam, sem dala prošnje in še nisem prišla do stanovanjske še.«

Zaposlena: »Razumem, razumem. Zdaj ne vem, kdaj si dala prošnjo. Zdaj je tako, v stanovanjskih so dvoposteljne sobe, moške in ženske. In kadar se sprosti, je vprašanje, kaj se sprosti. Ne vem, kaj naj ti rečem. Če si na listi čakajočih, boš sigurno prišla na vrsto tudi za bivalno. Je ful malo prostora, sej sama vidiš. Kolko je povratka in kolko odhoda domov. Na žalost se v zavodu sprosti mesto takrat, ko nekdo umre oz. gre nekam drugam. Ta prehod je res šibek. Recimo jaz imam

letos en primer, ko bo šel gospod domov, ma to je tut vse, v celem letu in še v lanskem zraven. Tko je.»

Tako je bil eden od rezultatov naše raziskave tudi prepoznana potreba po oblikah podpore zaposlenim strokovnim delavcem v ustanovah, kjer se odvija (oz. se še bodo odvile ključne faze) proces deinstitucionalizacije (transformacija). Njihov občutek (ne)moči namreč še kako vpliva na to, koliko moči lahko pridobijo stanovalci, zlasti če upoštevamo hierarhičnost strukture odnosov znotraj totalnih ustanov. Izkušnjo tabora so označili kot zelo pozitivno, tako skozi opažen in do sedaj opisan dvig participacije in krepitev pripadnosti kot skozi dvig razpoloženja (*»Zanimivo mi je bilo videti L., ki ima drugače motorične težave, ampak je kljub temu plesala ob ognju. Vzdušje samo jo je dvignilo. Njeno telo in dušo. Videlo se je, kako ji je duša pela, kot se reče ...«*). Opazili so tudi naš »drugačen« pristop do stanovalcev (*»... je rekla, da nas občuduje, da poznamo imena, ker ona v bistvu dela dlje, je več časa s temi osebami kot mi in v bistvu ne pozna oseb, tako, po imen, in da pol se zamisli, da pač se tudi ona prisili, da se uči imena in da spoznava stanovalce ...«*). Tudi skozi neposredno samorefleksijo je ena od zaposlenih v zaključni evalvaciji povedala: *»Tudi mi smo se vedno bolj odpirali. Za nas je bil tabor čisto nova izkušnja. / Pozabljamo, da je zavod za stanovalce, pozabljamo, da smo mi tuki za stanovalce. / Ste kuhali, ste bli čist tko, sploh jih niste nč, kr pač, so se priključili in vsak tolko kolkr je zmogu, nč ni blo, vse je blo tko naravno. / Kku smo spoštovali in ravnali z stanovalci, tku kao, da smo znali delat. / So izpostavili tudi to, da pač sploh nam ni bil problem spat v šotorih z uporabniki, to so bli ful presenečeni.«*

SKLEP

Socialna pedagogika je kljub znatni raznolikosti v praksi med posameznimi državami (in posledično tudi med nekaterimi detajli njene osnovne definicije oz. teorije) vselej obrnjena k ranljivim, prikrajšanim, odrinjenim, marginaliziranim, deviantnim. Njen pogled je uperjen v posameznika ter njegov življenjski kontekst hkrati. Kot stroka ima torej družbeno vlogo, ki presega institucionalni

domet v vzgoji in izobraževanju (ali socialnem varstvu in zdravstvu) – njena vloga je kreiranje prostora za (kritični) razmislek o aktualnih družbenih vprašanjih (Razpotnik, 2014). Omeniti velja tudi njeno neposredno povezanost z razvijanjem skupnosti: že Natorp je menil, da je socialna pedagogika kot teorija pravzaprav teorija krepitve skupnosti, saj sta posameznik in njegovo okolje eden drugemu predpogoj (Eriksson, 2011). Po temeljnih konceptih stroke »naj bi bil socialni pedagog usposobljen, da prisluhne potrebam posameznikov in skupin, ki imajo socialno-integracijske težave, ter spričo dinamičnega dogajanja in hitrih sprememb intervenirati, kadar je potrebno« (Skalar, 2006, v Sande, M. idr., 2006). Zato velja poudariti tudi mobilizacijsko in organizatorsko funkcijo socialnopedagoškega dela. Na nek način je – skozi prizmo kritične socialne teorije pa brez dvoma – vse, kar socialna pedagogika počne, mobilizacija ali organizacija. Socialnopedagoško interveniranje je mobiliziranje za nekaj in organiziranje za spremembo. Tisto, kar mobilizira socialnega pedagoga in kar mu sploh omogoča organizacijsko perspektivo, pa je (poleg ostalih temeljnih teorij socialne pedagogike) kritična socialno-teoretska prizma. Skandinavška šola kot pomembno značilnost socialne pedagogike izpostavlja tudi proces formacije (Madsen, 2006; Mathiesen, 1999, 2008; vsi v Storø, 2013): posrkati to, kar je, in dokopati se do orodij za odkritje tega, kar bi lahko bilo (prav tam, str. 20). Formiranje novih možnosti kot izziv ponazarja vlogo socialne pedagogike preprečevanja in zmanjševanja ranljivosti v družbi, kar seveda vključuje tudi ranljivosti, nastale kot posledica institucionalizacije. Ta pa, ne pozabimo, deluje na obe strani zidov in nas skuša prepričati, da je predvsem od nas samih odvisno, na kateri strani zidov bomo živeli – tako kot nas neoliberalna družbenoekonomska ureditev prepričuje, da si povsem sami kreiramo svoj uspeh. Koncept odnosnega državljanstva in deljenje odgovornosti (Razpotnik, 2014) nas tako kot alternativa temu usmerja k refleksiji in oblikovanju novih vzgojnih in drugih odnosnih praks (prav tam, str. 66). Zagotovo pa v kapacitetah socialne pedagogike tiči priložnost tudi za kritično oz. radikalno pedagogiko, da bolj aktivno vstopi nazaj v življenjske kontekste teh, ki so sploh bili povod za njen nastanek: prikrajšani, zatirani, marginalizirani, institucionalizirani; vsi tisti, ki jim je bila

moč okrnjena zaradi bolj ali manj nasilno vzpostavljenih in vzdrževanih družbenih nesorazmerij.

Sama akcijska raziskava je bila tako poskus udejanjanja kritične oz. radikalne (socialne) pedagogike, oblikovanja prakse, izhajajoče iz koncepta deljene odgovornosti in odnosnega državljanstva, poskus procesa formacije in opolnomočenja, ki je vsaj nastavljal pogoje za modaliteto moči z, če je že ni uspel vzpostaviti. Vidik moči, fokus pričujočega članka, je bil tako izražen in osvetljen na dveh nivojih: na nivoju stanovalcev ter na nivoju osebja (oz. strokovnih delavcev). V okviru izvedenega tabora sta bila sprememba strukture časa in zaporedja dogodkov ter sooblikovanje le-teh ključni prvini omogočanja premikov moči od vzvodov ustanove k stanovalcem, pri čemer pa to ni šlo na račun moči osebja. Z njihovo (delno) razbremenitvijo (brez direktnega pritiskanja na strukture ustanove) in hkrati z demonstracijo radikalne prakse so na moči pridobili oboji. Kar so deloma nakazovale že vse dosedanje raziskave, se je pokazalo tudi v našem projektu: procesi deinstitucionalizacije morajo enakovredno podpreti tako uporabnike storitev podpore kot strokovne delavce, saj je predvsem oddaljenost od izvorov negotovosti slednjih tista, ki le-to za prve še bolj povečuje (neustrezni prostorski, kadrovske, finančne pogoji), medtem ko se ob približevanju razdalja med enimi in drugimi zmanjša (primer pozitivnih praks skupnostnih oblik podpore v nekaterih občinah, kjer so pogoji za financiranje boljši, izkušnja tabora ipd.).

Tabor kot socialnopedagoški projekt kreira pogoje za neposredno opolnomočenje oz. za krepitev modalitete moči za, s tem da nudi podporo procesom deinstitucionalizacije tako na nivojih uporabnikov kot osebja, da deluje po načelu deljene odgovornosti, pa tudi s tem, da kot zunanji agens, ki ni kontaminiran s kontekstom totalne ustanove, demonstrira relativnost samega občutka (ne)moči: dotični tabor je namreč potekal z minimalnimi sredstvi in se je ves čas do same izvedbe srečeval tudi z različnimi ovirami na sistemski ravni. Na nek način je bil socialnopedagoška demonstracija metode negativnega mišljenja po Basaglii (1981, v Flaker, 1998), s tem ko je osvetlil ključna protislovja zapiranja ljudi v institucije, samih institucij ter vzorcev na družbeni oz. sistemski ravni, ki ta protislovja neumorno poganjajo naprej, 21. stoletju navkljub.

LITERATURA

- Allen, A. (1998). Rethinking Power. *Hypatia*, 13(1), str. 21–40.
- Bauman, Z. (2011). Collateral Damage. Social Inequalities in a Global Age. Polity Press.
- Bolton, B. in Brookings, J. (1996). Development of a multifaceted definition of empowerment. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 39(4), str. 256.
- Dekleva, B. (ur.) (1993). *Življenje v zavodu in potrebe otrok (normalizacija): zbornik gradiv seminarja*. Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Ljubljana.
- Eriksson, L. (2011). Community development and social pedagogy: traditions for understanding mobilization for collective self-development. *Community Development Journal*, 146(4), str. 403–420.
- Flaker, V. (1998). *Odpiranje norosti. Vzpon in padec totalnih ustanovih*. Založba /* cf., Ljubljana.
- Flaker, V. (2012). Kratka zgodovina institucionalizacije v Sloveniji. V A. Rafaelič, V. Flaker (ur.) *Iz-hod iz totalnih ustanov med ljudi* (str. 13–30), *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 39(250).
- Flaker, V. (2015). Deinstitutionalisation as a machine. *Dialogue in Praxis*, Vol 1–2(1–2), str. 119–131.
- Flaker, V., Rafaelič, A., Bezjak, S., Ficko, K., Grebenc, V., Mali, J. ... Žitek, N. (2015). *Izhodišča deinstitutionalizacije v Republiki Sloveniji*. Končno poročilo, verzija 3.0.
- Goffman, E. (1991). *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. London: Penguin Books.
- Gregorčič, M. (2008). Radikalna pedagogika: Civilni svet ljudskih in staroselskih organizacij v Hondurasu. *Socialna pedagogika*, 12(3), str. 247–264.
- Jones, L. in Somekh, B. (2005). Observation. V B. Somekh in C. Lewin (ur.), *Research Methods in the Social Sciences* (str. 138–145). London: Sage Publications Ltd.
- Kobolt, A. (Ur.) (2015). *Moči, izzivi, vizije vzgojnih zavodov*. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.
- Krajncan, M. (2012). Deinstitutionalizacija na področju vzgojnih zavodov. V A. Rafaelič in V. Flaker (ur.), *Iz-hod iz totalnih ustanov*

- med ljudi. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 39(250), str. 116–127.
- Lukes, S. (1986). *Power*. Basil Blackwell, Oxford.
- Mansell J., Knapp, M., Beadle-Brown in J., Beecham, J. (2007). *Deinstitutionalisation and community living – outcomes and costs: report of a European Study*. Canterbury: Tizard Centre, University of Kent.
- Pols, J. (2016). Analyzing Social Spaces: Relational Citizenship for Patients Leaving Mental Health Care Institutions. *Medical Anthropology*, 35(2), str. 177–192.
- Razpotnik, Š. (2014). Socialno v socialni pedagogiki. *Sodobna pedagogika*, 65/131(3), str. 54–70.
- Razpotnik, š. (2016). *Prijava na interni razpis Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani za financiranje stroškov raziskovalnih in umetniških projektov v študijskem letu 2015/16*. Interno gradivo.
- Sarantakos, S. (2005). *Social Research*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Skalar, V. (2006). Štiri desetletja do socialne pedagogike. V M. Sande, B. Dekleva, A. Kobolt, Š. Razpotnik in D. Zorc - Maver (ur.), *Socialna pedagogika: izbrani koncepti stroke* (str. 87–105). Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Storø, J. (2013). *Practical Social Pedagogy: Theories, Values and Tools for Working with Children and Young People*. Bristol, The Policy Press.
- Šelih, A., Gartner, B., Imperl, F., Ivanuša, I., Kobolt, A., Kociper, Š., ... Škoflek, I. (1983). *Analiza, ocena in usmeritve zavodske vzgoje otrok in mladostnikov z motnjami vedenja in osebnosti v SR Sloveniji*. Inštitut za Krimonologijo pri pravni fakulteti, Ljubljana.
- Vogrinc, J. (2008). *Kvalitativno raziskovanje na pedagoškem področju*. Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani.
- Zaviršek, D. in Škerjanc, J. (2000). Analiza položaja izključenih družbenih skupin v Sloveniji in predlogi za zmanjšanje njihove izključenosti v sistemu socialnega varstva. Poročilo o raziskavi. *Socialno delo*, 39(6), str. 387–419.

INTERAKCIJE MED RAZLIČNIMI AKTERJI V TABORU

259

INTERACTIONS BETWEEN DIFFERENT ACTORS IN THE CAMP

Janez Kac, *abs. soc. ped.*

Ronkova ulica 17, 2380 Slovenj Gradec

janez.kac@gmail.com

POVZETEK

Tabor lahko predstavlja obliko vstopanja v raziskovanje procesa odpiranja institucije. Z analizo interakcij med različnimi akterji, ki smo vstopali v konkretni tabor, želim osvetliti inertnost konceptualnih struktur totalnih institucij. Gre za interakcije med pobudniki tabora, stanovalci, osebjem in vodstvom. Med taborom smo vsak večer preko refleksij in kasnejše analize prihajali do zaključkov, da jezik kot simbolni kod kaže na neenaka razmerja moči med udeleženiimi akterji. Hkrati pa močno odzvanjajo vzporednice med taborom v Hrastovcu in tem taborom, ki je potekal leta 2016 v enem izmed slovenskih socialnovarstvenih zavodov. Po tridesetih letih so podobnosti še vedno močne. Ugotovitve članka, ki temelji na kvalitativni raziskavi (analizi kvalitativnega gradiva), kažejo na to, da ima zavod po izkušnjah udeležencev tabora sodeč še vedno veliko skupnih točk s totalnimi institucijami. Znotraj teh se je jasno pokazala institucionalna rutina (in kako jo lahko tabor zmoti), načini soočanja stanovalcev z njo, potreba po kontroli zavoda nad stanovalci, jasna hierarhična struktura in to, da je učinkovitost pomembnejša od dostojanstva.

KLJUČNE BESEDE: *totalna institucija, tabor, interakcije, razmerja moči, inertnost, zaposleni, vodstvo, stanovalci*

ABSTRACT

A camp is a way of entering a research process of opening institutions. With it I would like to brighten the structural inertness of total institutions through analysis of interactions between different actors who were at the camp. In this group there are initiators, residents, staff and leaders. Through reflections and later analysis I came to the conclusion that language is a symbolic code, which shows inequality between different actors. Simultaneously it echoes that there are strong parallels between the camp in Hrastovec and in the camp in 2016. After thirty years the similarities are still strong. This article describes its main findings that show that this institution still has a strong resemblance to total institutions. This is shown by institutional routine (and how the camp disturbs it), how residents deal with it, the need of an institution to control its residents, strict hierarchy and that efficiency is more important than human dignity.

KEY WORDS: *total institution, camp, interactions, power relations, inertness, staff, leaders, residents*

UVOD

V okviru procesov deinstitutionalizacije smo pod okriljem Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani raziskovali pogoje za odpiranje institucij, ki imajo vlogo zagotavljanja socialnega varstva. Odločili smo se za akcijsko raziskovanje preko tabora, ki smo ga leto dni vnaprej pripravljali in načrtovali skupaj s stanovalci zavoda. S tovrstnim raziskovanjem smo želeli neposredno spoznavati resničnosti, ki jih proizvaja zavod kot institucija, in raziskovati pogoje, ki jih je potrebno zagotoviti, da bi lahko stanovalci potrebe zadovoljevali v skupnosti. V času izvedbe tabora smo imeli vsak večer skupno refleksijo z vsemi aktivnimi udeleženci. Pomembno je opredeliti, koga termin »aktivni udeleženci« označuje. To so vsi posamezniki, ki so bili vključeni v načrtovanje tabora in so bili prisotni na večini aktivnosti na taboru (študenti, asistentka, trije profesorji,

del stanovalcev ter nekaj zaposlenih). Glavna značilnost te skupine je soustvarjanje vsega, kar se je dogajalo na taboru (aktivnosti, interakcije, izleti, ogenj, večerne refleksije ...). Naš tabor je bil osnovan na principu soustvarjanja. Pomembna skupina smo bili »pobudniki«, kamor sodimo študentje, profesorji in asistentka. Glavna ločnica med to skupino in skupino aktivnih udeležencev tabora je, da pobudniki nismo člani zavoda.

Na večerni refleksiji dneva je vsak prišel na vrsto in je imel priložnost povedati, kako je doživljal dan. Namen refleksij je bil dati možnost oziroma glas vsakemu aktivnemu udeležencu tabora, da lahko izrazi svoje probleme, veselje, ideje za naslednje dni, podeli kaj osebnega ali celo bolečega. Obenem pa je bil to prostor, v katerem so se zrcalile pomembne teme tabora. Na tak način smo ohranjali stik drug z drugim in hkrati zbirali podatke za namene akcijske raziskave, ki smo izvajali pod okriljem Pedagoške fakultete v Ljubljani. Refleksije smo snemali in jih kasneje pretipkali. Pri oblikovanju članka sem jih uporabil kot temeljni vir podatkov za identificiranje glavnih tem tabora. Vsebine, ki so izstopale, sem poskušal postaviti v konceptualni okvir prizme totalnih ustanov, ker sem že ob izvajanju tabora doživljal veliko povezav in podobnosti med zavodom in totalnimi ustanovami. Raziskoval sem teme, ki so se dotikale interakcij med pobudniki in zaposlenimi, vodstvom ter stanovalci. Vse našteje interakcije so posredno odražale pogoje in razmere, ki jih proizvaja totalna institucija. Izkušnja tabora je v meni vedno znova in znova aktualizirala Goffmanova spoznanja (Goffman, 1991) in nekatere druge teoretike totalnih ustanov, npr. Foucaulta (2004) in Flakerja (1998a, 1998). Hkrati sem doživljal vzporednice med izkušnjo hrastovškega tabora pred 30 leti in tem, kar se je dogajalo na našem taboru. Eden izmed ciljev članka je opozoriti, da so pojavi, ki jih viri opisujejo kot povezne s totalnimi ustanovami, še vedno aktualni in pomembni v konkretnem primeru. Namen članka je preko analize interakcij določiti in opisati ključne teme tabora in te postaviti v kontekst teorije totalnih institucij.

Želim izpostaviti, da sem bil aktivno vpleten v dogajanje na taboru. Prednosti pisanja s svojega gledišča je izkušnja neposrednega stika s vsakdanjostjo, ki smo jo vsi vpleteni konstruirali skozi tabor. Šlo je za močno izkušnjo, ki je pomembno zaznamovala moj

pogled na interakcije znotraj zavoda, vzporedno s tem pa vplivala na interpretacijo. Cilj članka je oblikovanje poskusne teorije oziroma ugotovitev, ki so podprte s teoretičnimi spoznanji s polja totalnih ustanov. Spoznanja niso obče veljavna, ampak se navezujejo na dogajanje in s tem povezano doživljanje, ki je (bilo) aktualno na taboru/v zavodu. Ugotovitve in razmisleki so reflektivni konstrukti, vezani na okoliščine tabora. To je potrebno izpostaviti, da se bralec zaveda, da gre zgolj za poskusno teorijo in ne za splošno veljavne trditve o življenju v zavodih. Moja analiza zajema le dogajanje na taboru in ne vključuje dogajanja pred ali po njem, četudi pa se pri pisanju zavedam, da je bil tabor del širšega (enoletnega) procesa.

ZAČETEK IN FUNKCIJE TOTALNIH USTANOV

Flaker (1988) pove, da nastanek totalnih ustanov sega v devetnajsto stoletje. Zaradi razvoja industrijske družbe in posledičnega razpada tradicionalnih oblik pomoči v skupnosti so postali duševno prizadeti v breme in brez ustreznega varstva. Osebe, ki niso bile sposobne prispevati k novi obliki kapitalistične družbe, so postale odvečne, hkrati pa so njihove družine in socialne mreže imele manj časa in možnosti, da bi poskrbele zanje. Lahko bi dejali, da se je z industrializacijo spremenil odnos do ljudi s posebnimi potrebami (kot jih imenujemo danes). Z rastjo ravni produktivnosti družbe so bili »odrezana« skupina ljudi ter označena za nepotrebno. Po drugi svetovni vojni so depriviligirane skupine ljudi nastanjali v gradove in druge odmaknjene ter prazne stavbe (Flaker, prav tam).

Goffman (1991) navaja pet tipov totalnih ustanov glede na njihovo ciljno skupino:

1. Ustanove za tiste, ki ne zmorejo skrbeti zase in so nenevarni (domovi za ostarele, slepe, revne, socialnovarstveni zavodi).
2. Ustanove za izvajanje delovnih nalog (vojašnica, internati).
3. Ustanove za tiste, ki so hkrati nezmožni skrbeti zase in so (nehote) nevarni skupnosti (duševne bolnišnice, sem bi lahko šteli tudi varovalne oddelke socialnovarstvenih zavodov).
4. Ustanove za verski umik (samostani).
5. Ustanove za varovanje skupnosti pred nevarnostmi (zapori).

Flaker (1988) pove, da so totalne ustanove idealni tipski konstrukti, zato imajo lahko različne totalne ustanove skupne značilnosti in nobena nima vseh, vsaka pa ima veliko število značilnosti (naštel jih bom v nadaljevanju). Zavod, v katerem sta potekala raziskava in tabor, bi po nekaterih elementih lahko umestil v prvo, tretjo in peto skupino; nezmožnost stanovalcev za samostojno bivanje v skupnosti, elementi psihiatričnih struktur (psihiatrična zdravila), varovani oddelek, stigmatizirani družbeni status institucije in stanovalcev. Goffman (1991) definira totalne ustanove kot tiste, kjer vsi vidiki življenja potekajo pod isto oblastjo. Vse dnevne dejavnosti se odvijajo skupinsko. Oskrbovanci so obravnavani enakovredno ter imajo enake dolžnosti. Vsak dan poteka po vnaprej določenemu urniku, ki je pogojen s pravili institucije. Namen dejavnosti je zadovoljitev ciljev, ki jih institucija nosi. Totalnost je hkrati simbolna in konkretna, predstavljajo jo pregrade, ograje, zidovi, ki ločujejo institucijo od zunanjega sveta. Kot pravi Foucault (2004), so take institucije karceralne organizacije, ki odrežejo posameznika od zunanjega sveta in ga prilagodijo totalnemu režimu. Njihova temeljna značilnost je inertnost. Gre za stanovitnosti in upiranje spremembam. Totalne institucije so močne strukture, ki jih težko spreminjamo oziroma so spremembe majhne in počasne. Njihova navidezna pozitivna točka je, da so na enem mestu zbrani strokovnjaki, ki preko strokovnega znanja nudijo učinkovito pomoč uporabnikom. O absurdnosti tega argumenta pričajo dokazi, da varovance na specialistične preglede vozijo v urbana okolja, medtem ko so zavodi navadno umeščeni na obrobje družbe (Flaker, 1988).

SVET VAROVANCEV¹

Totalna institucija kreira pogoje, preko katerih vpliva na vedenje, čustvovanje in mišljenje varovanca. Programiranje (prilagajanje posameznika strukturam totalne institucije) je že postopek sprejema (oštevilčenje, popis osebne lastnine, kopanje, striženje, v

¹ Goffman govori o varovancih, medtem ko bom sam v članku uporabljal izraz stanovalci, razen kjer bom citiral Goffmana.

nekaterih primerih tudi uporaba institucionalne obleke, določitev bivališča ...). Goffman (1991) pravi, da je cilj popredmetenje varovanja preko administrativnih in rutinskih operacij. Je simbolno prestopanje iz zunanjega sveta v svet institucije. Nadaljevanje procesa programiranja je kontaminacija, ki pomeni vdor v zasebnost (misli, čustev, telesa, lastnine). Institucionalni ustroj spremlja socialne in osebne informacije, ki so shranjene v osebni mapi varovanca in do katerih ima osebje dostop. Posebno pomembna je fizična kontaminacija, ki pomeni vdor v varovančevo intimo. Gre za bivanje v mešani skupini, ki ni vselej prostovoljno, ampak je lahko tudi prisilno. V zunanjem svetu se je posameznik lahko gibal znotraj določenih pravil, a je imel možnost samoodločbe glede nekaterih stvari (aktivnosti, obroki, spanje, umivanje ...), v totalni instituciji pa so vse stvari določene s pravilnikom in točnim urnikom. Osebje obvladuje nekdanje dostopne stvari in aktivnosti (kajenje, poraba denarja, britje, umivanje) (Flaker, 1988). Pomemben proces je tudi mortifikacija, pri kateri varovanec izgubi socialno okolje in socialne odnose, preko katerih je prej potrjeval svojo identiteto. Sprva gre za oddaljevanje od zunanje kulture, nato pa za proces diskulturacije², ki zajema opuščanje zunanje kulture in učenje/prilagajanje kulturi institucije (oddaljevanje od normativnega sveta večinske družbe ter zmanjšana možnost ponovne vključitve). Na tak način se razbije človekov koncept jaza. Gre za proces degradacije, ponižanja in razkrajanja jaza preko postopkov sprejema in interakcij, ki so značilne za totalne institucije. (Haralambos in Holborn, 1999). Del mortifikacije je tudi razlastitev vlog. Zaradi fizične in simbolne ločenosti od zunanjega sveta varovanec ne more vzdrževati vlog, ki jih je imel prej v družbi. Loči se od starih in se identificira s tistimi, ki jih ponuja institucija. Z drugimi besedami to pomeni civilno smrt za posameznika. Tej sledi izguba samospoštovanja in razpad identitetnih obešalnikov (Goffman, 1991). Ena izmed temeljnih značilnosti sveta varovancev je podrejanje pravilom, ciljem, načinu dela, prehrane in osebne higiene, kot to določa institucija – tudi odločitvam o življenju in smrti (Milošević Arnold, 2003). Pravila povzročijo nastanek sistema privilegijev, ki omogočajo minimalne

² Diskulturacija je čas učenja nove kulture (Haralambos in Holborn, 1999).

pogoje za ohranjanje zasebnosti in osebnosti. Gre za hišna pravila (formalni red življenja), nagrade (malo nagrad, nekdanji samoumevne stvari: kava, cigareti) ter kazni (odtegnitev privilegijev). Goffman (1991) navaja, da se odnosi vzajemne podpore in boja proti sistemu organizacije življenja v instituciji razvijajo na osnovi skupnih okoliščin. Pravila se povezujejo z birokratsko organizacijo dela, kjer manjše število osebja nadzoruje večje število varovancev. Socialna razdalja med osebjem in varovanci je formalno določena in nepremostljiva. Gre za dva ločena sveta, kjer je medsebojnih stikov zelo malo. Varovanci živijo v ustanovi in omejeno dostopajo do zunanjega sveta.

Bivanje v totalni instituciji povzroča nastanek stigme. Varovance pripravi k temu, da se sprijaznijo z degradirano samopodobo in sprejmejo ponižanja, ki so jih vsakodnevno doživljali, v strukturo lastnega sebstva. To pomeni, da naj stigmatizirani sprejmejo prevladujoča merila normalnosti ter poskušajo biti čim manj opazni in moteči (prav tam).

SVET OSEBJA

Osebjem znotraj totalne institucije je razdeljeno med merili učinkovitosti ustanove in človeškimi merili. V skladu z uradnimi cilji institucije je racionalizacija dnevne rutine. Osebjem naj bi poskrbelo za vse potrebe varovancev, hkrati pa posega na vsa področja njihovega življenja (tudi tista, ki so drugače nedovoljena za posege drugih). Med učinkovitostjo in človeškimi merili je vedno konflikt. Lažje je vsem naenkrat prati oblačila kot vsakemu posebej. V tem konfliktu vedno zmaga učinkovitost.

Osebjem svoje delo dojema kot nevarno. Goffman (1991) pravi, da na varovance gledajo kot na nekoga, ki jih lahko brez razloga napade in poškoduje, menijo, da ima daljši stik možnost nalezljivosti. Osebjem je v ustanovi med delovnikom in ima dostop do zunanjega sveta, varovanci pa so ves čas v instituciji. Varovance zaznavajo preko sovražnih stereotipov. Osebjem vidi varovance kot zagrenjene, nevarne in manjvredne. Vzdržujejo veliko socialno distanco, saj popredmeten način dela to zahteva. Čustvene odnose

vidijo kot nevarnost, ker zajemajo empatično vživljanje v trpljenje varovanca in ogrožajo predpisano socialno distanco. Osebe ima pogosto občutek, da si je preblizu z varovanci, da bo pregorelo. Zato se raje umakne v pisarniško ali drugo rutinsko delo (prav tam). Obstaja nepremostljiva meja med osebjem in varovanci. Stiki so omejeni in površinski, vsaka od skupin (osebje in varovanci) ima lastne predstave o drugi. Ramovš, Kladnik, Florjančič Kristan in Knific (1992) odnose v takih ustanovah opredelijo kot »... nadrejene in podrejene. Varovanec je v vsakem trenutku v vlogi odvisnega, ki potrebuje pomoč« (str. 54). Nadrejenost osebja neopazno vpeljuje neobčutljivost do podrejenih in popredmeteno ravnanje z njimi (Kastenbaum, 1985).

Naloga osebja so aktivnosti, ki jih izvaja skupaj z varovanci in naj bi služile doseganju uradnih ciljev institucije. Goffman (1991) pravi, da medicinski diskurz določa količine zdravil, hkrati pa posega v določanje, kdaj je pravi čas za kosilo, kako je potrebno zložiti obleko. Vsak cilj ustanove se povezuje z določenim diskurzom, ki ima svoje izvajalce in svoje »žrtve«. Osebe začne preko dela v instituciji doživljati stisko in razočaranje. Svoje delo zaznava kot nesmiselno. Kot primer tega procesa Goffman (prav tam) navaja, da institucija ne zmore dosegati ciljev »zdravljenja posameznika«, ko opisuje psihoterapevta, ki vedno znova ugotavlja, da je skupinska psihiatrija znotraj institucije nemogoča, ker služi kot korekcija dejanj varovancev, ki kršijo pravila institucije.

NAMEN

Namen raziskovalnega dela je kvalitativno raziskati, kakšne interakcije in preko njih vsebine so se izpostavile na taboru med pobudniki in zaposlenimi, pobudniki in stanovalci ter pobudniki in vodstvom. Vsebine in načine interakcij bom interpretiral skozi prizmo totalnih institucij ter mehanizmov in praks, ki jih le-ta vzpostavlja. Za interakcije sem se odločil, ker se ravno preko njih zelo očitno vidi, kako delujejo strukture totalnih institucij in kakšen vpliv imajo na izražanje ter vzpostavljanje stika z drugimi. Prav tako je jezik največji družbeni simbol, preko katerega se kažejo strukture moči.

Te so bile močno pogojene s strukturami institucije, kar se zrcali prav preko interakcij.

METODOLOGIJA RAZISKOVANJA

Kot že omenjeno, smo imeli na taboru vsak večer refleksijo dneva, ki smo jo snemali z diktafoni. Refleksija je predstavljala nekakšno zrcalo dneva, odraz ključnega dogajanja na taboru in ob njem. Vsak aktivni udeleženec, ki je želel, je lahko povedal, kako je potekal njegov dan, in izpostavil tisto, kar se mu je zdelo pomembno. Vseh nas je bilo približno dvajset. Število se je vsak večer spreminjalo. Kasneje so bili zvočni zapisi pretipkani. Prepisane refleksije sem analiziral s pomočjo induktivnega kodiranja. Prišel sem do večjega števila generativnih tem večernih refleksij. Pri oblikovanju generativnih tem sem imel kar nekaj težav, saj so posamezne izjave zajemale več tem hkrati in jih je bilo težko uvrstiti v eno samo. Torej teme niso čiste enote, ampak predstavljajo zgolj grobo razmejevanje za potrebe analize vsebine.

REZULTATI

Kategorija »zaposleni« v tem kontekstu zajema vso tehnično in zdravstveno osebje ter socialne strokovne delavce/delavke. Pogostost in kakovost interakcij z njimi je bila različna. Največ stika smo pobudniki imeli z medicinskim osebjem, ker je najštevilčnejše. V kategorijo »interakcije med vodstvom in aktivnimi udeleženci« sodijo vsi stiki z vodstvom zavoda. Največ stika smo imeli s stanovalci. Nekateri so bili na taboru prisotni vsak dan in so tudi spali z nami (pobudniki) skupaj v šotorih. Nekateri so prihajali samo za nekaj ur na dan ali pa so prišli le malo pogledat in so se nato vrnili v zavod. Število stanovalcev na taboru se je vsak dan povečevalo, kar smo razumeli kot pozitiven znak.

Teme, ki jih predstavljam, so fragmenti realnosti, ki smo jo skupaj konstruirali na taboru. Za ilustracije sem izbral najmočnejše izjave in/ali najpogostejše izpostavljene. Le-te bom poskušal vpeti v izseke dogajanja ali anekdote s tabora. Pogosto sem se navezoval na izsledke tabora v Hrastovcu, ki je bil predhodnik in vzor našemu

tabora. Med njima sem našel številne vzporednice, in to ne glede na časovno oddaljenost med njima.

INTERAKCIJE MED POBUDNIKI IN ZAPOSLENIMI

Odnosi in interakcije so se razvijali postopno. Kot je povedala ena izmed udeleženk na refleksiji: *»Všeč mi je, da se nekako odpira polje tega sodelovanja z zaposlenimi, veliko več ljudi kot pa v prejšnjih dneh je pač dostopnih in odprtih do tega, da se tukaj nekaj dogaja, da se tukaj družimo.«* Enako Flaker opiše stanje v taboru v Hrastovcu leta 1987. Flaker (1988a) pravi, da je osebje vzdrževalo distanco in se omejilo na vljudnostne stike ter opazovalo, kaj bodo prostovoljci počeli. Iz refleksij našega tabora sem izvedel, da je bilo več pobudnikov presenečenih nad pozitivnimi stiki z zaposlenimi. Zdi se, kot da smo tudi mi sami imeli določene stereotipe, preko katerih smo zaznavali osebje, kot je to značilno za odnos med varovanci in osebjem v totalnih institucijah. Flaker (prav tam) ta proces imenuje psihološki mehanizem projektivne identifikacije. To pomeni, da smo se pobudniki identificirali s stanovalci, zato smo tudi osebje dojemali kot represivno.

Že na začetku tabora je prišlo do težave, ker medicinsko osebje ni predvidelo, da bodo nekateri stanovalci že prvi dan spali v šotorih. Niso bili pripravljeni, da temu primerno prilagodijo nego, zdravila in hrano. Zmenili smo se, da lahko eden izmed stanovalcev (ki je izrazil željo po spanju v šotoru in je bil aktiven na pripravah tabora) prespi z nami v šotorih, ostali pa naslednji dan, ko je bil uraden začetek. Tabor je predstavljal spremembo oziroma motnjo institucionalni rutini zavoda. Po Goffmanu (1991) je ena izmed značilnosti totalnih institucij, da za vse dejavnosti obstaja urnik, ki je vsiljen od zgoraj s sistemom natančno določenih formalnih pravil in telesom uradnikov. Aktivnosti potekajo po urniku in so nadzorovane s strani osebja. Po drugi strani pa se je zgodilo tudi to, da je osebje spreminjalo pravila rutine v dobro stanovalcev. Udeleženka poroča o dogodku, ko je ena uslužbenka dejala drugi, ko je prišla iskat stanovalca za umivanje: *»Pa ne ga zdaj odpeljat! Pusti ga še tu, da bo ... ker če ga boste zdj odpeljali, bo zamudu vso predstavo«*.

To kaže na to, da je v tem primeru prišlo do upoštevanja novega dogajanja in s tem do (začasnega) zamikanja struktur institucije.

Z Goffmanovim konceptom totalnih institucij se sklada tudi prepričanje, da je osebje odgovorno za svoje varovance. Na taboru se je pokazalo, da skupina osebja obvladuje večje število varovancev (Goffman, 1991). Ena izmed pobudnic opiše položaj ene izmed zaposlenih: *»C. mi je razložila celo svojo situacijo; za kolik ljudi je ona pač odgovorna in mi pravzaprav to ni bilo nič čudnega.«* Zadnji del (*»... pravzaprav mi to ni bilo nič čudnega«*) se nanaša na razumevanje, zakaj so v zavodu redki poglobljeni odnosi med stanovalci in osebjem. Vpogled pobudnice je pomenil razumevanje preobremenjenosti osebja in delno razloga, zakaj v zavodu ni prostora za bolj poglobljene odnose. Kot govori Goffman (prav tam), je osebje razpeto med učinkovitostjo in človeškimi standardi. Na koncu je vse prilagojeno učinkovitemu doseganju ciljev, ki naj jih institucija na deklarativni ravni dosega.

Na refleksiji je nekdo izpostavil: *»Pač zdi se mi, da nižje kot so v tej hierarhiji, bolj so nam naklonjeni. Na vrhu je pa pač tak, no, veliko je še vedno skeptičnosti oziroma te previdnosti, ki se mi zdi, da jo kr dobro delamo v vseh situacijah, pa tudi to, da smo pač suvereni in da stojimo za tem, kar prosimo in govorimo, in da pač nudimo čim več možnosti.«* Na tem mestu so naše izkušnje nasprotne trditvam Goffmana (1991), ki pravi, da osebje strogo vzdržuje hierarhijo in socialno razdaljo. To poskusim razložiti s tem, da smo bili pobudniki nova skupina, ki je bila podobna stanovalcem, ni pa bila enaka. Zaradi tega smo vstopali v drugačne interakcije.

INTERAKCIJE MED POBUDNIKI IN VODSTVOM

Pobudniki smo z vodstvom prvič prišli v potencialno konfliktno situacijo pri dogovarjanju glede tega, ali lahko stanovalce vozimo z osebnimi avtomobili. Predstavnica vodstva je dejala, da naj zaradi svoje varnosti in zaščite raje ne vozimo stanovalcev. Kot razlog je navedla, da so lahko nepredvidljivi in da bi v primeru kakršnekoli težave oziroma nesreče odgovarjal voznik osebnega avtomobila (torej pobudniki). Vožnja sopotnikov pomeni prevzem odgovornosti

zanje. Vodstvo je ponudilo, da zavod prevzame organizacijo prevoza. To smo aktivni udeleženci dojemali kot izgubo manevrskega prostora. Na refleksiji je bilo izpostavljeno: *»Mislim, da je fora tega samo, da nas mal omejujejo in da majo stvari pod nadzorom.«* Za vsak prevoz naj bi se dogovarjali z vodstvom, hkrati pa je v kombiju prostora le za osem oseb. Imeli smo občutek, da ima vodstvo potrebo po nadzoru nad dogajanjem na taboru. Vodstvo je dejalo, da gre za varnost aktivnih udeležencev, vendar pa se lahko stanovalci (tisti, ki imajo opravilno sposobnost) prosto gibljejo, odločajo o sebi in se lahko peljejo, s komer koli se želijo. Tudi odgovornost voznika je enaka kot pri vseh ostalih prebivalcih Slovenije. Tu izpostavim Goffmanov (1991) pogled na dojemanje varovancev kot nevarnih in nepredvidljivih. Hkrati se ponovno potrjuje, da je institucija odgovorna za varovance in da zato želi imeti kontrolo nad njimi.

Vodstvo je izrazilo potrebo po vsakodnevni jutranjih sestankih, kjer bi se dogovarjali glede prevozov in aktualnih dogodkov ter povedali, kaj aktivni udeleženci potrebujemo čez dan. Pobudniki smo to videli kot izhodišče za sprotno reševanje zadev in dogovarjanje glede organizacije. Vodstvo je pri komunikaciji večinoma naslavljalo osebe iz vrst profesorjev. Skupina pobudnikov je gojila horizontalni način komunikacije in deljeno odgovornost (kot temelj soustvarjanja tabora), tovrstno vnašanje hierarhije pa je postajalo za skupino vse bolj moteče. Na večerni refleksiji je nekdo predlagal, naj se v komunikacijo z vodstvom raje vključijo še drugi aktivni udeleženci. Flaker (1998) pravi, da so zavodi inertne strukture, ki zelo težko sprejemajo pozitivne ali negativne spremembe. Enkrat je prišlo do tega, da so se tudi stanovalci udeležili sestanka z vodstvom, kar smo pobudniki sprejeli kot začetek zamikanja institucionalnih struktur. Vseeno se je zgodilo, da je vodstvo spraševalo, kje sta profesorja (ki so ju razumeli kot uradni vodji tabora). Na koncu so sprejeli, da ju ne bo, in so se dogovarjali z ostalimi aktivnimi udeleženci. Tu se je ponovno pokazala hierarhična potreba vodstva po uradni vodji tabora.

Organizirani prevozi s strani tabora, vsakodnevni sestanki in potreba vodstva po nadzoru so elementi, ki kažejo na to, da ima zavod znake rigidne institucije. Goffman (1991) pravi, da je čas v zavodu natančno definiran s točno določenimi aktivnostmi.

Institucionalna rutina je stabilna in dominira nad časom, ga na nek način usmerja.

Ob razmišljanju o spremembah in dezinstitutionalizaciji smo aktivni udeleženci prišli od spoznanja, da imamo drugačen pogled na odpiranje zavoda kot vodstvo. Nekdo je na eni izmed večernih refleksij povedal: *»... vodstvo/zavod je razumelo deinstitucionalizacijo bolj kot nek njihov projekt, samo po svoje nek strokoven, v njihovih okvirih«*. Tu se ponovno odraža inertnost totalnih institucij, ki so odporne na spremembe in so zaradi tega tudi preživele tako dolgo (Flaker, 1988).

INTERAKCIJE MED POBUDNIKI IN STANOVALCI

Vzpostavlanje, pogostost in stopnja interakcij so se razvijali med taborom. Pobudnik pove, *»... da nekako mi najbolj poglobijo odnos ti dogodki, prijetni in neprijetni, nekako s tem ustvarjaš neko zgodovino.«* V začetku tabora je bilo med refleksijo večkrat izpostavljeno, da aktivni udeleženci ne znajo reagirati na močne čustvene reakcije stanovalcev in da se ob njih počutimo neprijetno. Kot to pove eden izmed pobudnikov: *»Precej se mi je vtisnilo v spomin, kjer je eden od stanovalcev, pač, nekdo mu je na živc stopu in pol je bilo vpitje, mislim, pa se je pizdil, in pol, pravzaprav si v tej situaciji, ko ne veš, oziroma nisem vedel, kaj naj naredim.«* Druga pobudnica povzema zgornje razmišljanje in hkrati odpre možno razlago: *»Stanovalec se je pritoževal in veliko preklinjal. Ko je prinesel vse to ven, ko jaz nisem bila v tem razpoloženju, da bi to lahko pustila čist nedotaknjeno in me je potem tako še malo zbil, ampak se zavedam, da je to neka realnost tu v zavodu, ko jo skušam pač ne prezret, da se to dogajajo take stvari, ampak ja. Sva pa s stanovalko zelo lepo mal poklepetali popoldne, mi je bil tak prijeten moment.«* Druga stanovalka je zelo pozitivno doživljala tabor ter svojo izkušnjo opiše kot: *»Takšno izkušnjo svobode sem samo v sanjah videla«*.

Flaker (1988a, str. 67) piše o učinkih tabora v Hrastovcu leta 1987 na varovance in opiše: *»Prišlo je do razbitja institucionalne strukture, prostovoljci smo se z njimi pogovarjali kot z običajnimi*

ljudmi, niso bili predstavniki nosoloških kategorij³, doživeli so raznovrstne delavnice in imeli so na razpolago več ljudi, ki so jih poslušali ter se z njimi ukvarjali«.

Zgornji citati govorijo o dveh plateh interakcij. Ena je ta, da so nas presenetila močna (neprijetna) čustva stanovalcev in nismo vedeli, kako reagirati nanje, po drugi strani pa so bili stiki zelo prijetni tako za pobudnike kot za stanovalce. Pri tem izstopa soočanje pobudnikov z realnostjo, da ljudje v zavodu trpijo. Po Goffmanu (1991) je čas v instituciji dojet kot izgubljen čas. Izgubi svojo linearost in postane krožen (preko institucionalne rutine). Zaradi tega je vsako razbitje rutine dojeno kot pozitivno za varovance.

Preko stikov s stanovalci so se konstruirale vsebine, ki so opisovale njihov položaj v zavodu. Pobudnica govori o izkušnjah enega od stanovalcev: *»Ti si nekje zaprt in imaš ogromno zdravil. Bolj kot govoriš, da je neka xy stvar čisto napačna, bolj ti oni dopovedujejo, da imaš to stvar zaradi svojega obnašanja. In potem si ujet v tem neskončnemu krogu dopovedovanja, da to ni to, in oni ti zaradi tvojega obnašanja govorijo, da je to to.«* Flaker (1988a) ta mehanizem delovanja totalnih ustanov poimenuje inverzija vzrokov in posledic vedenja pacientov. Najprej poudari, da vedenja ne moremo ocenjevati objektivno brez poznavanja človeških odnosov, ki jih je oseba imela oz. jih ima. Znotraj institucije so psihološki interpersonalni mehanizmi zmanjševanja »nenormalnega« vedenja močnejši, ker ima posameznik manj možnosti, da se jim upira. Institucionalna struktura postaja vedno bolj vedenje posameznika. Tako so lahko agresija, umik, pohlevnost posledice delovanja institucionalne strukture. Drugi način prilagajanja institucionalnim pravilom je rezultat sekundarne prilagoditve. Stanovalec pove: *»Ti si npr. postavljen v določeno situacijo. Sam u bistvu ti situacije ne moreš spremeniti, ampak lahko pa svoj pogled na situacijo spremeniš. In v tem je bistvo in npr. jst ful dobro vozim to stvar ... sem osredotočen v dobro in se ne obremenjujem z ničemer in z nobeno stvarjo. Držim se določenega reda in živim svoje življenje tako pač ... in se na svoje način, preko knjig izobražujem. In u bistvu je men čisto v redu.«* Goffman (1991) piše, da so to načini samoprepoznovanja. Nespremenljiva situacija bi lahko bil

³ Kategorizacija bolezni

zavod, sprememba pogleda na situacijo pa bi lahko pomenil način soočanja z lastno situacijo preko odmika.

Pomemben vidik negativnih učinkov totalne institucije na varovance je odprlo opažanje dveh pobudnic: *»Ja to so ti nepokretni, ki sploh ne morejo sedeti, ker imajo preveč šibko hrbtenico ... ker sam ležijo ... že pet let niso vstali iz postelje ...«* Goffman (prav tam) kot škodljive učinke institucionalnih struktur navaja umik vaze, v svoje telo in njegovo neposredno bližino. Znaki umika so lahko drsajoča hoja, nekomunikativnost, preživljanje časa v isti drži ali v istem prostoru. Vzporednico z Goffmanovim konceptom umika lahko potegnem z nepokretnimi osebami v ustanovi, ki ne morejo več niti sedeti. Najprej zaradi preobremenjenosti osebja, kot drugi vir pa vidim izgubo motivacije, saj jim sedenje na invalidskem vozičku ne predstavlja več cilja, ker nimajo kam iti. Slabšanje motoričnih sposobnosti je pogost pojav v zavodih dolgotrajne oskrbe. *»Časovna stiska velikokrat sili zaposlene k pasivizaciji stanovalcev (aktivnosti, ki bi jih stanovalec ob primernem vodenju še lahko izvedel sam, v veliko krajšem času zanj izvedejo zaposleni).«* (Kobal Straus in Kalan, 2008)

Sprejetje institucionalne strukture se je kazalo tudi v tem, kar je povedala pobudnica: *»Ljudje, ki se jim to res dogaja, so ... veliko manj jezni na te krivice. Mi pa tukaj zelo močno čustvujemo za njih in to mi ni šlo več skupaj ...«* Na tem mestu je aktualen Goffman (1991), ki pravi, da varovanci skrivajo svoje avtentične čustvene reakcije, ker jih institucionalni mehanizmi nadzora opredelijo kot nezaželeni. Varovanec ne dovoli, da bi zunanji člani imeli vpogled v njegovo notranje dogajanje in ustvarjanje pomenov njegovih dejanj.

SKLEP

Vidiki, ki jih izpostavljam v članku, so le delčki vsakodneвне realnosti stanovalcev v zavodu. Pomembno se je zavedati, da izjave kažejo na najmočnejša in/ali najpogostejša opažanja s tabora. Posledično lahko kažejo preveč črno-belo sliko, ki nikakor ni realna. Veliko trenutkov in dogodkov znotraj interakcij še ostaja zakritih ali pa niso prišli v izbor za ta članek. Vse spodnje ugotovitve je potrebno

razumeti in misliti preko kulturnih in socialnih kontekstualnih struktur, ki jih je (začasno) vzpostavil tabor.

Zavod, kjer smo imeli tabor, je totalna institucija. Veliko vzporednic lahko potegnem s taborom v socialnovarstvenem zavodu Hrastovec leta 1987, kjer so raziskovalci prišli do podobnih ugotovitev. Za zavod je značilna totalnost (vse dejavnosti se odvijajo na istem kraju in pod isto oblastjo, majhna pretočnost ljudi, zavod je odlagališče ljudi, ki ne zmorejo sami ali ob pomoči socialne mreže poskrbeti zase, organizacija dela je izrazito birokratska) (Goffman, 1991). Vse te podobnosti kažejo, da je Goffman še vedno aktualen, tudi v družbi, kjer se promovira oskrba v skupnosti. Očitno velja, kar piše Flaker (1988), da so totalne institucije odporne na spremembe, tako pozitivne kot negativne.

Tabor je pomenil motnjo za institucionalno rutino zavoda. Kazala se je preko novih možnosti in oblik za interakcijo tako za stanovalce kot za osebje in vodstvo. Nastajali so novi odnosi in nove komunikacijske sheme. Flaker (1988a) piše, da tabor vnaša bolj demokratične načine komuniciranja, ki so manj racionalizirani in bolj usmerjeni v osebo ter individualizirani. Pobudniki smo bili tisti, ki smo to spremembo vnesli, hkrati pa se zavedam, da so bile te spremembe le začasne. Naša izkušnja tabora potrjuje Flakerjevo trditev glede komunikacije.

Preko interakcij z zaposlenimi smo pobudniki ugotavljali, da so se naši stiki med taborom kvalitativno in kvantitativno večali. Preko grajenja odnosov in dekonstrukcije predsodkov smo počasi gradili dialog. Tabor je pomenil motnjo v institucionalni rutini, zato so se morali zaposleni prilagajati spremenjenemu ritmu dela. Nekateri so to sprejeli in se prilagodili, drugi so se držali ustaljene strukture. Podoben proces se je pojavljal pri stanovalcih, ki so zaradi spremenjenega načina preživljanja časa v večji meri izstopali iz institucionalne strukture. Preko individualnih interakcij med pobudniki in zaposlenimi ter stanovalci so se odpirale vedno bolj intimne teme. Pri zaposlenih smo opazili preobremenjenost. Tu je ponovno vidna struktura totalne institucije, ki na prvo mesto postavlja učinkovitost namesto medčloveških odnosov in potreb (Goffman, 1991). Izpostavim raziskovanje hierarhije, ki obstaja znotraj mreže zaposlenih. Interakcije z vodstvom so odpirale podobne teme. Že

od samega začetka tabora smo pobudniki čutili, da ima vodstvo potrebo po zagotavljanju varnosti tako stanovalcev kot pobudnikov. Ta občutek smo dobili zaradi prevozov s strani zavoda in na vsakodnevni sestankih, na katerih smo se dogovarjali glede vsebine posameznega dneva. Ti sestanki so bili delno dobro sprejeti tudi s strani pobudnikov zaradi lažjega dogovarjanja.

Interakcije s stanovalci so nas (pobudnike) soočale z bolečo realnostjo življenja v zavodu. Slišali smo in bili priče tako pozitivnim kot negativnim izkušnjam stanovalcev. Preko interakcije smo spoznali, da ima vsak stanovalec svoj način prilagajanja življenju znotraj zavodskih struktur; lahko je aktivno nasprotovanje ali sistem sekundarnih prilagoditev ali kaj nam neznanega. Soočeni smo bili s škodljivimi učinki življenja v totalni instituciji (stanovalci, ki so gibalno ovirani, zaradi pretiranega ležanja postanejo nemobilni). Opisano dogajanje je tudi znotraj skupine pobudnikov sprožalo močna čustva (tako prijetna kot neprijetna).

Za zaključek bralcu puščam v premislek dejstvo, da je med taborom v Hrastovcu in našim taborom minilo kar 30 let, a vendar med obema obstaja veliko vzporednic, četudi se je vmes na tem področju v Sloveniji zgodilo veliko (glej Rafaelič, ta številka). Rezultat tega refleksivnega konstrukta je, da je deinstitucionalizacija resnično dolgotrajen in nikoli povsem zaključen proces, ki ga je potrebno potrjevati in mu slediti v vsakem trenutku. Zaključki s takratnega in sedanjega tabora so si med seboj podobni na področju odnosov med stanovalci in zaposlenimi. Podobno je bil naš tabor (zgolj) začasna motnja institucionalne strukture.

Glavni cilj članka je, opozoriti na zaskrbljujoče podobnosti delovanja zavodskih struktur oblikovanja resničnosti, ki se ureničujejo preko interakcij in znotraj katerih je moč najti učinke totalnih ustanov, kot je nanje opozarjal Goffman, čeprav je med taboroma časovna razdalja 30 let.

LITERATURA

- Flaker, V. (1988). Tabor v Hrastovcu – motnja ali spodbuda. V V. Flaker in M. Urek (ur.), *Hrastovski anali za leto 1987* (str. 45–72). Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS, Center za mladinsko prostovoljno delo.
- Flaker, V. (1998). *Odpiranje norosti: vzpon in padec totalnih ustanov*. Ljubljana: Založba /cf*.
- Foucault, M. (2004). *Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina.
- Goffman, E. (1991). *Asylums: essay on the social situation of mental patients and other inmates*. London: Penguin Books.
- Haralambos, M. in Holborn, M. (1999). *Sociologija: teme in pogledi*. Ljubljana: DZS.
- Kastenbaum, R. (1985). *Staranje*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Kobal Straus, K. in Kalan, M. (2008). Povečana potreba po psihiatrični obravnavi in zdravstveni negi v Domu upokojencev Idrija. *Obzornik zdravstvene nege*, 42(2), str. 107–116.
- Milošević-Arnold, V. (2003). Komunikacija med zaposlenimi in svojci stanovalcev socialnih zavodov. Zbornik predavanj, str. 43–49.
- Rafaelič, A., Ficko, K. in Flaker, V. (2017). Prehod k skupnostnim oblikam oskrbe v Sloveniji. *Socialna pedagogika*, pričujoča številka.
- Ramovš, J., Kladnik, T., Florjančič Kristan, J. in Knific, B. (1992). Skupine za samopomoč starih. *Socialno delo*, 31(1/2), str. 199–200.

IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK, PREJET NOVEMBRA 2017

(DE)INSTITUCIONALNI FRAGMENTI: ČAS

277

FRAGMENTS OF (DE)INSTITUTIONALISATION: TIME

Lucija Klun, univ. dipl. soc. ped.
lucija.klun@outlook.com

»Nesreča norcev, neskončna nesreča njihovega molka je v tem, da so njihovi najboljši govorci tisti, ki jih izdajo.«

Derrida in Foucault, Dvom in norost (1990)

»Vam bom js neki povedala ...«

stanovalka, večer tabora (interno gradivo, 2016)

POVZETEK

Flaker nekje zapiše, da je deinstitutionalizacija »stroj«, ki hoče razstavljati totalno ustanovo. V tem stroju dekonstrukcije se mešajo različne vloge, stroke, rešitve, je izrazito notranje polemičen, a vendarle ima neko notranjo ekonomijo in idejo »proizvodnje učinkov«. Deinstitutionalizacija je tako konceptualno institucionalizirana – je sklop smernic, zgodovinskih sidrišč, je popis dosežkov in nazadovanj. V veliki meri je »teorija deinstitutionalizacije« dovršena, v praksi pa se še naprej brusi ob zidovih zavodov.

Ta članek je poskus deinstitutionaliziranja deinstitutionalizacije, se lotiti problema iz druge smeri, razstaviti sam teoretski stroj. Članek je polemičen do že obstoječih konceptov, ne pa toliko do same dejanskosti. Izmika se nuji, da bi

učinkovito nagovoril institucionalizacijo težav v duševnem zdravju, celo besede stanovalcev, taborečih in opažanja s tabora so uporabljena iz zanimanja in medsebojne povezanosti, ne iz pretenzije, da bi naredili program odpiranja. Članek se obrača iz prostora v čas in poskuša pokazati, da je institucionalizacija sicer prostorsko specifična, ampak realizirana v času – da sta čas in vsakdan uporabnikov tista, ki ju oblast poseduje in odteguje skupnosti bolj kot njihova telesa v fizični instituciji sami. Delo zagovarja, da je deinstitutionalizacija sicer lahko utemeljena kot premik uporabnikov iz zavoda v skupnost, ampak mora v svojem jedru vsebovati tudi prelom s časom, v katerem živijo uporabniki že leta in desetletja, ter s hierarhičnimi razmerji, v katera ostajajo vpeti s »strokovnjaki«.

KLJUČNE BESEDE: *čas, prostor, deinstitutionalizacija, socialnovarstveni zavod*

ABSTRACT

Flaker once wrote that deinstitutionalisation is a “machine” with the aim to dismantle the total institution. This machine of deconstruction combines different roles, expertise and solutions and is at the same time very polemical on the inside, while on the other hand it features a certain kind of inner economics and an idea of “producing effects”. Deinstitutionalisation as a concept is institutionalised, since it entails a set of guidelines, historically established positions, and a record of achievements and setbacks. The theory of deinstitutionalisation has largely been completed while in practice it is still trapped in the walls of institutions.

This article aims to deinstitutionalise deinstitutionalisation, approach the problem from a different angle, and dismantle the theoretic machine. The article polemicalises the existing concepts rather than the actual situation and evades the urge to address the institutionalisation of mental health problems. Even the words of the inhabitants, the camp participants, and the observations from the camp are used because of the genuine interest and interconnection and not under

pretension to create a programme of open regime. The article shifts from space to time, meaning that it tries to demonstrate that institutionalisation is, admittedly, space-specific, yet realised in time: namely, the time and everyday life of the users are governed by the authority and withheld from the community more than this goes for their bodies in the institution itself. Thus, the article advocates the opinion that deinstitutionalisation may well be seen as the transition of the users from an institution to a community, but that this transition should in its core include a shift from time in which they have been living for years and decades, and a shift from the hierarchical system which they form together with the “experts”.

KEY WORDS: *time, space, deinstitutionalisation, social care institute*

UVOD

Tabor, ki smo ga izvedli v enem od slovenskih socialnovarstvenih zavodov v letu 2016, je del niza poskusov, da bi »sebe in javnost spoznali s problemom izolacije duševnih bolnikov in duševno prizadetih, zaprtih v totalno ustanovo, s konkretno manifestacijo discipliniranja norosti, s problemom svobode in zapiranja« (Vito Flaker, 1991, str. 47). Naši nameni so bili podobni – očitno se nečesa lotevamo narobe. Od devetdesetih do danes teče že tretje desetletje »taborjenja, spoznavanja in razumevanja« zaprtih. V vseh teh letih je še bolj živa Flakerjeva (prav tam, str. 47) apologija tovrstnega kampiranja: »Potrebovali smo taborno izkušnjo, da smo doživeli bistveni del izkušnje nekoga, ki je tam interniran, tj. obup brezperspektivnosti«.

Mi smo izkušnjo *res* potrebovali, a historična nepremičnost deinstitutionalizacije se nujno vriva v našo refleksijo: Zakaj sploh prihajati v zavod in s taborjenjem pustiti bežno sled? Kakšne stopinje puščamo v zgodovini deinstitutionalizacije s svojimi reformno-delavniškimi poskusi? Kaj razen razširitve osebne perspektive

smo dosegli? Duh taborne svobode je z vsakim tednom dlje, zidovi ostajajo.

Ker (še) ne zmorem misliti celostno, je delo zapisano v drobcih. Moje misli so v veliki meri plod realnih okoliščin projekta – tabor smo imeli v neposredni bližini socialnovarstvenega zavoda in s tem je bila utišana vsakršna pertenzija, da bi institucijo odpirali dlje kot na njen lastni vrt. Kljub temu pa smo jaz in predvsem stanovalci ter udeleženci tabora začutili emantipatorne učinke taborjenja na dvorišču, nepovabljen duh avtonomije, ki je vztrajal kljub gospodovalnosti zidov in povelj, ki so prihajala iz zavoda. Institucija je parabola, avtonomija je zgodba. Moj namen je to, kar se nam je na taboru zgodilo (ali pa to, kar smo naredili?), razložiti, mogoče po nepotrebnem definirati, fetišizirati, vtakniti v teoretske okove. Nevralgična točka v razlagah totalnih institucij je skoraj vselej prostor. Jaz pa poskušam pomakniti fokus proti času, kajti če si zavod prilašča telesa uporabnikov, si še toliko bolj lasti njihov čas in življenja, uzurpira njihov vsakdan. Premik bom napravila ob nadgradnji Foucaultovega razumevanja odnosa med časom in prostorom ter Certeuja in njegovega koncepta heterotopij. Očitek, ki ga od bralca najlažje anticipiram, je neskladnost pisanja – mestoma se zdi, da besedilo nima rdeče niti teoretske povezanosti. Edino opravičilo, ki ga lahko izrečem, je, da je bila tudi izkušnja zavoda neskladna (z realnostjo in teorijo) ter da je fragmentiran razmislek edini, ki ustreza dejanskosti.

PROSTOR IN ČAS

Zakaj prostor? Avtorji, ki se ukvarjajo s tematiko, se običajno zavežejo kritiki **zavoda kot prostora**. »Natlačeni so v spalnicah kot na tovarnjaku, naloženem z živino. Zgradba je mrzla, umazana, nagnusna, strašna,« zapiše Cuyllé o Hrastovcu (1991, str. 97).

Potem je tu »učbenik za deinstitucionalizacijo«, Flakerjevo *Odpiranje norosti: Vzpon in padec totalnih ustanov* (1998), ki že z naslovom napoveduje, da so ustanove tiste, ki morajo (morejo) norost odpreti. Ker bom svojo teorijo peljala po stranskem tiru razumevanja institucij, ustanov in zavodov, se sprva lotevam

terminološke distinkcije. Totalna institucija, ustanova, zavod so izrazi, katerih raba je često sinonimna in samoumevna, celo SSKJ iz leta 1985 enači pojma institucija in ustanova, v pojmu pa naj bi se prepletale tako »organizirane človekove dejavnosti kot kodificirane in normativne oblike odnosov med ljudmi« (Margole, 1999, str. 268). Zavod po drugi strani je fizični prostor, kjer domujejo tovrstni pojmi in vseeno lahko deluje kot »totalen« (Flaker, 1998).

Margole zapiše, da je »nujno razlikovanje med pojmom institucije in ustanove« (1999, str. 272), kar je za naše problemsko polje veljavna opazka. Sledila bom sledeči misli: anglosaška raba pojma »institutions« označuje kategorije, ki jih umeščamo v slovenski register »ustanov« (šola, tovarna, socialnovarstveni zavod) (prav tam). V tem polju bi Goffmanova analiza ustanov veljala za klasično referenco, vendar Goffman le-teh ne obravnava zgodovinsko, zato Giddens (1979) predlaga teoretsko dopolnilo z »institucionalno teorijo vsakdanjega življenja«. Slovenski izraz »institucija« pa bom uporabila, opirajoč se na naslednje avtorje: po Melvillu (1992, v Margole, 1999) institucija kot »opredelitev organiziranega družbenega vedenja«; po Eisenstadtovem (prav tam) konceptu institucije kot »institucionaliziranih vedenjskih vzorcev in regulaciji posameznikovega vedenja po kontinuiranih vzorcih«; z Giddensovim (prav tam) razmislekom »o institucijah kot praksah, ki so globoko zakoreninjene v času in prostoru«.

S tem terminološkim okvirjem deinstitutionalizacija privzame širše polje kot po Flakerjevem razumevanju (1998, str. 157), ki zapiše: »Izraz deinstitutionalizacija navadno povezujemo z odpravo velikih represivnih ustanov. S tem izrazom opisujemo bodisi družbeni premik iz azila v skupnost in trend zmanjševanja hospitalizacij in časa, preživetega v bolnišnici, bodisi družbeno gibanje, ki je k temu aktivno prispevalo.« V temelju mojega razumevanja deinstitutionalizacija ne bo izhod iz ustanov ter premik v skupnostno življenje, temveč osvoboditev iz odnosov, vedenjskih vzorcev, iz hierarhij družbenega življenja, ki je organizirano pod eno – institucionalno oblastjo.

Zakaj čas? Zdi se, da je diskurz nasedel na vrsto dihotomij: zavod – skupnost, zaprtost – odprtost, norost – normalnost. V tem je bitka za raz-ustanavljanje (če uvedem to skovanko), drugačna

kot boj za deinstitutionalizacijo. Prostor običajno dominira v problemskem polju, našemu taboru pa je prav prostorska »podrejenost« ustanovi odvzemala tovrstno subverzivnost. Teorijo bom približala naši praksi, s tem pa času prej kot prostoru, zdi se, da vsaj deloma upravičeno.

Foucaultovo delo vzpostavi pomembno razumevanje odnosa med prostorom in časom. »Prostor, ki se danes kaže na obzorju naših skrbi, naše teorije, naših sistemov, ni neka inovacija, prostor sam ima v zahodnem izkustvu neko zgodovino in ni mogoče prezreti te usodne prepletenosti prostora s časom.« (Foucault, 1997, str. 330)

»Kategorije časa pa so nagnjene k temu, da privabijo fenomenološko spraševanje, za katero je podporni vzorec še vedno vzorec zavesti; kategorije prostora pa nas prisilijo, da upoštevamo strukturne ovire, ki jih diskurzu naloži nediskurzivno,« avtor pove v intervjuju za revijo Herodote (Foucault, 2007). Njegova teza je, da tok zavesti in s tem diskurzivne prakse v kategoriji prostora naletijo na posamezne strukturne omejitve, ki nastopajo kot nujen element fenomenološkega razmisleka. Kategorije časa po drugi strani pa vodijo v poljubno razlago stvarnosti, ki se umeri po naključnem toku zavesti, po lastni notranji dinamiki subjekta, avtorja. Teorija deinstitutionalizacije se po Foucaultovem priporočilu (prav tam) nalaga na strukturne, realne omejitve, ki jih nalaga institucija s svojo prostorsko eksistenco, sama pa bom branila, da je v razumevanju totalnih institucij **diskurzivno ali izpovedano** tisto poglobitno, kar določa naravo institucij. Totalnost namreč preči prostor in se udomači prav v zavesti, v notranjem svetu uporabnikov. Kategorija časa lahko v analize in teoretsko obrambo odpiranja totalnih institucij pripelje posamezne tokove zavesti, partikularne notranje zgodbe uporabnikov z lastnimi časovnostmi. Fenomenološko spraševanje se s kategorijo časa premakne od strukturnega k notranjezavestnemu fokusu, kar pomeni, da mejniki analize niso realno-strukturni, temveč so mejniki tam, kjer srečajo meje uporabniškega diskurza ali izpovedi. Foucault tudi sam nadaljuje takole: »Metaforiziranje transformacij diskurza v slovarju časa nujno vodi k uporabi vzorca posamezne zavesti z njeno notranjo časovnostjo.« (prav tam)

Prostor torej uvaža objektivnost, ločenost zavesti od realnih strukturnih položajev, medtem ko se čas v diskurzu nujno meša s prostim tokom zavesti. V tem mu seveda dajem prav, vendar bom poskušala pokazati, da prav tok zavesti v obravnavi psihiatričnih, socialnovarstvenih zavodov in vseh institucij, ki so v neki meri namenjene discipliniranju »tokov notranje zavesti«, pride prav kot tisti, s katerem lahko reflektiramo diskurz, ven iz njega pa šele nediskurzivno in strukturno. S tem poskušam namigniti, da je notranji tok zavesti tisti, ki je zaprt toliko, kot je zaprt prostor bivanja uporabnikov, in da je, zanimivo, določena linija, ki jo lahko vlečemo med zgodovinsko vlogo totalnosti in zavesti.

O tem pozneje. Najprej je treba uvesti Foucaultov pojem heterotopij in najti med teoretiki tudi tiste, ki bi z nami vred zagovarjali čas in ne prostor kot uporaben razlagalni teren za totalne institucije. Heterotopije, pravi Foucault (1967, v Babič, 2009), so najpogostejše vezane na razreze časa, se pravi, da se odpirajo proti temu, kar bi lahko po čisti simetriji imenovali heterohronije. »Heterotopija začne delovati, kadar se ljudje znajdejo v neke vrste absolutnem prelomu s svojim tradicionalnim časom.« Heterotopije predpostavljajo sistem odpiranja in zapiranja, ki jih obenem izolira in dela neprepustne, v heterotopičnem položaju se moramo podvreči obredom, v čemer lahko prepoznamo socialnovarstvene zavode.

Nekaj zmede je v tem, ali je heterotopija le posledica heterohronije, torej prostor, ki mu je bil čas vzet, ali pa mu je naložena multituda časov (npr. akumulacija neskončnosti, kot sta pokopališče in muzej, ali akumulacija začasnosti, kot je počitniško naselje).

Če Foucault odnosa med obojim ne izčisti, se lahko Certeaujevo delo (2009) razume kot razvitje Foucaultovega pojma heterotopije. »Če Foucault še ne more jasno izreči, da heterotopija ne more biti več prostor, ampak je topos v pojmu heterotopije le še metaforičen, pa Certeaujeva misel stori ta korak, da zajame idejo o nemožnosti drugih prostorov, pri čemer nemožno nadomesti z možnostjo imanentne drugosti prostora, in to drugo prostora je pri Certeauju čas.« (Babič, 2009)

Ne več drugi prostor, ki je bil pri Foucaultu heterotopija, ki je tudi totalna institucija, temveč drugo prostora, čas, v katerem je totalnost ujeta. Če je Foucault še mislil lokalizirane kraje, Certeau

misli ne-kraje. Pri tem izhaja predvsem iz pomena, ki ga Foucault (2007) podeljuje heterotopijam deviantnosti, kjer se nameščajo posamezniki, katerih vedenje je deviantno v odnosu do povprečja ali zahtevane norme. »To so psihiatrični klinike, to so, se razume, zapori,« pravi Foucault (prav tam, str. 124). Če jih on še razume kot dejanske kraje, kraje, kjer je panoptikum najbolj živ, kjer je arhitekturno in geografsko omogočen, Certeau (2007) uvede razliko med prostorom in krajem. Heterotopija ima moč, da na enem samem realnem kraju postavi vstric več prostorov, več položajev, ki so sami po sebi nekompatibilni. V tem se heterotopija poveže s heterohronijo, prostor s časom. Že Foucault (2007) opazi, da je disciplina zmožna zapuščati svoje arhitekturno okolje, da se lahko disciplinski mehanizmi »deinstitucionalizirajo«, da krožijo v prostem stanju. To je torej panoptikon, ki izgubi svojo prostorsko materializacijo, ki ni lokalizabilen. In to, ta razpršeni odnos do drugega, načini discipliniranja nas vodijo od drugih prostorov (npr. zavodov) k pojmu – drugo prostora (čas totalnega).

»Prostor,« pravi Certeau (v Babič, 2007, str. 133), »je praktičiran kraj.« Prostor je v odnosu do kraja to, kar postane beseda, ko je izgovorjena. Prostor je torej kot določen red, kot relacije položajev, ki so v realnosti še zmeraj lokalizabilne na določene kraje. Kraj pa mora, če hoče vzpostaviti videz homogenosti, če se torej želi vzpostaviti kot totalen, izključevati neskladnosti. Totalna institucija, heteorotopija, ki pa je paradoksalno obenem poskus homogene lokalizacije, vzpostavlja notranji red, ki je časoven – obenem so totalne institucije heterohrone in združujejo več časov, naloženih drugega na drugem, hkrati pa so po notranjem dogajanju strogo rigidne in ponavljajoče. Kot opazja Flaker (1998, str. 121), »... že od samostana naprej je eden izmed glavnih dejavnikov nadzora dejavnosti časovni razpored. Urnik je eden izmed poglavitnih vzvodov urejanja življenja v totalni ustanovi /.../. Urnik zajema dejavnost in prostorske premike, s tem dopolnjuje prostorsko razdelitev.«

Podobno Zaviršek (1994) v pisanju izrazi, da »skupaj s prostorom organizira institucija tudi kulturo časa.« Vstop v psihiatrično institucijo je vstop v novo kulturo časa. Frankenberg (1992, v Zaviršek, 1994) zapiše, da se ob tem individualni čas spremeni v institucionalni čas, ki je čas čakanj, pacienti so razpoložljiva skupina ljudi,

ki obstoji tako, da čaka, v Zerubavlovem (1979, v Zaviršek, 1994) delu pa je mogoče najti dikcijo, da je čas obenem eden glavnih parametrov socialnega reda. Ciklični čas institucije, ki poteka vzporedno z rutiniziranim delavnikom skrbstvenih delavcev, tudi identitete pacientov reciklira v časovne enote. To Zerubavel (prav tam) opredeli kot »čas pacienta«. Medicinska sestra stanovalcu na vprašanje »Kdaj bom na vrsti?« odgovarja: »Še trije so pred vami.« Čas čakanja je torej dolg »tri paciente«.

Urniki, čas je torej v dopolnilo disciplinskim učinkom prostora. Certeau (2007) razume čas kot tisto drugo v prostoru, kar vodi podaljške tudi onkraj arhitekturnih in geografskih zamejitev. Torej totalizira prej čas razporeda, čas dogodkov v zavodu kot zavod, kraj sam. Totalnost vztraja tudi ob odhodu, saj je v ustroju panopiotikona – odnosa med osebjem in stanovalci, v urniku, vsakdanjih (ne)dejavnostih, pasivnosti. Povzame ga na primer taborni primer, ko delavka ni hotela posvetiti časa enemu izmed stanovalcev z argumentacijo: »*Js sm iz C oddelka, vi ste iz B oddelka, zdej se z vami ne rabim pogovarjat, z vami se ne bom pogovarjala*« (interno gradivo, 2016). Delavki je prostor v totalni instituciji oddeljen, zaradi česar je skupni čas delavke in pacienta vedno kontaminiran z oddelčnimi pravili, tudi če fizično zapustita prostor znotraj oddelka.

Tabor je bil prostorsko povsem »kontaminiran«, časovna kontaminacija pa neznatna – dogodki, odnosi, vsakodnevna opravila so bili od zavoda precej neodvisni. V zavodskem bistvu, če poenostavim, je že mogoča pluralnost časa: v zavodu se lahko naenkrat odvija več nekompatibilnih dogodkov. Če je bila zahteva po natančnem urniku izražena s strani vodstva zavoda, je z vsakim tabornim dnevom urnik ostajal neupoštevani in neopažen. Teren časa je bil v našem primeru tisti, na katerem se je odvila bitka za vsakdanjost. Totalnosti je inherentno to, da je lahko razbita na lastnem kraju. V eni izmed refleksij je bilo zapisano: »*Kraj, kjer smo locirali naš tabor, je bil vse prej kot neodvisen, je bil pa naš! Kot takega sem ga doživljala. Kljub občasnim obiskom zavoda z namenom bezanja ljudi ven sem prostor dojemala ločen od institucije in povsem naš, drugačen. Kjer veljajo prizadevanja nas vseh in taka tudi beseda. Všeč mi je bilo, da so tudi nekateri stanovalci, ki so živeli z nami, doživljali zavod bolj operativno, medtem ko prebivajo in hengajo zunaj. Seveda smo*

se vsi zavedali, da je to začasna oblika sobivanja.» (snovalec tabora, interno gradivo, 2016)

Odredbe o tabletah in obrokih so prihajale iz dneva v dan, vendar se je urnik fleksibiliziral in nekako razširil – tudi prhanje in prehranjevanje sta se lahko podrejela novi spontani vsakdanjosti, ki je bila vnesena na zavodsko dvorišče. V refleksijah tabora je bilo več omemb tega časovnega umika, prevratništva do časa v zavodu. *»Ful mi je bilo fajn čez dan, ko smo kuhali, pa je kar vsak malo kuhal, zdej za večerjo se mi zdi. Vsak malo po svoje, vsak neki prispeva.*» (snovalka tabora, prav tam) ali *»Fajn mi je bilo, da sva šle z Jano (stanovalko) skupaj na WC ponoči, nisem rabla it sama lulat.*» (stanovalka, prav tam)

Heterotopije kot drugo prostora – kot čas je po Babič (2009) zmožnost taktik vsakdanjega življenja. In prav v tem, v ne-kraju, v abstrahiranem dvorišču, torej času, ki se na dvorišču odvija, je bilo v heterotopijo vneseno vsakodnevno. Avtorica (prav tam) zaključí, da je usmerjenost v življenjski prostor pri delu v resnici radikalno vrivanje vsakdana (prakse, ki so svojske, ki si jih ljudje lastijo); na tem lahko gradimo avtonomijo in opolnomočenje.

In heterotopijo, če jo razumemo ne le kot zamejeni prostor drugačnosti, na primer socialnovarstvenega zavoda, ampak tudi kot čas, ki se v tem zavodu odvija, je mogoče razumeti predvsem v tem: v vsakodnevem ritmu, obrokih, obredih, urnikih. Radikalna sprememba torej ni nujno umik iz kraja totalnosti, temveč umik iz časa totalnosti, vztrajajoč na istem kraju.

Kraj totalne ustanove, na katerega je bila vnesena vsakdanjost, spontan čas, ki *»lebdi v zraku*«, kar je lahko radikalnejša gesta od zapuščanja zidov, onkraj katerih lahko disciplinirajoči učinek v odnosu in telesih stanovincev deluje nemoteno. Tabor je mogoče zaznavati kot podporo vsakdanjosti, za katero se stanovanci v splošnem borijo. V refleksiji enega od taborečih je najti posrečeno artikulacijo: *»Tako je spet nastala neka obrnjena situacija, kjer smo (za zunanji svet nevsakdanji) vsakdan zavoda presekali z (za zavod nevsakdanjim) vsakdanom zunanjega sveta, hehe, kako smešna poved.*» (snovalec tabora, interno gradivo, 2016)

Stanovalka pa je izrazila presenečenje nad drugačnim potekom dni v zavodu: *»Zjutri sm bla presenečena tut js, da so me pustil spat,*

tko da sm šele ob devetih tut zdravila, kr po navad zbuja in za na zajtrk.» (stanovalka, prav tam)

KARNEVAL IN RADIKALNI VSAKDAN

V nadaljevanju prejšnjega poglavja, v katerem sem razglabljala, kakšno spremembo za heterotopne pozicije pomeni vnos »radikalne vsakdanjosti« (radikalne v tem, da zadeva bistveni ustroj vsakdanjega življenja – skupno spanje, hranjenje, kuhanje, pomivanje, po drugi strani radikalne/skrajne zato, ker je v zaprti ustanovi tovrstna vsakdanjost subjektu odvzeta), bom sedaj razdelala še nevsakdanje, »karnevalske dogodke«. V tem naj bo pojasnjeno, da karnevala v temelju ne razumem kot kvalitativno različnega od vsakdanjosti, temveč kot skrajno manifestacija istega – spontanost dogajanja, naključnost interakcij itd. V interpretacijski sklop dogodkov karnevalskega in praznovalnega značaja vključujem koncert Marka Breclja, tombolo, piknik, gledališko in cirkuško predstavo.

Kot ugotavlja Piškur (2006), umetniški, karnevalski sistem ustvarja odprtost, ki je vzajemna zunanjemu neoznačenemu prostoru (prostoru vsakdanjika, ki je kolaborativen, dialoški, antagonističen, konflikten), in ker je odprtost nujen korelat lastnim operacijam tega sistema. Vredna izkušnja je bila na primer tombola, ko smo se taboreči, stanovalci in osebje pomešali v boju za nagrade. V refleksiji je bilo zapisano: *»Ampak na začetku sem mislna, da bo ful porazen piknik, in ko so zaposleni sedel vsi za eno klopco tam ... In mi je blo tko ... dejto no, pejte zraven. Pol mi je blo ful ušeč, da je pršu cirkus sem in da je bla tle predstava ... ker drgač nben ne bi pršu. In mislim, da je to vse skupaj mal razvedrilo in srečelov je biu višek dneva.«* (snovalka tabora, interno gradivo, 2016)

Druga lastnost karnevalskega pa je, da po Massumijevem razumevanju Guattarija (1992) dogajanje ni kritika sistema, ampak prevpraševanje njegovih predpostavk. Prihod in koncert Marka Breclja je deloval kot interno odpiranje neoznačenega prostora. V refleksiji (snovalka tabora, interno gradivo, 2017) je bilo izrečeno, da so bili »učinki dogodka onkraj dogodka« – pred zavodom je bil postavljen oder, pripeljana je bila publika, stanovalci pa so

pripovedovali, peli in recitirali pesmi. Oder, ki so ga zares izkoristili samo stanovalci, in nekakšen spektakel, ki je osredičil prizadevanja po odpiranju: več ljudi je prišlo na dvorišče, se izpostavilo. Obenem pa koncert ni bil kritika zavoda, ampak subtilnejše prevpraševanje, ki je osvetlilo same temelje institucionalnega. Dogodek je moral biti zaprt za javnost, a vendar je odpiral polemizacijo zaprtosti – ali je interen zavoljo varnosti stanovalcev ali zato, ker zavodsko dogajanje po inerciji izključuje skupnost oziroma je za vodstvo tako lagodnejše?

»Karneval,« zapiše Piškur (prav tam), »je ena od taktik angažiranega delovanja, ki lahko spremenijo vnaprej pogojena pričakovanja in vzpostavljeni red.« V refleksiji je bil predstavljen spomin iz tabora: *»Ena od sester je tik pred predstavo prišla po Damirja, da se mora iti skopat, pa jo je druga sestra prepričala, naj ga pusti vsaj toliko, da si bo ogledal predstavo.«* (interno gradivo, 2016)

Nadalje karnevalskost »ustvarja počasne in vztrajne premike in tako spodjeda večje sisteme, hegemonijo mišljenja.« Marko Breclj je tako ob nastopu posrečeno nagovoril pričujoči odnos: *»Hvala vodstvu za to, da je omogočilo, česar ni onemogočilo.«* (interno gradivo, 2016)

Deleuze in Guattari (v Piškur, 2006) opazata, da gre pri umetniški aktivnosti za spremembo zunanjega v teritorij v prostoru, kjer se nasprotnika deteritorializira s fragmentiranjem njegovega teritorija od znotraj. Eden od udeležencev je zapisal: *»Pomembno se mi zdi tudi to, da je tabor v krožno življenje zavoda vnesel neko spremembo. V tem smislu je bil tabor serija dogodkov. Ljudje so prišli ven z namenom obiskati tabor, predstavo, koncert, videti, kaj se dogaja, ne pa samo na kavo in čik. V zvezi s temi dogodki bi rad začel furati mesečne predstave/koncerte, karkoli.«* (snovalec tabora, interno gradivo, 2017)

Karnevalski prostor tako ne obstane kot kritika obstoječega sistema, temveč ustvarja počasne vztrajne premike in tako spodjeda večje sisteme, tudi hegemonije mišljenja. »To pa je mogoče tako,« poudarja Piškur (2006, str. 31), »da poleg zavračanja oblasti, sistema in ureditve ustvarja delovanja.«

ANAHRONIZEM

Če je totalni zavod prostorsko ločen od prevladujoče družbe, hkrati pa heterohronija, v kateri bivajo vzporedne časovnosti, je mogoče v tem prostoru, »ne-kraju« izpeljati več »položajev« obenem. Kot od eno možnost sem predstavila taborjenje, ki je v prostor vneslo nek vzporedni dogodkovni čas. Vendar pa je v tej časovni mnogoterosti zavodov še druga komponenta: v instituciji se ne odvija več dogodkovnih časov, temveč tudi več zgodovinskih časov obenem. V tem poglavju pa bom poskušala razumeti, kako je totalna institucija hkrati linearna in ciklična v vsakdanu, v premici zgodovinskega časa pa je sodobna in zgodovinska.

Totalne ustanove izhajajo iz srednjega veka, ko so obvladovale večji del bivalnega prostora. Špital, samostan, gobavišče in dvor, Flaker (1998) jih poimenuje prototalne ustanove, so se po srednjem veku in odpiranju družbe zgostile v eno samo obliko totalne ustanove, pri čemer avtor poudarja, da se ohranja večni obrazec, po katerem kolektivno življenje biva v zaprtem prostoru pod skrbniško oblastjo. V tem smislu je totalna ustanova v bistvu anahronizem, nemara celo atavizem, otoček ali ostanek fevdalne oblasti v kapitalistični družbi (prav tam). Totalna ustanova je mimozgodovinski pojav, časovnico preči v dveh parametrih. Ne ustreza sodobnemu času po družbeni ureditvi in obenem čas v zavodu ne ustreza vsakodnevnom minevanju časa. Če je ostanek fevdalne oblasti, se to odraža v skrbstvenem osebju, zaprtosti itd. Po drugi strani pa je otoček drugačnega poteka časa; avtorji namreč dokazujejo, da je čas v ustanovah cikličen, v nasprotju s sodobnim doživljanjem časa, ki naj bi bil linearen.

To dvojno časovno neustreznost totalnih zavodov bom poskušala nadalje razčleniti. Čas v ustanovi je cikličen, saj se pojavlja iz dneva v dan, iz leta v leto, obedi so vsak dan ob isti uri, prav tako vizite, menjave osebja, božič se anually praznuje v začetku decembra, ko delavci še ne odidejo na dopust.

Vendar pa ta čas, poudarja Flaker, ni naraven, kot je naravna cikličnost podeželskega življenja (prav tam). Totalni zavodi »umetno« poustvarjajo cikličnost nekega zgodovinskega obdobja.

Kmet srednjega veka se je moral podrežati kataklizmam, njegov čas je pripadal bogu in nerazumnim božjim potezam. Le Goff (2002) utemeljuje, da je do spremembe v percepciji časa prišlo v osrčju srednjega veka, ko je čas trgovca nastopil proti času cerkve – trgovec je svoj čas, ki ga je uporabil za prenos blaga, poskušal prodati, Cerkev pa ga je obtožila oderuštva, saj je prodajal tisto, kar pripada le bogu. Trgovec je torej čas laiciziral. To je, pojasnjujejo zgodovinarji, eden najpomembnejših prelomov v mentalni zgodovini, sprememba časa v laično posedovanega pa je utemeljila ideologijo sodobnega sveta. »Rez s časom«, reče Le Goff (prav tam, str. 58), »veliki rez 12. stoletja, ki je zaznamoval razvoj evropskih družb.«

S tem pa se skorajda vračam v prvo poglavje, k nikdar končani (in začeti) dialektiki med časom in prostorom. »Povezava med občutkom za čas in občutkom za prostor je bolj revolucionarna novost, ki pa je zelo pomembna.« (prav tam, str. 61) Trgovec svoj čas namreč prodaja, ker blago prenaša iz enega prostora v drugega, plačan pa je v času prenosa.

Ko trgovec svoj čas osvobodi božjih okovov, ga lahko torej zamenja za plačilo. To je ena temeljnih premis, ki veljajo v družbi, ki pa – to moramo opaziti – ne veljajo znotraj totalnega zavoda. Resda obstajajo redke (nepravične) izmenjave dela in plačila, vendar so prevladujoča valuta v zavodu cigarete, vžigalniki, usluge. Stanovalec svojega časa ne more prodati, za razliko od zunanjega sveta čas ni vreden, ampak je edina stvar, s katero je mogoče neomejeno razpolagati. Je čas čakanja, ki se vleče ter ga je preveč, ne pa nekaj, kar bi lahko imelo pomembno menjalno vrednost. Obenem so stanovalci nekako ujeti v osebnem in zgodovinskem času pred prihodom v zavod, izključeni so iz običajnega doživljanja časa: trendi oblačil in frizur jih obidejo, ne poznajo političnega in družbenega dogajanja, časopisi v zavodskih skupnih prostorih so nemalokrat naključnih datumov in celo letnic izida, stanovalci povedo, da težko sledijo razpravam v bližnjem baru, saj ne poznajo aktualnih dogodkov, o katerih se vaščani pogovarjajo. Obenem so nemalokrat tudi v intimnem minevanju časa ujeti v dogajanje pred bivanjem v instituciji.

In če nadaljujem s prejšnjo, srednjeveško linijo, po Pouletu (1949, v Le Goff, 2002, str. 58): »Za kristjana srednjega veka je občutiti pomenilo občutiti, da je. Občutiti, da je, pa ni pomenilo občutiti,

da se spreminja, da samega sebe nasledi.« Čas je kristjana vedno vračal k bogu, k prvemu vzroku, ne pa k napredku, ni se odmikal od svojega izvora, ampak se je k njemu vračal. Cikličnost je bila torej v večnem vračanju k istemu (ustvarjeni, ne spreminjajoči), v čemer pa laični čas posrednjeveškega človeka stremljeva k napredku, ki je linearen, odhaja od svojega izvora in se k njemu ne vrača.

Za človeka razsvetljenstva pa čas pomeni - samega sebe naslediti ali kot Le Goff (prav tam, str. 68) razbira Abelardovo (prav tam) miselno dediščino: »Abelard je v izdelani obliki premestil središče pokore z zunanje sankcije proti notranjemu kesanju in za človeka prek analize namenov odprl polje moderne psihologije.«

Čas torej, kolikor je totalen, dvojno obstane v srednjem veku. Institucija sama je ostanek tega časa, obenem pa sta ciklični čas obredov, ritualov in nenehno vračanje istega ostanek srednjega veka. Čas, ki ga ni mogoče unovčiti in prodati, uporabiti ob vrednem delu, obenem pa čas čakanja in stalnosti ni več voden od boga, temveč od institucije – panoptikona samega.

Potem ko je Le Goff (prav tam) obelodanil, da tudi moderna psihologija izhaja iz srednjeveškega preloma s časom, bom poskušala razumeti, kaj to pomeni za terapijo in mogoč napredek zavodskih prebivalcev. Avtor (prav tam) trdi, da ciklični čas dopušča le pokoro, linearni čas pa analizo samega sebe, saj se sebstvo v času spreminja in napreduje – zavest torej ob svojih absolutnih vrednostih ne trči ob greh in kes, ampak je soočena z (z)možnostjo samo sebe naslediti, poustvariti, spremeniti. Nasledstvo samega sebe pa se v cikličnem času totalnih ustanov kaže kot nedosegljivi paradoks. Ugotovitev me pušča z vprašanji: Sta v zavodu mogoča terapija in psihološki napredek? Ali cikličnost obstoja psihološko dogajanje zvede na krožnost in onemogoča napredovanje?

Tako je svoje občutke ubesedila ena izmed stanovalk: »Nč ni, vse skupi je en drek. Ni prov nč novga. Čist nč. Dej nehi no, to je že stara pesmca. Bom js neki povedala. Je in je blo, ne ... kva je že dons? Blo je. Je blo. No, kaj to pomen? Je ne. Je blo, je blo. Tko. Blo je neki, kr tko, blo je ne. Pa ni blo nč posebnega, tko k je zmjri. Edin mogoče neki posebnega. Ne znam povedat. Nimam pojma.« (stanovalka, interno gradivo, 2016)

CIKLIČNA PSIHOLOGIJA

S temi vprašanji se bom naslonila na Burkhardta Mullerja in njegov članek »O odnosu med terapijo, pedagogiko in socialnim delom - ravnanje s časom kot profesionalna naloga.« (Muller, 2008, str. 125) Opira se na Rankovo delo in spoznanja o »aktivni tehniki« psihoanalizi (1926, 1929, 1931, v prav tam), v osnovi pa gre za zagovor nekaterih psihoanalitičnih idej o razvoju ega, uporabi terapevta in ločitveni travmi, ki sledi prekinitvi terapevtskega odnosa. Pokazala bom, da osnovne predpostavke, ki naj bi služile socialnemu delavcu in opolnomočenju, v zavodu ne morejo veljati. Rank (1931, v Muller, str. 130) vidi »časovno ustrezen zaključek obravnave kot ključno terapevtsko sredstvo«, obenem pa dodaja (1931, v prav tam, str. 130), da je terapija lahko konstruktivna samo, če se klient znajde v takšnem položaju, da lahko konstruktivno reagira na ločitveno travmo.

Omenjeni avtor zagovarja idejo uporabe časovne omejitve v smislu operacionalizacije principa realnosti, in sicer v smislu sistematičnega konfrontiranja terapevtskega procesa z njegovim lastnim koncem. To naj bi klientu pomagalo okrepiti njegovo sposobnost konstruktivne uporabe preostalega terapevtskega časa.

»To pa je uresničljivo samo, če je klientu vse od začetka obravnave prepuščena in dovoljena vloga aktivnega ustvarjalnega ega/jaza. Tako ob koncu terapije ne more reagirati drugače kot prav« (1931, v prav tam, str. 133). V psihoanalizi je temeljno terapevtsko orodje »prostolebdeča pozornost«. Čas, ki je uporabniku namenjen, je izprazenjen terapevtovih vsebin, predpostavljanja, torej resnično uporabniški – avtonomen. Temu Taft (prav tam, str. 138) reče »čas za klienta, ki ga ima klient pravico uporabiti po svojih lastnih merilih.« Terapevt je uporabljen za ego razvoj klienta.

Mogoče ni potrebno nadaljnje razpredanje, da v doživljenjski institucionalni situaciji časovna omejenost ni mogoča. Uporabniška situacija ne predvideva ločitvene travme, ampak prej sartrovsko travmo večnega ostajanja, beckettovsko večnega čakanja. Prav tako v zavodskem času ni »časa uporabniške avtonomije«, v katerem bi bili stanovalci resnični uporabniki storitev, v nobenem fragmentu institucionalne realnosti ne diktirajo svoje prisotnosti, odhoda, ne

obvladujejo svojega časa. Delavci, psihiatri in medicinsko osebje jim niso v uporabo, predvsem pa se ne predvideva, da bi bili uporabljeni za razvoj ega, temveč za ravnoteženje *statusa quo*. Moderna psihologija torej, kot smo predpostavili, v ritualiziranem zavodskem okolju ne najde prostora.

Zerubavel (1979, v Zaviršek, 1994) na primer opaza, da je bolnica organizirana temporalno. Posebno pozornost nameni rotacijskemu sistemu osebja, ki razkrije konfliktnost med časom osebja in časom pacientov – med zasebnim časom delavcev, ki odhajajo iz rotacijskega sistema v (linearni) vsakdan, in cikličnim časom stanovalcem, ki jim rotacije diktirajo bivanje.

Da bi bilo moralno in etično vprašanje tega odhajanja razrešeno, institucije uporabljajo način nepretrganega pokritja – ohranjajo ciklično socialno strukturo in vpeljejo depersonalizacijo, Institucionalizirajo osebno zamenljivost. (Zaviršek, 1994). Zerubavel (1979, v Zaviršek, str. 104) uvede pojem »rutinizirane karizme«. Da se upraviči ciklično »izginjanje zaposlenih«, je osebje pomembno le še toliko kot njihove vloge, njihov pomen za uporabnike pa ni več oseben, temveč institucionalen. Udeleženec tabora je pripovedoval o incidentu » ... je prosil, če bo lahko dobil uspavalno tableto, je sestra rekla, da jo dobi, če pride takoj gor, čez pol ure pa ne bo šlo.« (interno gradivo, 2016) in poudaril, da se mu ne zdi problematična ta specifična sestra, temveč vloga, ki ji je oddeljena. V odnosu do prebivalcev zavzamejo neko vlogo, prav tako pa imajo stanovalci v transferju vlogo, ki se ciklično obnavlja – vlogo pacienta, ki zavoljo totalnosti in nepretrdnosti »mine šele s smrtjo«.

Ena izmed stanovalk je na svojo omarico hotela prilepiti slike, a ji je bilo to preprečeno. Povedala nam je, da »ne smem uničiti pohištva, ker bo enkrat od nekoga drugega.« (prav tam) Za stanovalko, ki v zavodu biva že dobro desetletje in ji preostaja samo še institucionalna realnost, je »nekdo drug« v resnici njen posmrtni naslednik. Njena individualnost v tem ni pomembna, slike na omarici so le neprijeten opomnik, da se neustrezno staplja s svojo uporabniško vlogo in pušča sledi. Učinek njenega obstoja se v nalepkah prenaša v naslednjega stanovalca, ki ima pravico do stanovalske vloge, očiščene predhodnikov.

Tukaj je priložnost, da se vrnem k Foucaultu (2007) in notranjemu toku zavesti, ki ga sam ni videl kot priročnega, saj zamegli s svojo diskurzivnostjo. Pa vendar, kot smo razložili, je institucionalna heterohronija dvojna – v zgodovinskem času in v času vsakdanjega življenja. Stanovalci totalne institucije postanejo le vloga, ki jo ciklično obnavljajo, tok njihovih življenj in notranjih zavest pa je tisti, ki ga totalnost uzurpira. Panoptikon tega institucionalnega prostora ne mineva, ko stanovalci fizično zapustijo kraj zaprtosti, temveč vztraja v zavesti. Vsakodnevne interakcije z osebjem to ne-linearnost notranjega zavestnega časa obnavljajo in utrjujejo, ne predvidevajo pa izboljšanja, napredka, razrešitve psiholoških stisk. Zdi se, da so priložnost za napredek stanovalci »zapravili v prejšnjih pred-fazah institucionalnega bivanja«, totalnost, ki jih zajame v zavodu, je nepovratna, linearnost življenja ni več predvidena. Vloga, ki jim je namenjena, se obnavlja iz dneva v dan, po smrti pa se reciklira v novem stanovalcu.

V tem je notranja zavest stanovalcev tista, ki je najbolj nepravilno totalizirana. In prav zavest mora biti polje deinstitutionalizacije. Tabor, ki je fizično postal del zavodskega prostora, a je obenem uvedel in vztrajal pri »netotaliziranem« vsakdanu, je prinesel pomembne uvide. Totalnost, ki je v zavesti stanovalcev, se pogosto živi še naprej v stanovanjskih skupinah, odnosi med delavci in uporabniki pa v hierarhiji vztrajajo tudi onkraj zidov.

Ena izmed stanovalk je eksplicitno izjavila, da *»zavod je kot zapor, tabor pa ji predstavlja nepojmljivo svobodo«* (stanovalka, interno gradivo, 2016), pri tem da je tabor potekal na zavodskem območju. Ko tabor, ki je niz dogodkov, mine, je dvorišče zopet totalna ustanova in postane del »zapora«. Po drugi strani je eden izmed stanovalcev v pogovoru rekel: *»Nočem v stanovanjsko skupino, ker nadzorujejo, kaj delam«* (izjava se nanaša na svobodo v zavodski lopi, kjer lahko prosto dela z vrtalnim strojem, česar mu v novejši in sodobneje opremljeni stanovanjski skupini ne bi pustili) (stanovalec, prav tam).

Odpiranje zavodov ne pomeni ničesar, dokler vztrajajo odnosi in dokler je notranja zavest uporabnikov podrejena vsakdanu, ki jim ga je diktiral zavodski ritem. Odpiranje zavodov ni enako odpiranju polemike o totalnosti. Ena izmed udeleženk je *»tabor uzrla*

kot 'stalnico' – nekakšno 'prijazno', a divjo sosedo, ki bi ustanove spremljala vse do zaprtja (oz. končne oblike transformacije). Ne nujno v obliki tabora, a nekakšne karavane ali 'odprtega laboratorija'. Most med prej in potem oz. sedaj in potem ali celo med tem, kar je, in tem, kar bi lahko bilo. Prav zaradi odpiranja tem in preizkušanja drugačnih konstelacij v strukturi delovanja, odnosov ...» (interno gradivo, 2016)

Šele med odpiranjem tem v vsakdanjem preživljanju se pojavijo obzorja deinstitucionalizacije. Nacionalna strategija, ki se bere kot seznam ukrepov, je prepogosto odsev strokovnega narcisizma in čudna apologija za desetletja, ko se ni na tem področju storilo dovolj. Flaker (1998, str. 251) poudarja, da »mora biti stroj deinstitucionalizacije polemično usmerjen do vseh dispozitivov, ki so nastali v azilu in ki ustvarjajo podrejenost varovancev« (prav tam). Da mora zanikati vlogo strokovnjaka in spremeniti njegovo vlogo v zagovorniško.

Temu pritrjujemo, obenem pa na taborni izkušnji utemeljimo idejo, da deinstitucionalizacija ni tako preprosta, kot je le zamenjava ali zmanjšanje prostora zaprtosti, in ni tako kompleksna ter nedosegljiva, kot si strokovna javnost misli v svojih traktatih, ko deinsitucionalizacijo skuša zvesti na golo dihotomijo: biti deinstitucionaliziran ali pa ne. Zagovorništvo z dvorišča, tudi »odprti laboratorij« in mesečne predstave niso slab začetek, deinstitucionalizirati čas in ljudi pred zavodskim prostorom, odpreti polemiko, svoj strokovni etos pa podrediti procesu.

Zdi se, da smo deinstitucionalizirali en teden.

LITERATURA

- Babič, K. (2009). Heterotopije: drugi prostori ali drugo prostora? *Filozofski vestnik*, 30(3), str. 121–136.
- Certeau, M. (2007). Iznajdba vsakdanjosti I: Umetnost delovanja. Ljubljana: Studia Humanitatis
- Cuyllé, L. (1991). Le vprašanje časa? *Časopis za kritiko znanosti*, 19(138–139), str. 97–103,
- Flaker, V. (1991). Hrastovec v Ljubljani – Mladinski delovni tabor Hrastovec 1989. *Časopis za kritiko znanosti*, 19(138–139), str. 47–97.
- Flaker, V. (1998). *Odpiranje norosti: Vzpon in padec totalnih ustanov*. Ljubljana: Založba*/cf.
- Foucault, M. (1997). Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias. *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. Edited by Neil Leach. NYC: Routledge, str. 330–336
- Foucault, M., Badiou, A. (2007). *Življenje in prakse svobode: Izbrani spisi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Foucault, M. in Derrida, J. (1990). *Dvom in norost*. Ljubljana: Založba Analecta.
- Giddens, A. (1979) *Central problems in Social Theory*. London: The Macmillan press Ltd.
- Le Goff, J. (2002). *Za drugačen srednji vek (čas, delo in kultura na Zahodu: 18 esejev)*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Margole, A. (1999). *Malopridna mladež med zaščitniki in preganjalci: k nastajanju mladinskega prava*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Massumi, B. (1992). *A User's Guide to Capitalsim and Schizophrenia, Deviations from Deleuze and Guattari*. MIT Press. Swerve Edition.
- Muller, B. (2008). O odnosu med terapijo, pedagogiko in socialnim delom – ravnanje s časom kot profesionalna naloga. *Socialna pedagogika* 12(2), str. 125–145.
- Piškur, B. (2006). Karneval in angažirano delovanje. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, 34(223), str. 30–39.
- Snovalke in snovalci tabora. (2016) Interno gradivo – posnetki in transkripcije večernih in po-tabornih refleksij, pogovorov na taboru, tabornih dnevninskih zapiskov itd.
- Zaviršek, D. (1994). Psihiatrični oddelek med boleznijo in njeno kulturno manifestacijo. *Socialno delo*, 33(3), str. 217–225.

PROSTORSKI VIDIKI ŽIVLJENJA V ZAVODU

297

PLACE AND LIVING IN AN INSTITUTION

Luka Piletič, *abs. soc. ped.*

Ob Težki vodi 25, 8000 Novo mesto

piletic.luka@gmail.com

POVZETEK

Namen eksplorativnega raziskovanja in pričujočega članka je prikazati, kako stanovalci socialnovarstvenega zavoda doživljajo prostore, v katerih živijo, in to razumeti skozi humanističnogeografsko formulacijo občutka za prostor ter iz ugotovitev izluščiti možne implikacije za proces deinstitutionalizacije. Na podlagi tem, ki so se kot dominantne odpirale organizatorjem med poletnim taborom s stanovalci enega slovenskih zavodov, izluščenih s pomočjo analize refleksij, so bili izvedeni individualni polstrukturirani intervjuji s sedmimi stanovalci tega zavoda. Nekatere izmed ugotovitev potrjujejo, da sobe, v katerih živijo, za večino intervjuvanih niso prijetni prostori ter da se nekateri bolje počutijo v skupnih prostorih. Nadalje, da ljudje skrbijo za tiste prostore, v katerih se dobro počutijo in za katere se jim zdi smiselno skrbeti. Zavod razgrnem kot prizorišče konflikta različnih občutkov prostora – stanovalci živijo v prostoru, s katerim ne morejo upravljati, zato sklepam, da zavod sam proizvaja občutke odtujenosti od prostora. Vidik procesov deinstitutionalizacije bi tako moral biti tudi zapiranje vrzeli med posameznikom in prostorom ter ustvarjanje prostorov, v katerih je smiselno živeti.

KLJUČNE BESEDE: *življenje v ustanovi, deinstitutionalizacija, občutek prostora, socialnovarstveni zavod*

ABSTRACT

The aim of the explorative research and present article is to consider how people who live in an institution experience the places they inhabit through the concept of sense of place as formulated by human geography. From this, I derive possible implications for the process of deinstitutionalisation.

Individual semi-structured interviews were conducted with 7 inhabitants of a Slovenian long-term residential care institution, based on the analysis of the reflections of the organisers of a summer camp that took place in the institution. The results show that most interviewees do not consider the rooms they live in as pleasant places and that some feel better in the common rooms. They take care of the places in which they feel well and which it makes sense to take care of. The institution is a site of conflict of different senses of place. Its inhabitants live in a place over which they have little influence. I conclude that the institution itself produces the feelings of alienation from place. One of the tasks of deinstitutionalisation should therefore lie in closing the gap between an individual and place and in creating places in which it makes sense to live.

KEY WORDS: *living in an institution, deinstitutionalisation, sense of place, long term residential care institution*

TEORETIČNI UVOD

Totalne ustanove pa tudi deinstitutionalizacijo pomembno opredeljuje prostorski dejavnik: zgodovina totalnih ustanov je pravzaprav zgodovina prostorske segregacije ljudi (Flaker 1998; Foucault 1998), eden od ciljev deinstitutionalizacije (najbrž nujen, zagotovo pa ne edini) pa je preselitev prebivalcev ustanov nazaj v skupnost (Rafaelič 2015). Vsaka ustanova tako predstavlja nek ponavadi ograjen in delno izoliran prostor, hkrati pa je sama polna prostorov (sobe, kadalnica, jedilnica, kuhinja ...), ki imajo za različne ljudi različne pomeni. Predpostavljam, da boljše razumevanje prostora pomeni

boljše razumevanje totalne ustanove, s tem pa boljše izhodiščno točko za procese odpiranja oziroma deinstitucionalizacije.

Glede na to, da je ravno prostor tisti predmet zanimanja, ki naj bi ločil geografijo od ostalih ved (lepše povesta Seamon in Sowers, 2008, str. 43): »Astronomija ima nebo, zgodovina čas, geografija pa prostor.«, se zdi smiselno obrniti se na geografska dognanja o prostoru in njegovem pomenu za človeka kot teoretskem okviru razmisleka in interpretacije rezultatov. V prid ustreznosti te odločitve govori tudi predpostavka socialne geografije, da prostor pogojuje socialno življenje, kajti vsi socialni odnosi obstajajo v prostoru, ta pa jih oblikuje in omejuje (Velikonja 1989, str. 158). Relph (1976) gre še dlje in trdi, da »biti človek pomeni živeti v svetu, ki je napolnjen s pomembnimi [significant] prostori,« torej da prostor celo opredeljuje človeka.

V literaturi v angleškem jeziku je najti več podobnih si izrazov, katerih pomeni se pogosto prekrivajo in razlikujejo od avtorja do avtorja, zmeda pa še naraste, ko se lotimo iskanja slovenskih ustreznih. Humanistični geografi s Tuanom (2001, str. 6) na čelu so razvili pojem »place«, ki se od pojma »space« (oba bi sicer lahko prevedli kot prostor) razlikuje v tem, da »place« nastane takrat, ko človek nek »space« napolni s pomenom in vrednostjo. V izogib terminološkimi nejasnostim bomo v članku za fizični prostor uporabljali izraz prostor, za njegov pomen za posameznika pa izraz »občutek prostora« (orig. »sense of place«, uporabljam prevod od Debenjak (2013)), ki ga nekateri avtorji uporabljajo, da poudarijo pomen prostora kot objekt človekovih čustev oziroma vidik subjektivnega doživljanja prostora (Rose 1995; Cresswell 2006). Izraz je uporaben, ker implicira, da imajo različni posamezniki glede istega prostora lahko zelo različne občutke, hkrati pa, kot poudarja Rose (1995), si lahko enak občutek prostora deli več ljudi ali pa pridejo različni občutki za prostor v navzkrižje.

Eden od možnih načinov razumevanja občutka prostora je skozi Relphova (1976, str. 49) koncepta notranjosti in zunanosti (insideness in outsideness): »Biti znotraj prostora pomeni pripadati mu in se identificirati z njim«, biti zunaj pa pomeni doživljati vrzel med seboj in prostorom; primer tega je domotožje (Seamon in Sowers 2008). Biti znotraj pomeni počutiti se varno in sproščeno;

bolj kot je posameznik znotraj prostora, bolj se identificira z njim (prav tam).

Relph (1976, str. 51–52) nadalje razčleni notranjost in zunanost na več nivojev. »Incidenčna zunanost« je doživljanje prostora, v katerem se fizično nahajamo, kot zgolj prizorišče naše aktivnosti, ki pa za aktivnost in nas nima zares pomena; lahko bi bili tudi kje drugje. Primer tega so sestanki v letaliških hotelih ali pa trgovski centri na periferiji mest. Gre za zunanost, ki jo izkusijo obiskovalci prostora, za katerega jim je bolj ali manj vseeno, če je tam ali ne. Po drugi strani pa nosi »objektivna zunanost« s seboj aktivno željo posameznika po nepripadanju oziroma distanciranju od prostora, v katerem se nahaja, kar je v kontekstu zavoda zagotovo delno povezano s stigmo, ki te doleti kot psihičnega bolnika. Avtor opiše še »eksistencialno zunanost«, ki nasprotno od objektivne pomeni, da »prostor zavrne posameznika« (prav tam, str. 51); gre za odtujenost, za »zavedanje zadržanega [withheld] pomena in nezmožnost sodelovanja v teh pomenih« (prav tam).

Relph opredeli tri nivoje notranjosti: »vedenjsko notranjost«, ki pomeni fizično nahajanje v nekem prostoru, »empatično notranjost«, ki zadeva čustveno vpletenost v prostor, ter »eksistencialno notranjost«, ki je popolna in nezavedajoča se pripadnost (orig. »unselfconscious commitment«) prostoru. Tem trem nivojem doda še »posredno (vicarious) notranjost«, ki pomeni občutek pripadanja prostoru preko medijev ali romanov (prav tam, str. 50), sam pa bi v kontekstu totalnih ustanov k posredni notranjosti dodal še družinske člane, prijatelje in ostale obiskovalce stanovalcev zavodov kot posrednike, saj s svojimi pripovedmi posredujejo stanovalcem vsaj bežen občutek notranjosti v prostorih, ki so jih ti zapustili.

NAMEN EKSPLORATIVNEGA RAZISKOVANJA

Namen eksplorativnega raziskovanja je na osnovi humanističnogeografske konceptualizacije občutka za prostor preveriti, kako stanovalci socialnovarstvenega zavoda doživljajo prostore, v katerih živijo, ter iz ugotovitev izluščiti možne implikacije za proces deinstitutionalizacije.

METODA

Članek je nastal v okviru raziskave Akcijsko raziskovalno razvijanje pogojev za procese deinstucionalizacije, v okviru katere smo študentje in profesorji ljubljanske pedagoške fakultete s pomočjo nekaj ljudi od drugod organizirali tabor skupaj s stanovalci enega od slovenskih socialnovarstvenih zavodov.¹ Ker je tabor potekal na zavodskem dvorišču, smo taboreči pogosto prihajali v stik z elementi zavodskega vsakdana, kar je na nas seveda puščalo različne vtise. Udeleženci tabora smo sproti pisali refleksije, ki sem jih analiziral in na podlagi njih izluščil nekatere ključne teme v zvezi z vsakodnevnim življenjem v zavodu. Porodila se mi je ideja, ki je osnova tega članka, preveriti iz refleksij dobljene teme pri stanovalcih zavoda, torej pri ljudeh, ki te resničnosti živijo.

Tako sva s Kato Rupar, soudeleženko tabora, s katero sva sodelovala v fazi izvajanja intervjujev, iz refleksij, ki smo jih pisali udeleženci po zaključenem taboru, izluščila dominantne teme. Na podlagi teh sva pripravila in nato izvedla polstrukturirane poglobljene intervjuje s sedmimi stanovalci zavoda. Glavna kriterija izbire sta bila osebno zanimanje za osebo in že vzpostavljen odnos, ki se je oblikoval med pripravo tabora, še najbolj pa na samem taborjenju. Eden od dejavnikov izbire za intervju je bil tudi ta, da naju je zanimalo kaj več o temi, o kateri smo se z določeno osebo že pogovarjali ali jo je zgolj omenila. Tako smo si vsi prihranili uvodno fazo vzpostavljanja zaupanja in hitreje prišli do nekaterih bolj osebnih tem, do katerih sicer morda ne bi, po drugi strani pa so naše predhodne izkušnje o drugem morda vplivale na način in vsebino najinega spraševanja ter njihovega odgovarjanja.

Z nekaterimi sva se za intervju dogovorila že nekaj tednov prej, nekaj pa sva jih prosila za sodelovanje neposredno pred izvedbo intervjuja na podlagi odpovedi koga od prej izbranih ali zgolj trenutnega navdiha.

Intervjuje sva ob dveh ločenih obiskih zavoda v razmaku nekaj dni izvedla s sedmimi stanovalci z vseh oddelkov zavoda, razen z varovanega. Pozorna sva bila na to, da sva vključila tako moške kot

¹ Za več informacij o taboru glej Bilčič, Ločniškar in Sovdat (2017) v pričujoči številki.

ženske različnih starosti, ki bivajo v različno velikih sobah. V zavodu stanujejo od dveh do osmih let. Za prostor izvedbe intervjuja sva se dogovorila z vsakim stanovalcem posebej glede na dostopnost mesta, njegove želje in to, da prostor nudi dovolj zasebnosti.

Vse intervjuje sva s privolitvijo intervjuvancev posnela in dobesečno prepisala. Transkripcije so nama služile kot podlaga za analizo oz. vir podatkov. Odločila sva se za *in vivo* in deskriptivno kodiranje. Dobljene kode sva znotraj posameznega intervjuja najprej osno kodirala, potem pa kode vseh intervjujev združila v kategorije (Saldaña, 2013). Ker se je izkazalo, da sva si polje zanimanja zastavila preveč na široko, da bi uspela analizo strniti v koherenten članek, sem se v naslednjem koraku odločil, da se v članku osredotočim zgolj na temo prostora, ki se je izkazala za eno bolj izpostavljenih in zanimivih za analizo na podlagi analiz refleksij, še posebej pa na podlagi analize intervjujev s stanovalci.

IZSLEDKI

Med sobami in skupnimi prostori

Velika večina ljudi v zavodu biva v štiri- ali večposteljnih sobah. Kot je bilo opaziti, imajo na voljo omaro za svoje stvari in nočno omarico, ne pa vedno tudi možnosti za urejanje sobe po lastnih željah; konec koncev gre za zavodsko lastnino. Skleпам, da je to, v kolikšni meri stanovalci lahko oblikujejo svoj prostor po svoje, odvisno tudi od vsakokratnih dogovorov z zaposlenimi.

Nihče od intervjuvanih razen ene stanovalke sob ne omenja kot prijetnih prostorov, kjer bi se dosti zadrževali. To gre morda pripisati dejstvu, da si sobe delijo z drugimi ljudmi, čeprav na primer ena stanovalka izrecno pove, da ji deljenje sobe ne predstavlja problema. Drug stanovalec na vprašanje, kako mu je živeti v sobi s še tremi ljudmi, odgovori: »*Ma ne vem, men je dobr no. Edin, kar mi je tko, na cajte bi se rad sam zase vzel, tisto, da sm sam, sam ne vem.*« Eden izmed intervjuvanih bivanje v petposteljni sobi opiše tako: »*Jah, T. ob 6h zjutri radio pržge, pol pa zaspi ob njemu, jst pa to poslušam. Pa še J. pride do njega. Pa jezijo se vsi, pa se derejo na sestre.*« Ena od

intervjuvank je povedala, da se je pred prepiri sostanovalk zatekala kar v stranišče, kamor se je zaklenila in čakala, da se situacija pomiri.

Izjave nakazujejo, da imajo ljudje, ki bivajo v večposteljnih sobah, majhen nadzor nad dogajanjem v sobi. Le stežka lahko o zavodskih sobah govorimo kot o zasebnih prostorih. Najbolj zasebne so morda postelje in omare, čeprav je poveden primer stanovalca, ki ima zaradi prostorske stiske omaro kar na hodniku, ključ pa je v danem trenutku imela samo medicinska sestra, ki jo je moral vsakič, ko je hotel do svojih stvari, poiskati in prositi, naj mu pride odklenit ...

Dva stanovalca sta omenila, da se iz lastnih sob kdaj pa kdaj umakneta v skupni dnevni prostor: *»Tam mammo lepo ločen, zares en prostorček. Mammo tam, prideš, gledaš, sediš, pa lahko se tut uležeš, tam v trenutku zaspiš, pozabiš na čike al pa na probleme. Se tam usedeš. Tam lažji zaspiš k pa v sobi. In pol, ja, in še to. To moram predlagat, da bi bil ta prostorček odprt do polnoči.«* Očitno je, da se na tej točki zavodski in posamezničin občutek za prostor ne ujemata, saj stanovalka lažje zaspi v skupnem prostoru kot v svoji sobi, ki je spanju namenjena. Lahko se torej zgodi, da ljudje v skupnih prostorih najdejo več varnosti in zavetja kot v svojih sobah, morda imajo tam celo več vpliva: *»V naši tisti kadilnici je skupščina al parlament, tam se vse not zmenmo. Tam je, vse se not zve. Tam not vse zveš, kar hočeš. In če ne bi mel te kadilnice, jst ne vem, kje bi živela. V sobici, a me razumeš, bi živela.«*

Lahko se toraj zgodi, da se ljudje počutijo bolj »znotraj« skupnih prostorov kot pa v lastnih sobah, ki si jih delijo z ljudmi, s katerimi se pogosto ne razumejo dobro. Vprašanje pa je, koliko ljudi, če sploh kdo, se v zavodu počuti do te mere doma, da bi lahko rekli, da gre za eksistencialno ali vsaj empatično notranjost.

Skrb za prostor

Iz intervjujev in obiskov zavoda je razvidno, da si ljudje na različne načine prisvajajo zavodske prostore: si na primer uredijo ali okrasijo del stene ob svoji postelji, nočno omarico in omaro za obleke, čeprav je ena stanovalka v osebnem pogovoru izpostavila, da je imela zaradi tega težave z zaposlenimi, ker naj bi to pomenilo uničevanje zavodske imovine.

Trije od intervjuvanih stanovalcev so bodisi izrazili željo po delu bodisi povedali, da so dejansko delali na lokacijah, o katerih so drugje v intervjujih povedali, da se tam dobro počutijo ali pogosto zadržujejo. Tako je stanovalec, ki veliko časa preživi na terasi pred zavodom, rekel, da če že bi kaj delal, bi tam pometal, stanovalka, ki rada »pobegne« v park, je tam včasih grabila listje, najbolj izrazit pa je primer gospe, ki si sobo deli samo z eno sostanovalko (to je v zavodu redkost): *»Ja, zdej pa sama svojo sobo čistim, pomivam in vse skrbim sama, kopalnico, vse [...] Tko da čistilke že vejo, grejo mimo moje sobe, če vprašajo, rečem, vse v redu, ni treba, tko da to je zdej moje.«* Za to gospo, ki pove tudi, da se v sobi dobro počuti in tam zadržuje večino časa, je smiselno skrbeti za svojo sobo.

Druga gospa, ki nima možnosti živeti v sobi samo z eno stanovalko, pa pravi, da ima dost dela s svojo omaro pa s svojimi šalčkami [...]. *»Pa mam tko kr štaló, pa se lotm, pa vse pospravim.«* Skrb torej omeji na svojo omaro.

Predpostavimo lahko, da ljudje skrbimo za tiste prostore, v katerih se počutimo, da smo »znotraj«, rečeno z Relphom (1976). Vendar socialnovarstveni zavodi niso prostori, s katerimi bi se ljudje pogosto radi identificirali. To razbiram tudi iz pripovedi stanovalcev: vsi razen ene intervjuvanke so se eksplicitno distancirali od dela ostalih stanovalcev zavoda, rekoč da so bogi, nori, zmešani itd., kar je ob velikem številu ljudi seveda pričakovati, vendar lahko sklepamo, da distanciranje od sostanovalcev nosi v sebi tudi sled distanciranja od zavoda kot prostora. Pri enem stanovalcu se to vidi tudi v tem, da ne želi biti fotografran, na svojem blogu pa ne piše o zavodu, ker ne želi, da bi se ga povezovalo z ustanovo. Tu gre torej za objektivno zunanost, za posameznikovo distanciranje od prostora. Zdi se, da je zavod prostor zavrženosti in zavračanja, prostor, v katerem so se ljudje pač primorani znajti tako ali drugače, morda pa so celo v (kemijsko induciranim ali ne) stanju eksistencialne zunanosti.

Proces deinstitutionalizacije bi poleg zapiranja institucij in selitev nazaj v skupnost moral pomeniti tudi zapiranje zunanosti (v Relphovem (1976) pomenu besede). Eden od ciljev deinstitutionalizacije je »samostojno življenje v svojem stanovanju oz. v okolju, kjer je človek povsem suveren« in kjer imajo uporabniki »dovolj

vpliva, da si lahko življenje organizirajo tako, kakor si želijo sami« (Rafaelič 2015, str. 17), pogoj za samostojnost pa je tudi skrb zase v okviru zmožnosti posameznika. Ker vedno bivamo v nekem prostoru, mora skrb zase vključevati tudi skrb za ta prostor. Vendar je bistveno, da je skrb za prostor smiselna; kot je ubesedila ena stanovalka: *»Sem si prbližn pospravla sobo, glede na to, kar mislm jaz met razporejeno. Pa sej ti pravm, pol pa grem pa prelagam, zdej sm pa ugotovila, da nimam več kej prelagat.«* Ustvarjati je potrebno torej prostore, v katerih je prijetno bivati, zanje pa smiselno skrbeti, torej prostore, ki bodo pripadali ljudem, ti pa njim.

Čigav je prostor? Občutek prostora in moč

Koncept občutka prostora in predpostavka, da različni ljudje (ali skupine ljudi) prostore različno doživljamo in živimo, da imamo torej različne občutke prostora, nam lahko omogoči boljše razumevanje delovanja totalne ustanove. Če občutkov prostora ne razumemo kot zgolj individualnih, pač pa kot rezultate družbenih procesov in tudi odraze družbene neenakosti, se lahko vprašamo, čigav občutek prostora je močnejši. Čigav občutek prostora se mora boriti, da je lahko izražen? (Rose 1995, str. 99)

V intervjuju je eden od stanovalcev opisal naslednji dogodek: *»Jst se grem tuširat, pa strežnca notr pride, sm jst nag tm [...] Pa brisače prnese pa notr pride [...] Pa so vrata zaklenjena [...]«* (*»Kako pa odreagiraš v takih trenutkih?«*) *»Jah nč, skrijem se tja v banjo.«* Vidimo lahko, da je v tem primeru vdora v zasebnost šlo za konflikt dveh zelo različnih občutkov prostora: stanovalčevega, ki v zavodu prebiva in mu kopalnica pomeni prostor, ki je v nekem časovnem obdobju njegov zasebni prostor (zato se je tudi vanjo zaklenil), in strežničnega, ki ji kopalnica pomeni prostor na njenem delovnem mestu, v okviru katerega ima določene zadolžitve, med katerimi je tudi, sklepam, oskrba kopalnice z brisačami. Lahko torej trdimo, da je totalna institucija kot prostor na preseku med bivališčem nekaterih ljudi in delovnim mestom drugih neprestano mesto boja za to, čigava definicija prostora bo obveljala, čigava pa bo implicitno marginalizirana. Tako lahko razumemo tudi naslednjo izjavo stanovalca ene od slovenskih ustanov, ki jo navajajo Zaviršek in drugi (2016, str. 34): *»[U]ra je bila tri, ravno po kosilu, negovalke so rekle, da bi se*

kopal med pol četrto in četrto, potem bi šel pa spat. Rekel sem jim, ja pol me dajte pa kar zdaj spat, da vam potem ne bo več treba delati. Sem bil tako jezen. Osebe se daje med sabo, katera izmena bo kaj naredila.»

Tako se kot »pravilen« vzpostavi določen občutek prostora, ta pa nadalje vpliva na odnose in vedenje ljudi, ki se v teh prostorih nahajajo: »Prostor je produciran na način, da ohranja razmerja moči.« (Kitchin 1998, str. 350) Če obstaja nevarost, da se tudi ob preselitvi ljudi v stanovanjske skupine in druge oblike bivanja ohrani institucionalna razmerja moči (Rafaelič 2015), je treba vzroke za to iskati tudi v organizaciji prostora; pomembno vprašanje je torej, na katere načine organizacija prostora v institucijah manjša moč uporabnikov: kdo ima ključ, kdo določa, kako bodo urejeni skupni prostori, do katere mere lahko uporabniki dejansko sodelujejo pri rabah prostora in koliko so jim prostori dostopni ter ne nazadnje, ali imajo sploh možnost uporabljati prostor po svoji volji in razviti svoj legitimen občutek prostora, ali sploh želijo bivati tam ali ne.

SKLEP

*[...] Stanovanje je začasno skrivanje
pod skupno streho, včasih dolga leta, in najhuje
pri tem je brisanje spomina, vse te drobne niše
si ne zapomnijo nikogar, tu je vsakdo tujec ...*

(Novak 2014, str. 159)

Kar Boris A. Novak zapiše o hišah in stanovanjih (nekaj verzov pred citiranim odlomkom pravi tudi, da se v prvih živi, v slednjih pa zgolj stanuje), bi lahko z malo poenostavljanja rekli tudi za primerjavo bivanja v skupnosti in zavodih – ti so življenju nenaklonjeno okolje, saj zavračajo ljudi, ki v njem prebivajo, ti pa pogosto zavračajo zavod. V prispevku sem skušal orisati nekaj vidikov doživljanja prostora v ustanovi iz zornega kota ljudi, ki tam živijo, vendar nanj, kot se izkaže, nimajo veliko vpliva. Tema prostora se je izkazala za pomembno že v analizi refleksij organizatorjev tabora, med analizo pa se je koncept občutka za prostor izkazal za koristen teoretski

okvir opazovanja zavodskega vsakdana, ki bi ga veljalo izkoristiti tudi v prihodnje, nemara celo iz perspektive zaposlenih, ter na njegovi osnovi narediti bolj poglobljeno analizo. Kot zelo zanimivo se izrisuje vprašanje povezave med skrbjo in močjo.

Izkazalo se je, da se ljudje v zavodu počutijo bolj »znotraj« (kot pojem opredeli Relph, 1976) enih prostorov kot drugih in da so ti prostori pogosto kar skupni prostori. Nadalje smo ugotovili, da ljudje bolj skrbijo za tiste prostore, znotraj katerih se bolje počutijo; da je občutek notranjosti v prostoru torej povezan tudi s skrbjo zase in samostojnostjo, pri čemer je zavod občutku notranjosti izrazito nenaklonjeno okolje: eden od razlogov za to je tudi razmerje moči med zaposlenimi in uporabniki, ki se izraža v tem, da obveljajo občutki prostora zaposlenih, ne pa uporabnikov. Trdimo lahko, da zavod pripada zaposlenim, ne pa stanovalcem, kljub raznim strategijam, ki jih slednji uporabljajo, da naredijo prostore malo bolj svoje.

Pri načrtovanju deinstitucionalizacije bi bilo potrebno veliko pozornosti nameniti prav večanju moči uporabnikov in njihovega vpliva ne le na pomoč, ki jo dobivajo, temveč tudi na prostor, v katerem živijo, z možnostjo resničnih in smiselnih izbir ter seveda večanjem njihove moči. Proces deinstitucionalizacije bi moral na več ravneh ustvarjati prostore, napolnjenje s smislom, in pri ljudeh večati občutke notranjosti – tako na ravni sobe kot tudi stanovanja oziroma prebivališča ter same skupnosti, v kateri nekdo živi, dokler ne bi vsakdo živel v okolju, v katerem lahko uživa in ga ne le prestaja.

VIRI

- Bilčič, I., Ločniškar, H. in Sovdat, M. (2017). Odpiranje tem zavoda skozi izkušnjo tabora ob njem. *Socialna pedagogika*, pričujoča številka.
- Cresswell, T. (2006). Sense of Place. V B. Warf (ur.), *Encyclopedia of Human Geography* (str. 424–425). Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE.
- Debenjak, K. (2013). *Mali medkulturni prostor – med svobodo posameznika in soustvarjanjem skupnega* (Diplomsko delo, Pedagoška fakulteta). Pridobljeno s <http://pefprints.pef.uni-lj.si/1602/>

- Flaker, V. (1998). *Odpiranje norosti. Vzpon in padec totalnih ustanov.* Ljubljana: *cf.
- Foucault, M. (1998). *Zgodovina norosti v času klasicizma.* Ljubljana: *cf.
- Kitchin, R. (1998). 'Out of Place', 'Knowing One's Place': space, power and the exclusion of disabled people. *Disability & Society*, 13(3), str. 343–356.
- Novak, B. A. (2014). *Vrata nepovrata, 1. knjiga: Zemljevidi domotožja.* Novo mesto: Goga
- Rafaelič, A. (2015). *Pomen povezovanja in vključevanja pri oskrbi po meri človeka in procesih dezinstitutionalizacije* (Doktorska disertacija, Fakulteta za socialno delo). Pridobljeno s <http://ediplome.fsd.si/search/show/1417>
- Relph, E. (1976). *Place and Placelessness.* London: Pion.
- Rose, G. (1995). Place and Identity: A Sense of Place. V D. Massey (ur.) in P. Jess (ur.), *A Place in the World? Places, Cultures and Globalization* (str. 88–117). Oxford: The Open University.
- Saldaña, J. (2013). *The Coding Manual for Qualitative Researchers.* Los Angeles, London, New Delhi, Singapur, Washington: SAGE.
- Seamon, D. in Sowers, J. (2008). Place and Placelessness (1976): Edward Relph. V P. Hubbard, P., R. Kitchin in G. Valentine (ur.), *Key Texts in Human Geography* (str. 43–51). London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapur: SAGE.
- Tuan, Y.-F. (2001). *Space and Place: The Perspective of Experience.* Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Velikonja, J. (1989). Nekaj pogledov na ameriško socialno geografijo. *Geografski vestnik*, 61(1), str. 153–162. Pridobljeno s http://zgs.zrc-sazu.si/Portals/8/Geografski_vestnik/2_Pred1999/GV_6101_153_162.pdf
- Zaviršek, D., Krstulović, G., Leskošek, V., Videmšek, P., Bohinec, M., Pečarič, E., ... Poropat, K. (2015). *Analiza sistema institucionalnega varstva in možnosti nevladnih organizacij zagotavljati storitve v skupnosti za uresničevanje deinstitucionalizacije v Sloveniji.* Ljubljana: YHD – Društvo za teorijo in kulturo hendikepa. Pridobljeno s <http://www.za-mdi.si/files/aktivnosti/Analiza%20final.pdf>

ZAPIRANJE IN PRAVICE

RESTRAINT AND RIGHTS

309

Lorenzo Toresini, *dr. med.*

spec. psih., upokojeni primarij Oddelka za duševno zdravje Merano, Italija

via di Calvola, 27, 34143 Trieste, Italy

lorenzotoresini@libero.it

POVZETEK

V času razsvetljenstva je razum, da se upraviči, opredelil obstoj brezuma. Lombroso je trdil, da vir norosti najdemo v prevladi paleopalia nad neopliem, in s tem tiste, ki doživljajo duševne stiske, tako rekoč izenačil s krokodili. Psihiatři so bili odgovorni za vedenje in zločine svojih pacientov, ki so se šteli za pravno nesposobne, ker niso »bili v celoti pri sebi«. Danes nevroznanost sledi Lombrosovim stopinjam. Vselej ko uporabljamo darvinizem, v končni fazi vodimo do pravice in dolžnosti, da olajšamo trpljenje tistih »brez razuma« z evtanazijo, kot so to naredili s projektom T4 v času tretjega rajha. Forenzična psihiatrična bolnišnica prav tako odgovarja pojmu »duševne in pravne nesposobnosti«. Italijanski parlament je leta 2013 naročil zaprtje vseh forenzičnih oddelkov. Z običajno psihiatrično oskrbo in nastanitvijo bi lahko zadostili 99 % potreb po teh oddelkih.

Nemogoče je najti nekoga, ki bi bil popolnoma nezmožen razumeti naravo svojih dejanj in zato povsem nekompetenten. S prisilo in zapiranjem ljudi, ki doživljajo duševno stisko,

preprosto ponavljamo paradigmo, ki temelji na popolnem zanikanju pravic tem ljudem. Vsaka reforma forenzičnega psihiatričnega sistema se mora začeti s premikom stran od konceptov in prakse zapiranja ter prisile. Ne nazadnje nacizem ni bil delirij, temveč popolnoma racionalna ali »hiper-racionalna« uporaba določenega koncepta, v katerem smo diktate in postulate razuma pripeljali v logični ekstrem. Če je uporaba razuma lahko povzročila takšne ekstreme, je to posledica pomanjkanja ravnovesja in zmernosti, ki je sestavni del kakršnekoli smiselne uporabe razuma.

KLJUČNE BESEDE: *deinstitucionalizacija, razum in brezum, paleopalium, prisila, nesposobnost, tretji rajh*

ABSTRACT

During the Enlightenment, Reason defined the existence of Unreason in order to legitimate itself. Lombroso argued that the source of madness was to be found in the dominance of the paleopallium over the neopallium, in effect equating those who suffered from mental disorders with crocodiles. Thus, psychiatrists were held accountable for the behaviours and crimes of their patients who were considered to be legally incompetent because they were not 'in full possession of their faculties'. Today, neuroscience is following in Lombroso's footsteps. When Darwinism is applied to society it ultimately leads to the right and duty to alleviate the suffering of those 'without reason' through euthanasia, as in the Third Reich's T4 Project. The Forensic Hospital likewise responds to this concept of 'mental and legal incompetence'. The Italian Parliament has mandated the closure of all secure units, this has yet to occur. Normal psychiatric care and residency could meet 99% of the demand by these Units. It is impossible to find someone who is completely incapable of understanding the nature of their actions, and is therefore totally incompetent. Keeping the mentally ill person under restraint simply repropose this paradigm, which is based on a total denial of rights. Any reform of the forensic psychiatric system must

begin by moving beyond the concept and practice of restraint. Ultimately, Nazism was not a delirium but a perfectly rational or 'hyper-rational' application of a specific concept, in which the dictates and postulates of Reason were carried to a logical extreme. If the application of Reason was able to commit such excesses, it was due to the lack of balance and moderation which is integral to any sensible application of Reason.

KEYWORDS: *deinstitutionalisation, reason and unreason, paleo-pallium, restraint, incapacity, Third Reich*

ZGODOVINSKA IZHODIŠČA

Leto rojstva institucionalne psihiatrije je splošno znano, znana sta tudi ime in priimek njenega ustanovitelja: 1800 in Philippe Pinel. Pinel nam je ostal v spominu prav zaradi izrednega dejanja, saj je »norcem snel verige«. Dejanje, ki je oznanjalo, da je pomembno sprejemati brezum in preseči mračnjaški pogled na norost.

Nekoliko manj je znano (ali pa preprosto spregledamo), da je Pinelovo dejanje protislovno. Izhaja namreč iz dvoumne naloge norišnične psihiatrije, ki mora hkrati zdraviti in nadzirati ljudi.

Že od začetka francoske revolucije so hoteli zapreti splošne špitale (psihiatrične bolnišnice so morale šele nastati), prostore družbenega nadzora, ne pa zdravljenja. Po letu 1800 je že zavel Napoleonov veter restavracije. Zato ni bilo naključje, da se je narodna skupščina (revolucionarni parlament) odločila, da bodo ohranili špitale oziroma da bodo odprli nove bolnišnice za blazne. »Zgodovina se je takrat ustrašila«, zapiše Castel (1977). Prav tako ni bilo naključje, da so leta 1838 prvič v zgodovini sprejeli zakon o norišnicah. To se je zgodilo v času vladanja Ludvika Filipa, meščanskega kralja, ki je znan po tem, da je rehabilitiral Napoleona. Zakon je v nekaj letih obkrožil svet in je v (recimo temu) »predčasni zgodnji globalizaciji« postal matrica za ostale zakone po svetu, od habsburške monarhije do Avstralije, Kanade itn. Po vsem svetu so gradili norišnice, ki so imele povsem identične značilnosti in skupni ime-novalec: iz brezuma narediti nekaj »nenevarnega«. To so storili

tako, da so osamili in izločili »nosilce« brezuma oziroma domnevne nosilce, in to tako, da so racionalizirali samo brezumje (*deraison*); če je bilo potrebno, tudi na silo.

Nujna predpostavka razuma je morala biti (in še vedno je), da obstaja brezum, saj le taka predpostavka omogoča razumu, da samega sebe legitimira.

UTOPIJA POZITIVIZMA IN LOMBROSOV KROKODIL

Proti sredini 19. stoletja je bilo že mogoče čutiti vpliv pozitivizma v znanosti. Razvojni nauk tistega časa je vsekakor imel močan vpliv na psihiatrijo. Glavna značilnost vpliva teorije evolucije na psihiatrijo je še vedno veljavna anatomsko funkcionalna ugotovitev, da so v naših možganih tri možganske skorje, ki ležijo ena nad drugo in ki na hierarhičen način – ne le fiziološko, temveč tudi na ravni etike – upravljajo druga drugo. Najstarejša, imenovana arhipalium, upravlja zgolj vegetativne funkcije. Druga, imenovana paleopalium, ima pri homo sapiensu funkcijo skorje in olifaktoričnega zaznavanja. Ta plast je zapuščina plazilskega obdobja, skozi katerega smo se razvili. Razvojno najmlajša zadnja plast, neopalium, pa naj bi imela funkcijo »razuma«. To je razum, ki misli, se zaveda sebe in je namenjen nadzoru naših manjvrednih plasti, torej tudi »nadziranju krokodila, ki prebiva v nas«.

Cesare Lombroso, Italijan iz Verone, je oblikoval hipotezo, ki je bila v času njegovega življenja zelo uspešna in pravi, da je norost pravzaprav nadvlada paleopalija nad neopalijem. To naj bi pomenilo, da človek izgublja – kot pravimo v vsakdanjem jeziku – nadzor nad razumom. V norosti naj bi nad homo sapiensom ponovno prevladal plazilec. Hipoteza je nedvomno prepričljiva in v skladu z dogmami tistega časa. Škoda le, da je povzročila premik k paradigmi o izgubi

svobodnega odločanja. Nastal je pojem *neprištevnosti* (nesposobnosti presoje realnosti in obvladovanja svojega ravnanja).¹

Seveda gre za poenostavljen in tudi apokaliptičen pogled, s katerim človeka – žival prestavimo na stopnjo preprostejše živali, na stopnjo plazilcev. Na takšni teoriji ne temelji le rasistično pojmovanje norosti, ampak tudi rasizem do vseh, ki jih značilnosti druge rase zaznamujejo kot biološko manjvredne.

Če norega pojmujeemo kot plazilca, potem lahko zanj trdimo, da je *popolnoma nesposoben* presoje stvarnosti in obvladovanja svojega ravnanja. Če namreč krokodil koga ugrizne, hudo rani ali celo ubije, ga nima smisla podvreči sodnemu procesu niti ga obsoditi, še manj pa kaznovati. Jasno je namreč, da je krokodil stroj, ki ne misli, avtomat, ki sledi zgolj svojim nagonom in mu nima smisla pripisovati avtonomije odločanja.

Lombroso je bil po svoje utopist. Verjel je, da bi lahko vse zapore sčasoma spremenil v bolnišnice. To bi pomenilo, da bi vse prestopnike oziroma tiste, ki so naredili kakšno kaznivo dejanje, spremenili v bolnike. Tako zelo je bil zaverovan v znanost, spregledal pa je nekaj zelo preprostega: če bi razglasili storilce kaznivih dejanj za bolnike, potem ne bi nihče več imel svobodne volje.

Iz tega preprostega, sugestivnega koncepta izhaja ideja o »biti brez pravic«, ki pa je vir zelo dvoumnih predstav psihiatrije.

SVOBODNA VOLJA

S takimi kratko malo represivnimi ukrepi avtoritarne veje medicine, psihiatrije vrnemo človeka v čas pred izvirnim grehom. Sveto pismo namreč govori o pridobivanju in prisvajanju svobodne volje, ki si jo je človek tako zelo želel, da je zagrešil izvirni greh, ker

¹ V italijanščini *Capacità di intendere e di volere* – neposreden prevod bi bil sposobnost razumevanja in hotenja, bolje rečeno sposobnost presoje in ravnanja. V oklepaju navajamo formulacijo, ki jo uporablja slovenski zakon o duševnem zdravju (39. člen), ki tudi bolj ustreza originalu. V nadaljevanju uporabljamo kot prevod le izraz *neprištevnost*. Izrazi, ki smo jih uporabili za prevod izvirnika, so tisti, ki jih pravo uporabi v postopkih odvzemanja prostosti. Ko gre za postopke odvzemanja polnega statusa državljana, bi *Capacità di intendere e di volere* v slovenščino prevajali kot *opravilna sposobnost*. (op. pr.)

je hotel biti podoben bogu. Adamovo jabolko ni nič drugega kot sposobnost presoje in odločanja (prištevnost), ki jo Lombroso in njegovi privrženci odrekajo tistim, ki dobijo psihiatrično diagnozo. Govorimo o bogu, ki je neverjetno podoben človeku. O bogu, ki je ustvaril človeka *po svoji podobi*. Morda pa velja ravno nasprotno, morda je človek v judovsko-krščanski in zahodni kulturi ustvaril boga po svoji podobi, monoteističnega boga, boga individualizma, boga občutkov krivde in strahu pred smrtjo. Ne smemo namreč pozabiti, da so prav občutki krivde najučinkovitejši instrument političnega nadzora nad množicami, saj z njimi oblast neposredno posega v posameznikovo vest.

ODGOVORNOST PSIHIATROV

Če gospodar spusti krokodila na prostost, je samo po sebi jasno, da on odgovarja za škodo, ki jo krokodil povzročil drugim. Obstaja torej vzročna povezava med krokodilovim dejanjem in odgovornostjo njegovega lastnika oziroma tistim, ki naj bi nadzoroval krokodila. Skrbnik krokodilov je civilno in kazensko odgovoren za njihova dejanja, saj se krokodil ne more svobodno odločati. Ravno to je zvijača norišnice. Ta zvijača je peklenski mehanizem, na katerem so pred več kot dvesto leti utemeljili institucionalno psihiatrijo. Bolnik ne more odgovarjati za svoja dejanja, zato mora zanje odgovarjati psihiatrija. Na tem temelji paranoja psihiatrov in norišnic o njihovi odgovornosti.

MODERNA PSIHIATRIJA

Tudi moderna ali modernistična psihiatrija težko ustvari distanco do pojmovanja norih kot krokodilov. Moderna ali modernistična psihiatrija pod vplivom farmacevtske industrije z vsemi mogočimi sredstvi spodbuja biološko in redukcionistično razumevanje t. i. duševne bolezni. Nikakor pa s tem nočemo postaviti pod vprašaj telesa ali organskega nasploh. Vsi smo organsko telo. Ko govorim ali ko pišem, vedno delujem kot organizem, ker krčim določene mišice in ker v mojem živčnem sistemu delujejo nevroni ter kemični receptorji. A to ni povezano z vsebino, ki sem jo izrekel ali napisal.

Delitev na biološko in socialno razumevanje duševne bolezni je podobno razpravi med fiziki o izvoru svetlobe: kvantni fiziki in zagovorniki valovanja so bili v sporu, dokler niso spoznali, da svetloba nastane iz elektromagnetnih valov in energijskih kvantov. Današnja nevroznanost temelji na organskem razumevanju norosti, na lombrosovskem oziroma neo-lombrosovskem razumevanju duševne bolezni. Po njem obstaja popolnoma neprištevni subjekt.

Klasična psihiatrija razume človeka s psihozo kot popolnoma neprištevne, nesposobnega presoje realnosti in obvladovanja svojega ravnanja, v vseh oblikah in niansah. Včasih za neprištevne razglasijo celo ljudi z nalepko nevroze² in tudi tiste, ki dobijo diagnozo osebnostnih motenj (Felc in Torresini, 2010). Tako so na primer mafijca Raffaella Cutoloa na podlagi osebnostne motnje v Neaplju razglasili za neprištevne. Da je nekdo, ki je naredil zločin, vedno osebnostno moten, je seveda tautologija. Potemtakem sta bila tudi Hitler in Stalin (ali Napoleon?) osebnostno motena, pa se ni nihče spraševal o njuni prištevni.

Dejansko obstajajo ljudje, ki v določenih trenutkih niso prištevni. Takšni so npr. bolniki z Alzheimerjevo boleznijo v zadnji fazi in ne nazadnje tudi osebe v komi, a ti gotovo ne morejo zagrešiti zločina.

IMMANUEL KANT

Psihiatrija, ki se je razvila iz filozofije, iz Kritike čistega uma (Kant, 1998), iz vprašanja, ali lahko sploh spoznamo stvar na sebi ali spoznavamo le stvari za nas, iz vprašanja, ali je stvar različna za vsakega izmed nas, ali si vsak izmed nas sestavi svoj svet, se je odmaknila, oddaljila od te razprave tako, da se je čedalje bolj navezovala na biološki pogled na svet. »Normalno« pa si vsak ustvarja svoj svet skupaj z drugimi, tako si kolektivno ustvarjamo podmeno, da dojemamo svet na isti način, to pa z logičnim preskokom posplošimo, da je svet enak za vse. Tisti, ki pa živijo in verjamejo v drugačen

² Glej primer iz knjige *La testa tagliata* (slovenski prevod *Kletka strahu in smrti*, 2010, Celjska Mohorjeva družba).

svet, s svojimi lastnimi vzročnimi zvezami, ki si jih izmislijo, kakor si jih izmišljamo vsi ostali, ampak so drugačne od splošno sprejetih, veljajo za nosilce brezuma, saj je razum po definiciji univerzalen. Nevroznanost, ki zanemarja Kantovo razsvetljsko misel, ponovno potrjuje mentalni determinizem.

Povedano z drugimi besedami: iz takšnega razumevanja Lombrosovega krokodila zrastejo tri velike zmote in predsodki:

1. projekt T4,
2. forenzična psihiatrična bolnišnica,
3. prisila.

PROJEKT T4

Projekt T4 je dobil ime po naslovu urada v Berlinu na Tiergartenstrasse 4, kjer je bilo nastanjeno vodstvo projekta evtanazije »duševno bolnih in prizadetih«. Projekt T4 je bil politični program, ki so ga psihiatri predlagali vodstvu tretjega rajha. Leta 1939 so isti psihiatri, ki so izumili institucije in prisilo, na sestanku na jezeru Wannsee v okolici Berlina predlagali politikom dokončno rešitev za posameznike, ki so živeli *življenje nevredno življenja* (*Lebensunwertes Leben*). Čeprav nas danes ob tem prevevajo očitki in groza, takrat niso dvomili o upravičenosti projekta. Institucionalna psihiatrija temelji na *deliriju vsemogočnosti*, zaradi česar verjame in trdi, da je zmožna brez kakršnegakoli razločevanja (oligofrenia, zasvojenosti, psihoze in nevroze) rešiti vso problematiko, povezano z duševnim zdravjem. Projekt T4, v katerem je umrlo okoli 70.000 bolnikov, je temeljil na organskem razumevanju norosti, ki je bila produkt funkcionalne prevlade paleopalija nad neopalijem, kar se sklada s splošno sprejetim in potrjenim mnenjem, da je človek izgubil nadzor nad razumom. Povezovanje izgube razuma s prevlado starih možganov (čustev in čutil vonja) nad novimi (razumnim samoza-vedanjem) je v resnici zgolj rasističen predsodek, iz katerega izhaja manjvrednost »žrtev« intracerebralnega prevrata. Ni naključje, da je moral tretji rajh zaustaviti projekt, ko sta katoliška in protestantska cerkev pod vodstvom münstrskega nadškofa von Galena organizirali skupni protest. Šlo je za rešitev krščanskih življenj, ko

pa je šlo za holokavst »zlobnih judežev«, ni nihče mignil s prstom. Očitno je bila rasna stigma Judov premočna, da bi se ji upali upreti.

FORENZIČNA PSIHIATRIJA

Sodnik reče znanstveniku: *»Naj izvedenec pove, ali je bil obtoženi v trenutku, ko je izvršil svoje dejanje, prišteven ali ne in ali je nevaren zase ter druge.«* To vprašanje v resnici nima nikakršnih znanstvenih temeljev. Ne vemo namreč, kakšna merila bi lahko domnevna znanost uporabila za to, da bi ugotovila, kako je bil obtoženi sposoben zaznavati in razumeti svoj svet in svoje vrednote v trenutku, ko se je odločil in naredil zločin. Če meril ni, potem gre zgolj za golo in enostavno psihiatrično avto-referenčnost. O psihiatričnem izvedenstvu so naredili in še delajo številne raziskave, oblikujejo številne načine presojanja in odločanja, ki pa so dejansko še vedno le robate hipoteze. So kratko malo le formalno poroštvo, da ni kazni, če ni svobodne volje, in torej tudi ne odgovornosti za storjena dejanja. Ko sodniki dobijo tako poroštvo, lahko določene ljudi iz pravosodnega in zaporniškega sistema premestijo v zdravstveni sistem in se tako izognejo lastni odgovornosti.

Forenzična psihiatrija je (z drugimi besedami) v zahodni misli univerzalen in vseprisoten koncept. Z njo sodnik, ki se ima za neposvečenega, vpraša znanstvenika oziroma tistega, ki ga ima za znanstvenika (psihiatra, ki samega sebe tako definira), ali je oseba, ki je storila zločin, to storila v stanju neprištevnosti, zraven pa še, ali je bila deloma ali popolnoma neprištevna. Osebe, ki velja za neprištevno, kazensko sodišče ne more ne obsoditi ne kaznovati. Namesto tega jo je potrebno zdraviti. Do tu bi še šlo. Ampak iz ugotovitve, da bolnik, ki stori kaznivo dejanje, ne nosi posledic zanj, se samo po sebi razume, da je dejanje samodejno (avtomatsko) in je torej tudi človek, ki tako dela, nevaren. In če je nevaren, mora biti zaprt. Toda zanj »normalno« zapiranje ni dovolj. Zanj potrebujemo posebno zapiranje, ki bo družbi zagotovilo varnost pred tem nasiljem posebne vrste ljudi, ki so (nedvomno) krokodili.

Matere, ki ubijajo

Poseben primer predsodka o ljudeh krokodilih, kjer kontekst definira obsodbo človeka in njegovega dejanja, še preden spoznamo objektivna klinična dejstva, so matere, ki ubijajo. To je seveda dejanje, ki pri ljudeh vzbuja grozo. Iz izkušenj pa vemo, da se to lahko zgodi neštetim materam, ki zanosijo, rodijo in vzgajajo svoje otroke. V Italiji je le ena forenzična bolnišnica z ženskim oddelkom. Tam so zaprte matere, ki so ubile svoje otroke. Takšna institucija hrani tudi epidemiološke podatke o prevalenci in incidenci detomora. Družba lahko sprejme, da je oče, ki je ubil otroka, to lahko storil, ne da bi izgubil razum; to pa pomeni, da mu lahko sodimo in ga obsodimo. Družba lahko sprejme, da otrok lahko ubije enega od svojih staršev ali da zakonec ubije drugega zakonca, pa je prišteven. Še več, italijanski kazenski zakonik šteje zločine v družini med hujše zločine. Družba pa ni nikoli pripravljena³ sprejeti, da bi lahko mati prisebno, torej pri zdravem razumu ubila otroka. Kadar se zgodi takšen zločin, družba vedno pričakuje, da bodo materi sodili kot noremu človeku. Z drugimi besedami: detomor, ki ga naredi mati, je *vedno* nesmiseln, brezumen. Pri tem pa pozabimo na to, da so čustva nedvomno (tudi razmerje med materjo in otrokom ter ostala razmerja med bližnjimi) vedno in konstantno ambivalentna, da nihajo med ljubeznijo in sovraštvom. Žalovanje in objokovanje kaže, kot je učil Sigmund Freud, na občutke krivde zaradi sovraštva, ki smo ga ob ljubezni gojili do preminulih ljubljениh ljudi. Prav zato se nam pojavljajo in nas mučijo v sanjah. To je razlog, da se je človeštvo nekoč v svoji zgodovini odločilo »zapečatiti zadeve«⁴ in začelo postavljati kamnite nagrobnike.

Forenzična psihiatrična bolnišnica

Današnje sodne bolnišnice (SPB) so nekoč v Italiji nosile bolj surovo, a zgovorno ime: kriminalne norišnice. Drugod govorijo o forenzičnih psihiatričnih oddelkih oziroma bolnišnicah ali »varnostnih oddelkih« (*security units*). To so zaprti prostori, kjer je nadzor

³ Z eno samo izjemo: Annamaria Franzoni v Cogneu.

⁴ V izvirniku *metterci una pietra sopra*. Kar dobesedno pomeni položiti kamen, v prenesem pomenu pa pustiti zadeve za seboj, dokončno opraviti z njimi. (op. pr.)

bistveno pomembnejši od zdravljenja. To sicer velja tudi v »civilnih« norišnicah, kjer zdravijo osebe, ki jih označujejo s stopnjo »normalne nevarnosti«. Forenzične psihiatrične bolnišnice so vojaške strukture, kjer oboroženi pazniki stražijo »posebno nevarne« nore ljudi. Diskurz je koherenten, o tem ni dvoma. Gre za vznik prostora civilne družbe, ki je absolutno poseben in je zunaj kakršnegakoli okvira racionalnosti. Zato se nihče ne zgraža, če tam ljudem odvzamejo vse civilne in ustavne pravice.

Forenzične bolnišnice so ena izmed največjih dvoličnosti našega časa. Totalna institucija, ki bi morala zdraviti brez kaznovanja, kaznuje v veliko večji meri kot zapor. V takih prostorih, daleč od družbe zdravljenje ni možno, o rehabilitaciji niti ne moremo govoriti. Dejstvo je, da v forenzičnih bolnišnicah prenehajo veljati vse ustavne pravice. V zaporu je na primer prepovedano privezati zapornike. V zaporu je prepovedano odvzeti človeku minimalno svobodo, da razpolaga s svojim telesom, da ga zapornik namesti, kot mu najbolj ustreza, prav tako pa ga ni dovoljeno na silo premikati. Če bi paznik kaj takega naredil, bi proti njemu sprožili postopek in ga kaznovali. Ker pa je SPB bolnišnica, lahko postane privezovanje vsakdanji del njene organizacije. Ravna jo, kakor da bi šlo za povsem zdravstvene ukrepe (kot je na primer vezanje popolnoma anesteziranega pacienta na operacijsko mizo). Ko človek po izreku sodbe stopi v zapor, ve tudi, kdaj bo iz njega odšel. V SPB pa je odpust praviloma nagrada, človek si ga mora zaslužiti. Dneva odhoda iz forenzične bolnišnice ne določa teža kaznivega dejanja, ampak presoja, kako nevaren naj bi človek bil. Nevarnost po določenem času ponovno ocenijo (po dveh letih za manjša kazniva dejanja in petih za hujša). Prekličejo jo samo v primeru, če se javi služba v skupnosti, ki je pripravljena prevzeti odgovornost za tega človeka. Če se to ne zgodi, velja oseba za nevarno, varnostne ukrepe pa podaljšujejo za določeno obdobje *ad libitum* do konca življenja.

Potem ko se je v Italiji leta 1978 parlament odločil zapreti »civilne« totalne psihiatrične institucije, so leta 2015 zaprli tudi SPB-je. Italijansko ustavno sodišče je v treh razsodbah leta 1983, 2003 in 2004 že izreklo mnenja, ki so občutno zmanjšala legitimnost šestih državnih forenzičnih bolnišnic. Leta 2008 je Prodijska vlada sprejela zakon, ki je predvideval prehod financiranja SPB-jev

z ministrstva za pravosodje na proračunsko področje zdravja ali drugače: na regije in kasneje na zdravstvene regionalne zavode. Leta 2011 je parlamentarna komisija za kakovost nacionalnih zdravstvenih storitev razkrila grozote, ki so se redno dogajale v italijanskih SPB-jih. Med njimi je bilo tudi privezovanje pacientov na postelje. Februarja istega leta se je parlament odločil, da bo Italija dokončno zaprla te zgražanja vredne ustanove; razglasil je zakon, ki je marca 2013 predvideval dokončno zaprtje SPB-jev. Zdaj v Italiji poteka intenzivna debata o alternativah. Zakon namreč govori o preoblikovanju SPB-jev v strukture z največ dvajsetimi ležišči in zunanjim nadzorom. Nekateri trdijo, da so takšne alternative nujne, drugi pa smo prepričani, da gre zgolj za premik problema zapiranja iz ene institucije v drugo. Take rešitve omogočajo ideološko in praktično metastazo razumevanja nevarnosti. In povratek h krokodilom ter z njimi povezano ideologijo in predsodki.

PRIVEZOVANJE IN IZOLACIJA

Zgodovina psihiatrije je bogata z mučilnimi napravami: vrtečimi stoli, naslanjači z jermeni za imobilizacijo teles pacientov, kletkami, hladno-vročimi kopelmi itd. Ko danes govorimo o privezovanju, mislimo na to, da noremu privežemo noge in roke na posteljo. Gre za eno od zadnjih prisilnih sredstev, ki ga je izumila psihiatrija in ga uporablja še danes. Je kratko malo mučilna naprava, s katero razum trmasto in vedno znova poskuša doseči, da bi se mu brezum priklonil; z deklariranim ciljem, da bi brezum pripeljal nazaj k razumu, torej k sebi samemu.

Osamitev (izolacija) je praksa zapiranja v sobe, kjer se človek ne more z nikomer pogovarjati in mu je odvzeto vsakršno udobje. Človek je torej prikrajšan za vse tiste vsakdanje stvari, ki sestavljajo osnovo za minimalno dobro počutje vseh nas. V izolacijske sobe, kjer ni na razpolago ničesar, redno in z veseljem zapirajo norce brez vsakršnih oblačil. Zapirajo jih za ure, dneve, tedne in mesece, včasih tudi leta. Tisti, ki uporabljajo privezovanje in izolacijo, imajo te postopke za legitimne. Delajo v imenu medicine, ki naj bi imela edina ekskluzivno pravico in znanje, da dostopa do teles v imenu zdravja ljudi.

Hkrati takšna medicina utemeljuje svoje ritualne odločitve na predpostavki nevarnosti, v imenu katere je dovoljeno in mogoče vse. Pravno takšna medicina izhaja iz »stanja nuje« (54. člen v italijanskem kazenskem zakoniku), ki ne kaznuje dejanj, opravljenih na telesu nezavednega človeka, če jih utemeljimo z varovanjem in zdravljenjem.

Na podlagi stvarnih dejstev pa vemo, da t. i. stanje nuje na psihiatričnem oddelku in v bolnišnici nima razloga in ga ne moremo upravičiti. Omejevanje gibov (imobilizacija) je lahko legitimno, ko morajo mimoidoči ali policija v določenih trenutkih in razmerah preprečiti nekomu, da se vrže z mostu ali pod vlak. Povsem drugače je, ko se številno osebje (zdravniki in zdravstveni tehniki) spopadejo z enim samim uporabnikom med štirimi zidovi bolnišnice na ravni in trdni podlagi in ga pri tem prepričujejo, da se mora prepustiti njihovi pomoči. Soglasje za zdravljenje lahko od osebe dobimo na tisoč načinov. Sprva ga ljudje neradi dajo, na koncu pa se le pustijo prepričati in na zdravljenje pristanejo.

Vprašanje soglasja

V medicini vedno povsem upravičeno zahtevamo vnaprejšnje in brezpogojno soglasje za zdravljenje. Kot je potrdil tudi nacionalni etični odbor v psihiatriji, dajo bolniki soglasje navadno na koncu procesa in ne na začetku. Soglasje lahko pridobimo z brutalnimi metodami, ki smo jih pravkar opisali, se pravi s privezovanjem in izolacijo. Lahko pa ga pridobimo tudi z bolj humano metodo, ki zahteva več časa in potrpežljivosti, z vzpostavitvijo odnosa. Vse izkušnje humanizacije in preoblikovanja psihiatrije, ki jih imenujemo deinstitutionalizacija, pričajo o tem, da sta moč in napor mišic veliko manj utrujajoča kot miselni napor. S privezovanjem in izolacijo ljudi se izognemo vsem okužbam s tesnobami in obupom, ki ga človek doživlja. Tisti, ki vežejo in zapirajo ljudi, se jih izogibajo, kot da bi jih lahko okužili z bakterijami in radioaktivnostjo. Zato se želijo od človeka, ki ga privezujejo ali izolirajo, čim bolj distancirati.

UČINKI PSIHIATRIJE

Na tak način ne upoštevamo, kako psihiatrija sama obremenjuje klinični okvir in bistveno škoduje duševnemu zdravju človeka. Privezovanje in izolacija resno ogrozita in poškodujeta podobo, ki jo ima bolnik, ki je bil deležen takšnih ukrepov, o sebi. Veliko psihiatrov trdi, da sta privezovanje in izolacija terapevtski. Tisti, ki raziskujejo mučenje⁵ in njegove učinke na žrtve, so dokazali, da mučenje ni toliko namenjeno temu, da bi človek spregovoril, kolikor je namenjeno temu, da bi ga utišali. Mučenec ali mučenka ne bosta govorila z nikomer o izkušnji, ker bosta živela v grozi in se bosta počutila kriva za zadano mučenje. Za nas je pomembno, da se takšnih vrst paradoksov zavedamo. Ko torej psihiatri trdijo, da je prisila terapevtska, se po vsej verjetnosti sami poistovetijo s tistim, ki je podvržen nasilju institucije. Rezultat mučenja v institucijah je zelo podoben stockholmskemu sindromu, ko so bili talci prepričani, da ima njihov ugrabitelj prav. Če torej upravičujemo privezovanje in izolacijo z navidezno pozitivnimi učinki na ravni vedenja, zanikamo in pozabljamo brutalnost ter regresivni učinek na mučeno osebo, ki ga imata.

KAJ STORITI

Vprašanje, kako spreminjati ustanove, da ne bi več uporabljale privezovanja in izolacije, je kompleksno in težavno, ni pa nemogoče nanj odgovoriti.

Najprej je treba spremeniti naravo odnosa med zdravniki in medicinskimi sestrami. Ključno je, da njihovi odnosi temeljijo na zaupanju in iskrenosti. Osebe je ponosno zaradi zmag pri humanizaciji dela s pacienti in ko humanejši odnos doživi tudi s strani nadrejenih, to bistveno prispeva k razbremenitvi.

Druga faza je spreminjanje oziroma vzpostavitev mreže skupnostnih služb za duševno zdravje, ki so povezane s psihiatrično bolnišnico. Skupnostne službe omogočijo preventivo in zmanjšujejo

⁵ Francoise Sironi, Centre Devereux v Parizu

potrebo po kurativi oziroma popravljanju škode. Z drugimi besedami: zmanjšanje števila ljudi, ki pridejo v psihiatrično bolnišnico, je ključnega pomena. V manjših oddelkih je zdravljenje brez nasilja enostavnejše.

Tretja sprememba je politika odprtih vrat. Odpiranje vrat ne pomeni, da prepustimo osebe njihovim usodam s popolnim nezanimanjem do najbolj akutnih primerov, ampak pomeni, da se sami postavimo na vhodna vrata in spremenimo prisilo v pogajanja.

V četrtem koraku bo osebje, ki se bo počutilo ponižano, ker opravlja delo stražarja, zahtevalo drugačne naloge.

V petem koraku se bo osebje (namesto da bi gledalo v vrata) posvetilo osebi in skupaj z njo prevzemalo tveganja. Delati z osebo pomeni, da moremo z njo vzpostaviti odnos. Na koncu bo vzpostavljanje odnosov pomenilo delati skupaj z osebo, in to po možnosti nekaj, kar se bo tej osebi zdelo najbolj smiselno.

Jasno je, da so vse to preproste stvari, ki niso nemogoče. Niso nemogoče, ker so se že zgodile. V Italiji trideset odstotkov psihiatričnih oddelkov splošnih javnih bolnišnic (psihiatrično diagnosticiranje in zdravljenje – PSDZ) ne uporablja več prisile. Javne psihiatrične službe v nasprotju z zasebnimi bolnišnicami delajo z uporabniki, ki potrebujejo veliko pomoči in podpore, kar je še dodaten argument k temu, da lahko delamo brez prisile s čisto vsako osebo s težavami v duševnem zdravju. V Italiji se srečuje tudi klub PSDZ No restraint, kjer člani delijo svoje napredne prakse in izkušnje.

Praksa brez prisile je ena izmed zmag, ki jo dojamemo šele, ko jo izvajamo in vzamemo za svojo. Ta predstavlja temeljni kamen drugačnega odnosa z uporabniki psihiatričnih storitev celotnega območja, za katerega je pristojna neka bolnišnica. Praksa brez prisile torej ne predstavlja samo namerne ali nenamerne provokacije psihiatriji drugih regij in držav, ampak tudi javnemu mnenju in sorodnikom oseb z duševnimi stiskami. S takšno prakso dokazujemo, da je privezovanje in obvladovanje brezuma avtoreferenčnost razuma samega. To samo poudarja, v kolikšni meri razum legitimira samega sebe z družbeno prezentacijo norosti.

Nacizem v končni fazi ni bil oblika norosti, ampak povsem racionalna, morda celo hiper-racionalna operacija, kjer so normo

in diktat razuma pripeljali do ekstremnih meja. Enostavno so izgubili občutek za to, kaj je prav in kaj ni (*buon senso*), občutek, ki ga potrebujemo vedno, ko uporabljamo razum.

LITERATURA

Castel R. (1977). *L'Ordre psychiatrique (L'âge d'or de l'aliénisme)*. Paris: Les Éditions de Minuit.

Felc J. in Toresini, L. (2010). *Kletka strahu in smrti, Medicinski in pravni vidik zblojenosti*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.

Kant, I. (1998). *Critique of the pure reason*. Cambridge: Cambridge University Press.

Opomba: Članek je bil v nekoliko drugačni obliki in angleškem jeziku objavljen v reviji *Dialogue in praxis* (<http://www.dialogueinpraxis.net>), prirejen in v slovenščino preveden članek objavljamo z dovoljenjem uredništva omenjene revije.

PREVOD, PREJET NOVEMBRA 2017

NAVODILA SODELAVKAM IN SODELAVCEM REVIJE SOCIALNA PEDAGOGIKA

325

Revija Socialna pedagogika objavlja izvirne znanstvene (teoretsko-primerjalne oz. raziskovalne in empirične) in strokovne članke, prevode v tujih jezikih že objavljenih člankov, prikaze, poročila ter recenzije s področja socialnopedagoškega raziskovanja, razvoja in prakse.

Prosimo vas, da pri pripravi znanstvenih in strokovnih prispevkov za revijo upoštevate naslednja navodila:

OBLIKA PRISPEVKOV

1. Prva stran članka naj obsega: slovenski naslov dela, angleški naslov dela, ime in priimek avtorja (ali več avtorjev), natančen akademski in strokovni naziv avtorjev in popoln naslov ustanove, kjer so avtorji zaposleni (oziroma kamor jim je mogoče pisati), ter elektronski naslov.
2. Naslov naj kratko in jedrnato označi bistvene elemente vsebine prispevka. Vsebuje naj po možnosti največ 80 znakov.
3. Druga stran naj vsebuje jedrnat povzetek članka v slovenščini in angleščini, ki naj največ v 150 besedah vsebinsko povzema, in ne le našteva bistvene vsebine dela. Povzetek raziskovalnega poročila naj povzema namen dela, osnovne značilnosti raziskave, glavne izsledke in pomembne sklepe.
4. Izvlečkoma naj sledijo ključne besede (v slovenskem in tujem jeziku).

5. Od tretje strani dalje naj teče besedilo prispevka. Prispevki naj bodo dolgi največ 20 strani (oz. največ 35 000 znakov s presledki). Avtorji naj morebitne daljše prispevke pripravijo v dveh ali več nadaljevanjih oziroma se o dolžini prispevka posvetujejo z urednikom revije.
6. Razdelitev snovi v prispevku naj bo logična in razvidna. Naslovi in podnaslovi poglavij naj ne bodo oštevilčeni (1.0, 1.1, 1.1.1). Razdeljeni so lahko na največ dve ravni (naslov in podnaslov/-i). Priporočamo, da razmeroma pogosto uporabljate mednaslove, ki pa naj bodo samo na eni ravni (posamezen podnaslov naj torej nima še nadaljnjih podnaslovov). Podnaslovi naj bodo napisani z malimi črkami (vendar z velikimi začetnicami) in krepko (bold). Raziskovalni prispevki naj praviloma obsegajo poglavja: Uvod, Namen dela, Metode, Izsledki in Sklepi.
7. Tabele naj bodo natisnjene v besedilu na mestih, kamor sodijo. Vsaka tabela naj bo razumljiva in pregledna, ne da bi jo morali še dodatno pojasnjevati in opisovati. V naslovu tabele naj bo pojasnjeno, kaj prikazuje, lahko so tudi dodana pojasnila za razumevanje, tako da bo razumljena brez branja preostalega besedila. V legendi je treba pojasniti, od kod so podatki in enote mer, ter pojasniti morebitne okrajšave. Vsa polja tabele morajo biti izpolnjena. Jasno je treba označiti, če je podatek enak nič, če je podatek zanemarljivo majhen ali če ga ni. Če so podatki v odstotkih (%), mora biti jasno naznačena njihova osnova (kaj pomeni 100 %).
8. Narisane sheme, diagrami in fotografije naj bodo vsaka na samostojnem listu, ki so na hrbtni strani označeni z zaporedno številko, kot si sledijo v besedilu. V besedilu naj mesto označuje vodoravna puščica ob levem robu z zaporedno številko na njej. V dvomljivih primerih naj bo označeno, kaj je spodaj in kaj zgoraj, poleg tega pa tudi naslov članka, kamor sodi. Velikost prikazov naj bo vsaj tolikšna, kot bo objavljena. Risbe naj bodo čim bolj kontrastne. Grafikoni naj imajo absciso in ordinato, ob vrhu oznako, kateri podatek je prikazan, in v oklepaju enoto mere.

9. Avtorjem priporočamo, da posebno označevanje teksta s poševno (*italic*) ali krepko (**bold**) pisavo ter z VELIKIMI ČRKAMI uporabljajo čim redkeje ali pa sploh ne. Poševna pisava naj se uporablja npr. za označevanje dobesednih izjav raziskovanih oseb, za označevanje morebitnih slengovskih ali posebnih tehničnih izrazov itd.

CITIRANJE IN REFERENCE

1. Od leta 1999 dalje v reviji Socialna pedagogika upoštevamo pri citiranju, označevanju referenc in pripravi seznama literature stil APA (za podrobnosti glej čim poznejšo izdajo priročnika: *Publication manual of the American Psychological Association*. Washington, DC: American Psychological Association.). Literatura naj bo razvrščena po abecednem redu priimkov avtorjev oziroma urednikov (oz. naslovov publikacij, kjer avtorji ali uredniki niso navedeni). Prosimo vas, da citirate iz originalnih virov. Če ti niso dostopni, lahko izjemoma uporabite posredno citiranje. Če v knjigi Dekleve iz leta 2009 navajate nekaj, kar je napisala Razpotnikova leta 2003, storite to tako: Razpotnik (2003, v Dekleva, 2009). Upoštevajte navodila za citiranje po standardu APA, objavljena na straneh www.revija.zzsp.org/apa.htm.
2. Vključevanje reference v tekst naj bo označeno na enega od dveh načinov. Če gre za dobesedno navajanje (citiranje), naj bo navedek označen z narekovaji (npr. „To je dobesedni navedek,“ ali „Tudi to je dobesedni navedek.“), v oklepaju pa napisan priimek avtorja, letnica izdaje citiranega dela in stran citata, npr. (Miller, 1992, str. 99).
3. Avtorjem priporočamo, da ne uporabljajo opomb pod črto.

ODDAJANJE IN OBJAVA PRISPEVKOV

1. Avtorji naj oddajo svoje prispevke v elektronski obliki (.doc) na elektronski naslov uredništva. Če članek vsebuje tudi računalniško obdelane slike, grafikone ali risbe, naj bodo te v posebnih datotekah, in ne vključene v datoteke z besedilom.

2. Avtorji s tem, ko oddajo prispevek uredništvu v objavo, zagotavljajo, da prispevek še ni bil objavljen na drugem mestu in izrazijo svoje strinjanje s tem, da se njihov prispevek objavi v reviji Socialna pedagogika.
3. Vse raziskovalne in teoretične članke dajemo v dve slepi (anonimni) recenziji domačim ali tujim recenzentom. Recenzente neodvisno izbere uredniški odbor. O objavi prispevka odloča uredniški odbor revije po sprejetju recenzij. Prispevkov, ki imajo naravo prikaza, ocene knjige ali poročila s kongresa, ne dajemo v recenzije.
4. O objavi ali neobjavi prispevkov bodo avtorji obveščeni. Lahko se zgodi, da bo uredništvo na osnovi mnenj recenzentov avtorjem predlagalo, da svoje prispevke pred objavo dodatno skrajšajo, spremenijo oz. dopolnijo. Uredništvo si pridržuje pravico spremeniti, izpustiti ali dopolniti manjše dele besedila, da postane tako prispevek bolj razumljiv, ne da bi prej obvestilo avtorje.
5. Avtorske pravice za prispevke, ki jih avtorji pošljejo uredništvu in se objavijo v reviji, pripadajo reviji Socialna pedagogika, razen če ni izrecno dogovorjeno drugače.
6. Vsakemu prvemu avtorju objavljenega prispevka pripada brezplačnih pet izvodov revije.

Prispevke pošljite na naslov **matej.sande@guest.arnes.si**
(v zadevi/subject obvezno navedite: Objava prispevka).

Spletna stran revije: **www.revija.zzsp.org**

<i>Špela Razpotnik in Jana Rapuš Pavel</i> Uvodnik: Odpiranje velikih ustanov - stanje in sanje	175
<i>Andreja Rafaelič, Katarina Ficko in Vito Flaker</i> Prehod k skupnostnim oblikam oskrbe v Sloveniji	183
<i>Irena Bilčič, Helena Ločniškar in Mojca Sovdat</i> Tabor ob zavodu - Generativne teme, zaznane skozi izkušnjo tabora	211
<i>Maruša Bertoneclj</i> Gibanje moči skozi akcijsko raziskavo razvijanja pogojev za procese deinstitucionalizacije	237
<i>Janez Kac</i> Interakcije med različnimi akterji v taboru	259
<i>Lucija Klun</i> (De)institucionalni fragmenti: čas	277
<i>Luka Piletič</i> Prostorski vidiki življenja v zavodu	297
<i>Lorenzo Toresini</i> Zapiranje in pravice	309